

FIDES, RATIO ET PATRIA. STUDIA TORUŃSKIE

FIDES, RATIO ET PATRIA. STUDIA TORUŃSKIE

16/2022

**EKONOMIA I ZARZĄDZANIE
WOBEC AKTUALNYCH
PROBLEMÓW GOSPODARCZYCH**

*(ECONOMICS AND MANAGEMENT
IN THE FACE OF CURRENT
ECONOMIC PROBLEMS)*

TORUŃ 2022

FIDES, RATIO ET PATRIA. STUDIA TORUŃSKIE

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Redaktor naczelny – dr hab. Mieczysław Ryba, prof. KUL; z-ca redaktora naczelnego – dr Jan Wiśniewski, sekretarz redakcji – dr Ilona Nowosad; sekretarz redakcji – dr Krystian Chołaszczynski; prof. Filipe F. Salvosa II; prof. Gabriel Pała; dr Mateusz Kaleta

RADA NAUKOWA

Przewodniczący – JEm. kardynał prof. Gerhard Ludwig Müller (Uniwersytet Ludwika i Maksymiliana w Monachium, Niemcy); prof. Micheil Bakhtadze (Państwowy Uniwersytet w Tbilisi, Gruzja); ks. prof. dr hab. Paweł Bortkiewicz TChr (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu); prof. Christian Esguerra (Papieski i Królewski Uniwersytet św. Tomasza w Manili, Filipiny); o. prof. dr hab. Ryszard Hajduk CSsR (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie); prof. dr hab. Mirosław Golon (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu); prof. dr hab. Piotr Jaroszyński (Katolicki Uniwersytet Lubelski w Lublinie); prof. PhDr. Petr Kaleta, Ph.D. (Uniwersytet Masaryka w Brnie); prof. Kamil Kardis PhD (Uniwersytet Preszowski w Preszowie); o. prof. Leszek Niewdana SVD, (Katolicki Uniwersytet Fu Jen, Tajwan); prof. dr hab. Wojciech Polak (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu); o. prof. Marek Raczkiewicz CSsR, (Katolicki Uniwersytet św. Damazego w Madrycie, Papieski Uniwersytet Comillas Hiszpania); prof. dr hab. Ryszard Terlecki (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie); prof. Albert Wei Min-Tang (Katolicki Uniwersytet Fu Jen, Tajwan); o. prof. Andrzej Wodka CSsR, (Papieski Uniwersytet Laterański w Rzymie); prof. Ramiro Velazquez (Uniwersytet Panamerykański Campus Aguascalientes, Meksyk)

RECENZENCI

prof. dr hab. Jacek Bartyzel (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska); o. prof. Krzysztof Biełliński (Akademia Alfonsjańska w Rzymie, Włochy); prof. dr hab. Marta Czyż (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie, Polska); ks. dr hab. Tomasz Dutkiewicz, prof. UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska); dr hab. Piotr Grochmalski, prof. ASW (Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie, Polska); doc. ThDr. Mária Kardis, PhD. (Uniwersytet Preszowski w Preszowie, Słowacja); prof. dr hab. inż. Janusz Kawecki (Politechnika Krakowska w Krakowie, Polska); prof. o. Edmund Kowalski CSsR (Akademia Alfonsjańska w Rzymie, Włochy); prof. dr hab. Zdzisław Krasnodębski (Uniwersytet w Bremie, Niemcy); prof. dr hab. Aleksander Nalaskowski (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu – Polska); prof. o. Jacek Norkowski OP (Papieski Uniwersytet Świętego Tomasza Angelicum w Rzymie, Włochy); dr Efi Ntrouva (Uniwersytet Nauk Społecznych i Politycznych Panteion w Atenach, Grecja); o. dr Józef Smykły CSsR (Uniwersytet Katolicki w Cochabamba, Boliwia); prof. dr hab. Janusz Szulist (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska)

KOREKTA

mgr Kaja Wilkosz

PROJEKT OKŁADKI

mgr Maria Kolbus-Skowrońska

OPRACOWANIE GRAFICZNE I ŁAMANIE

Teresa Stańczyk

ISSN 2392-1463

e-ISSN 2956-3267

SPIS TREŚCI (CONTENTS)

Ekonomia i zarządzanie wobec aktualnych problemów gospodarczych
(*Economics and management in the face of current economic problems*)

Wstęp (Introduction)	7
Agnieszka Czajkowska , Aktualny stan jakości należności kredytowych przedsiębiorstw i niepewność w okresie pandemii (<i>The current state of the quality of corporate credit claim quality and uncertainty in the pandemic period</i>)	9
Katarzyna Kamińska, Ewa Kulińska-Sadłocha , Bezpieczeństwo finansowe kraju na tle aktualnej sytuacji społeczno-geopolitycznej na przykładzie Polski i Niemiec w latach 2017 – 2022 (<i>Financial security of the country against the background of the current socio-geopolitical situation on the example of Poland and Germany in the years 2017 – 2022</i>)	23
Patrycja Guzikowska , Polityka pronatalistyczna w świetle katolickiej nauki społecznej (<i>Pro-natalist policy in the light of Catholic social teaching</i>)	49
Zbysław Dobrowolski, Peter Adamišin, Arkadiusz Babczuk , Principium aequitatis processuum a zasady udzielania zamówień publicznych (<i>PRINCIPIUM AEQUITATIS PROCESSUUM AND THE RULES OF PUBLIC PROCUREMENT</i>)	72
Przemysław Pawlak , Praktyczne aspekty monitorowania projektów społecznych zarządzanych metodyką PCM (<i>Practical aspects of monitoring social projects managed by the PCM methodology</i>)	81
Krystian Chołaszczynski , Wprowadzenie do analizy głównych wyznaczników polityki zagranicznej Republiki Zimbabwe za rządów Roberta Gabriela Mugabego (<i>Introduction to the analysis of the main determinants of the foreign policy of the Republic of Zimbabwe under the rule of Robert Gabriel Mugabe</i>)	102
Witold Pobudzin , Światowy kryzys żywnościowy i jego konsekwencje społeczne jako skutek wojny na Ukrainie (<i>The global food crisis and its social consequences as an effect of the war in Ukraine</i>)	145

Varia (VARIA)

Ks. Sławomir Śledziewski, Jakub J. Woźniak , Miłość w antropologii biblijnej małżeństwa i rodziny według opisu dziejów stworzenia człowieka w nauczaniu Papieża Franciszka (<i>Love in the biblical anthropology of marriage and family according to the description of the history of the creation of man in the teachings of Pope Francis</i>)	168
---	-----

Grzegorz Łęcicki , Znaczenie niedookreśleń oraz detali w sztuce kinematograficznej na przykładzie twórczości Andrzeja Wajdy i Stanisława Barei (<i>The importance of undefinitions and details in the art of cinematographical art on the example of the work of Andrzej Wajda and Stanisław Barea</i>)	186
Andrzej T. Kijowski , Wolność słowa versus procedury kontroli i reżimy regulacyjne (<i>Freedom of expression versus „control procedures” and „regulatory regimes”</i>)	203

Recenzje i artykuły recenzyjne

Tomasz Sińczak , rec. Barbara Józefowicz, Zaufanie w zespole w kontekście pozytywnego zarządzania, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021, ss. 119	225
Dorota Żuchowska , rec. Polska. Raport o konkurencyjności 2022, w kierunku zrównoważonej gospodarki w dobie pandemii, redakcja naukowa Arkadiusz Michał Kowalski, Marzena Anna Weresa, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2022, ss. 216	229

WSTĘP

W ostatnim czasie zarówno gospodarki narodowe i funkcjonujące w ich ramach podmioty, jak i gospodarka globalna stają wobec niespotykanych od dziesięcioleci, a nawet pojawiających się po raz pierwszy w historii świata problemów. Zaliczyć do nich można zjawiska, które są obecnie kluczowe dla kształtowania się koniunktury w gospodarce światowej takie jak: pandemia COVID-19 i jej skutki, agresja Rosji na Ukrainę, wzrost cen surowców, zwłaszcza energetycznych, procesy inflacyjne, zaburzenia gospodarcze w globalnych łańcuchach dostaw. Zawirowania na rynkach finansowych oraz pogłębiający się kryzys gospodarczy są coraz bardziej widoczne w życiu społecznym, wpływają również na prozę dnia codziennego. Wspomnianych kwestii dotyczą artykuły zamieszczone w części tematycznej zatytułowanej *Ekonomia i zarządzanie wobec aktualnych problemów gospodarczych*. Ich uzupełnieniem są teksty zamieszczone w części *Varia*, które podejmują zagadnienia z zakresu dziennikarstwa i nauk o mediach, katolickiej nauki społecznej, czy bezpieczeństwa. W ostatniej części zamieszczone zostały recenzje i artykuły recenzyjne najnowszych pozycji z zarządzania. Redakcja żywi nadzieję, że wyniki dociekań przedstawione w niniejszym numerze czasopisma staną się przedmiotem badań w rozwoju warsztatu naukowego badaczy, a także staną się przyczynkiem do dyskusji nad wieloma kwestiami podejmowanymi przez autorów.

Introduction

Recently, both national economies and the entities operating within them, as well as the global economy, have been facing problems that have not been seen for decades, and even appearing for the first time in the history of the world. These include phenomena that are currently crucial for shaping the economic situation in the global economy, such as: the COVID-19 pandemic and its effects, Russia's aggression against Ukraine, rising prices of raw materials, especially energy, inflationary processes, economic disturbances in global supply chains. The turmoil in the financial markets and the deepening economic crisis are becoming more and more visible in social life, they also affect the prose of everyday life. These issues are discussed in the articles in the thematic part entitled *Economics and management in the face of current economic problems*. They are complemented by texts included in the *Varia* section, which deal with issues in the field of journalism and media studies, Catholic social teaching, and security. The last part contains reviews and review articles of the latest management

items. The editors hope that the results of the investigations presented in this issue of the journal will become the subject of research in the development of the researchers' scientific workshop, and will also contribute to the discussion on many issues undertaken by the authors.

Agnieszka Czajkowska*

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0002-7445-887X

AKTUALNY STAN JAKOŚCI NALEŻNOŚCI KREDYTOWYCH PRZEDSIĘBIORSTW I NIEPEWNOŚĆ W OKRESIE PANDEMII

Streszczenie

Głównym celem artykułu jest ocena jakości należności podmiotów gospodarczych (z uwzględnieniem ich podziału na przedsiębiorców indywidualnych, sektor MSP i duże przedsiębiorstwa) z tytułu kredytów wobec monetarnych instytucji finansowych w Polsce oraz wskazanie różnic w tym zakresie w okresie poprzedzającym pandemię COVID-19 i w trakcie jej trwania, jak również identyfikacja źródeł ryzyka kredytowego w latach 2018–2021. Istotnym elementem badań była identyfikacja najważniejszych czynników wpływających na jakość akcji kredytowej banków na rzecz przedsiębiorstw. Przyjęto problem badawczy, że w okresie pandemii niepewność sytuacji mikro i makro-ekonomicznej w gospodarce powodowała ograniczanie akcji kredytowej i zaostrzanie kryteriów udzielania kredytów przedsiębiorstwom przez banki, gdyż ryzyko było nieprzewidywalne i trudne do oszacowania, zaś przedsiębiorcy, bazując na własnych zasobach i wysokiej płynności finansowej w okresie przed pandemią, wykazywali ostrożność w zaciąganiu nowych zobowiązań.

Słowa kluczowe: jakość należności kredytowych przedsiębiorstw, ryzyko kredytowe, niepewność, pandemia Covid-19

Summary

THE CURRENT STATE OF CORPORATE CREDIT CLAIM QUALITY AND UNCERTAINTY IN THE PANDEMIC PERIOD

The main objective of the article is to assess the quality of exposures of economic entities (considering their division into individual entrepreneurs, the SME sector, and

* Agnieszka Czajkowska – doktor habilitowany, profesor UŁ. Pracownik Katedry Finansów Korporacji Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego Uniwersytetu Łódzkiego, e-mail: agnieszka.czajkowska@uni.lodz.pl.

large enterprises) for loans to monetary financial institutions in Poland and to indicate differences in this area in the period before and during the pandemic, as well as to identify sources of credit risk in 2018-2021. An important element of the research was to identify the most important factors affecting the quality of bank lending to enterprises. The research problem was assumed that during the pandemic, the uncertainty of the micro and macroeconomic situation in the economy caused banks to limit lending and tighten the criteria for lending to enterprises, as the risk was unpredictable and difficult to assess, while entrepreneurs, relying on their own resources and high liquidity in the pre-pandemic period, showed caution in taking on new liabilities.

Keywords: quality of corporate credit claims, credit risk, uncertainty, Covid-19 pandemic.

Wstęp

W okresie przedpandemicznym dynamicznie wzrastała akcja kredytowa banków na rzecz przedsiębiorców indywidualnych, małych i średnich przedsiębiorstw, jak również dużych przedsiębiorstw. Mimo wzrastającej podaży kredytów, jakość należności banków z tytułu obsługi podmiotów gospodarczych utrzymywała się na bezpiecznym poziomie. Wraz z pojawieniem się pandemii spowodowanej COVID-19 i kryzysu gospodarczego pojawiły się nowe czynniki niepewności oraz trudno przewidywalnego ryzyka kredytowego, a w konsekwencji nastąpiło zmniejszenie popytu i podaży kredytów gospodarczych oraz pogorszenie jakości portfela kredytowego.

Do realizacji celu oraz weryfikacji hipotezy zastosowano metodę badań wtórnych, w ramach której analizie poddano aktualne dane finansowe dotyczące działalności kredytowej banków, m.in. raporty i analizy NBP, KNF, ZBP, portali finansowych. Metodologia badania – artykuł pogłębia wiedzę na temat jakości portfela kredytowego na rzecz przedsiębiorstw w okresie przed i w trakcie kryzysu wywołanego pandemią. W artykule dokonano przeglądu dostępnej literatury na temat czynników determinujących jakość kredytów oraz przeprowadzono badanie porównawcze jakości należności sektora bankowego wobec przedsiębiorstw w latach 2018–2021.

Ryzyko a niepewność w warunkach kryzysowych w okresie pandemii

Ryzyko i niepewność są nieodłącznymi cechami procesów gospodarczych. Każda decyzja wiąże się z przewidywaniem określonego stanu w przyszłości. Jednocześnie nigdy nie można w sposób absolutnie pewny ustalić, jak będą

kształtowały się w nadchodzącym czasie czynniki stanowiące podstawę bieżącej decyzji¹. Określenie „ryzyko” i „niepewność” często są błędnie ze sobą utożsamiane. Poprzez ryzyko rozumie się sytuację, w której jest znane prawdopodobieństwo wystąpienia określonych zdarzeń, a więc znana jest wartość oczekiwana zmiennej losowej, czyli ryzyko jest mierzalne. Natomiast niepewność charakteryzuje się tym, że rozkład prawdopodobieństwa jest nieznan. Zgodnie z tą definicją w działalności bankowej występuje głównie sytuacja niepewności a nie ryzyka. Takie rozróżnienia występują w dziedzinie ekonomii oraz statystyki.

Według F.H. Knighta ryzyko jest mierzalne, tzn. dotyczy zdarzeń przyszłych, których prawdopodobieństwo wystąpienia jest możliwe do oszacowania, niepewności nie da się przybliżyć metodami statystycznymi, ani nie podlega oszacowaniom matematycznym². Rozróżniając pojęcia ryzyka i niepewności, kładzie się nacisk na następujące aspekty: niepewność ma wymiar informacyjny, a jej przyczyną jest bariera dostępu do informacji lub niewiarygodność uzyskanych informacji, zaś ryzyko ma wymiar finansowy, ponieważ można dokonać jego pomiaru, w sytuacji, gdy dostępne informacje umożliwiają ocenę strat i zysków związanych z daną decyzją³.

Ryzyko kredytowe jest to niebezpieczeństwo niewywiązania się partnera transakcji z jego zobowiązań. Ryzyko kredytowe można podzielić ze względu na dwa kryteria: ryzyko niedotrzymania warunków (rozpatrywane jest w koncepcji negatywnej) i ryzyko wiarygodności kredytowej (rozpatrywane jest w koncepcji neutralnej), według drugiego kryterium wyróżnia się: ryzyko kredytobiorcy oraz ryzyko drugiej strony lub kontrpartnera⁴.

Ryzyko kredytowe to niebezpieczeństwo związane z niedotrzymaniem umowy przez kredytobiorcę, narażające bank na stratę finansową wynikającą z nieterminowego bądź całkowitego zaniechania spłaty odsetek lub kapitału. Ryzyko często rozpatrywane jest w następujących aspektach: przedmiotowym, podmiotowym, czasowym oraz przyczynowo-skutkowym. Aspekt podmiotowy dotyczy podziału ryzyka na ryzyko pojedynczego kontraktu (ryzyko indywidualne) bądź całej zbiorowości udzielonych przez bank kredytów (ryzyko portfelowe). Aspekt czasowy można podzielić na ponoszenie ryzyka aktywnego, czyli polegający na zaprzestaniu bądź czasowym opóźnieniu spłaty rat przez kredytobiorcę lub na ponoszeniu ryzyka pasywnego, czyli ryzyka spowodowanego wystąpieniem wcześniej niż planowano zapotrzebowania na pieniądź. Ostatni aspekt, czyli

¹ A. Wąsiewicz (red.), *Ubezpieczenia w gospodarce rynkowej*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 1994, s. 55.

² F.H. Knight, *Risk, Uncertainty, and Profit*, Hart, Schaffner & Marx, Houghton Mifflin Company, Boston 1921.

³ M.S. Wiatr, *Zarządzanie indywidualnym ryzykiem kredytowym*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, Warszawa 2008, s. 15.

⁴ Tamże, s. 18–25.

przyczynowo-skutkowy, polega na próbie zdiagnozowania przyczyn zagrożenia spłaty kredytu. Na poziom ryzyka w znaczącym stopniu wpływają takie czynniki jak wysokość zobowiązania, cel kredytu i terminy regulowania rat⁵.

Ryzyko bankowe w warunkach pandemii i kryzysu

Pandemia wpłynęła na stabilność systemu finansowego w Polsce. Globalny kryzys spowodował powstanie nowych rodzajów ryzyka w systemie finansowym, a także spotęgował już wcześniej istniejące. Największym dotychczasowym skutkiem pandemii w ramach systemu finansowego okazało się zwiększenie ryzyka silnego wzrostu strat kredytowych. System stabilności finansowej nie został szczególnie dotknięty przede wszystkim dlatego, że przed pojawieniem się pandemii nie było nierównowag finansowych i makroekonomicznych, a także występowała duża zdolność do absorpcji strat występująca pod postacią wysokiego poziomu i jakości kapitału sektora bankowego. Korzystne okazały się także działania instytucji publicznych skierowane w okresie pandemii przede wszystkim na udzielanie wsparcia finansowego⁶. Koronawirus (COVID-19) to infekcja wirusowa, która rozprzestrzeniła się na cały świat. Pandemia dotknęła praktycznie każdy kraj i silnie wpłynęła na społeczeństwo oraz gospodarkę krajowe na całym świecie⁷. Niewątpliwie pandemia wywarła silny wpływ na funkcjonowanie i finansowanie przedsiębiorstw.

Pandemia COVID-19 pokazała, że nie zawsze procedury i narzędzia zarządzania ryzykiem dotychczas stosowane przez banki są wystarczające. W dobie dynamicznego rozwoju cywilizacyjnego zwiększa się skala ryzyka i jego rodzaje, a jego kontrola jest coraz trudniejsza. Banki muszą szybko reagować i rozpoznawać ryzyko oraz właściwie nim zarządzać w warunkach dużej niepewności. W celu minimalizacji ryzyka banki ograniczyły akcję kredytową oraz zaostryżyły kryteria polityki kredytowej dla nowych kredytobiorców. Przedsiębiorcy działający w zagrożonych branżach (turystycznej, hotelarskiej czy gastronomicznej) mieli niewielkie lub znacznie utrudnione szanse na uzyskanie kredytu w początkowych miesiącach kryzysu⁸.

Pandemia przyczyniła się do powstania nowych, istotnych rodzajów ryzyka w systemie finansowym i nasilenia już istniejących. Główne ryzyko będące konse-

⁵ R. Kałużny, *Pomiar ryzyka kredytowego banku. Aspekty finansowe i rachunkowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN S.A., Warszawa 2009, s. 29–30.

⁶ O. Szczepańska (red.), *Raport o stabilności systemu finansowego. Ocena skutków pandemii COVID-19*, Narodowy Bank Polski, <https://www.nbp.pl/systemfinansowy/rsf122020.pdf>, s. 6 [dostęp: 1.12.2020].

⁷ E. Mińska-Struzik, B. Jankowska (Ed.), *Toward the „new normal” after COVID-19 – a post-transition economy perspective*, Poznań University of Economics and Business, Poznań 2021, s. 5.

⁸ P. Rosik, *Ryzyko bardziej ryzykowne*, Gazeta Bankowa, grudzień 2020, s. 22.

kwencją pandemii to ryzyko silnego wzrostu strat kredytowych. Nie potwierdziły się początkowe obawy o ryzyko nadmiernego ograniczenia podaży kredytu, tzw. *credit crunch*. Rosnące odpisy na ryzyko kredytowe mogły doprowadzić do przejściowego wystąpienia strat w sektorze bankowym, ale nie zagrożą jego stabilności. Większość banków, w tym wszystkie banki o znaczeniu systemowym (OSII) będą w stanie zaabsorbować straty kredytowe bez ryzyka naruszenia wymogów kapitałowych filarów I i II⁹. Wzrost ryzyka niespłacalności kredytów i widmo pogorszenia jakości portfeli uwidacznia się na całym świecie.

Pandemia wpłynęła również na stabilność systemu finansowego w Polsce. Globalny kryzys spowodował utworzenie się nowych rodzajów ryzyka w systemie finansowym, a także spotęgował już wcześniej istniejące. Największym dotychczasowym skutkiem pandemii w ramach systemu finansowego okazało się zwiększenie ryzyka silnego wzrostu strat kredytowych. System stabilności finansowej nie został szczególnie dotknięty dzięki brakowi nierównowag finansowych i makroekonomicznych przed pojawieniem się pandemii, a także dużej zdolności do absorpcji strat występującej pod postacią wysokiego poziomu i jakości kapitału sektora bankowego. Korzystne okazały się także działania instytucji publicznych skierowanych w okresie pandemii przede wszystkim na udzielanie wsparcia¹⁰. Istotne znaczenie w ograniczaniu ryzyka gwałtownego przyrostu kredytów zagrożonych ma ożywienie gospodarcze, choć jego dynamika może być spowolniona przez problemy z dostawami, inflacją oraz trudnym do przewidzenia rozwojem pandemii¹¹.

Dzięki wykorzystaniu rozwiązań w postaci instrumentów poręczeniowych i gwarancyjnych możliwe stało się zastosowanie niższych wag ryzyka w działalności kredytowej. Oferta Banku Gospodarstwa Krajowego w czasie pandemii uległa pewnym zmianom. Gwarancje *de minimis* zostały również zreformowane, a ich głównym zadaniem oprócz poprawy dostępu do finansowania dla firm z sektora MMŚP oraz zapewnieniem przedsiębiorstwom oferty powszechnie dostępnych gwarancji wspierających ich rozwój stały się gwarancje dla firm innowacyjnych¹².

Z jednej strony pandemia wywołała obawy o jakość portfeli kredytowych banków. Z drugiej jednak strony trzeba pamiętać, że kryzys pandemiczny nie przypomina innych kryzysów finansowych. Najbardziej została nim dotknięta

⁹ O. Szczepańska (red.), *Raport o stabilności systemu finansowego - Ocena skutków pandemii COVID-19*, Narodowy Bank Polski, Warszawa grudzień 2020, <https://www.nbp.pl/system-finansowy/rsf122020.pdf>, s. 6.

¹⁰ Tamże, s. 6.

¹¹ B. Lepczyński, *Jakość portfela kredytowego banków w strefie euro napawa optymizmem*, Forsal.pl, <https://forsal.pl/gospodarka/artykuly/8360485,jakosc-portfela-kredytowego-bankow-w-strefie-euro-napawa-optylizmem.html>, [dostęp: 22.02.2022].

¹² *Forum Liderów Banków Spółdzielczych 2020 Bankowość spółdzielcza w Polsce po wybuchu epidemii koronawirusa – pierwsze doświadczenia i wnioski dla sektora na najbliższe lata*, Związek Banków Polskich, <https://alebank.pl/wp-content/uploads/2020/10/RAPORT-FLBS-2020-web.-2-23.09.20.pdf>, s. 2, [dostęp: 23.09.2020].

sfera realna gospodarki. Nieprzypadkowo priorytetem rządów (w tym polskiego) było ratowanie przedsiębiorstw, których normalne funkcjonowanie ograniczano kolejnymi lockdownami¹³.

Jakość należności kredytowych oraz ryzyko kredytowania przedsiębiorstw

Do oceny stanu sektora bankowego wykorzystuje się należności, czyli m.in. kredyty udzielone przez banki, które można podzielić pod kątem zrealizowania się ryzyka kredytowego na trzy fazy¹⁴. Należności dla banków stosujących MSR/MSSF dzielą się na¹⁵:

- Faza 1 – należności bez utraty wartości, bez znaczącego wzrostu ryzyka kredytowego od momentu początkowego ujęcia, dla których na dzień sprawozdawczy ryzyko kredytowe związane z instrumentem finansowym nie wzrosło znacząco od momentu początkowego ujęcia.
- Faza 2 – należności bez utraty wartości, ale odznaczają się istotnym wzrostem ryzyka kredytowego od momentu początkowego ujęcia, tj. dla których na dzień sprawozdawczy ryzyko kredytowe związane z instrumentem finansowym wzrosło znacząco od momentu początkowego ujęcia.
- Faza 3 – należności ze stwierdzoną utratą wartości – aktywa finansowe dotknięte utratą wartości ze względu na ryzyko kredytowe.

Z kolei należności dla banków stosujących PSR – ekspozycje kredytowe zakwalifikowane do kategorii¹⁶:

- należności bez utraty wartości: „normalne” (Faza 1) i „pod obserwacją” (Faza 2), zgodnie z *Rozporządzeniem Ministra Finansów z dnia 16 grudnia 2008 r. w sprawie zasad tworzenia rezerw na ryzyko związane z działalnością banków* (Dz.U.2015.2066 j.t.);
- należności ze stwierdzoną utratą wartości (Faza 3) – ekspozycje kredytowe zakwalifikowane do grupy zagrożonych.

W kontekście badania struktury należności warto zwrócić uwagę na pojęcie ekspozycji kredytowej, które zostało zdefiniowane w *Rozporządzeniu Ministra Finansów z dnia 16 grudnia 2008 roku w sprawie zasad tworzenia rezerw na ryzyko związane z działalnością banków* „Ekspozycje kredytowe to bilansowe należności z tytułu kredytów i pożyczek, skupionych wierzytelności, czeków

¹³ B. Lepczyński B., *Jakość portfela kredytowego banków...*, dz. cyt.

¹⁴ Powszechna Kasa Oszczędności Bank Polski S.A., *Utrata wartości – raport roczny 2018 PKO BP S.A.*, http://www.raportroczny2018.pkobp.pl/noty_objasniajace/4-mssf-9-instrumenty-finansowe/4-2-utrata-wartosci/, [dostęp: 20.03.2021].

¹⁵ Narodowy Bank Polski, *Instrukcja uzupełniająca pakiet FINREP jednostkowy (FINPL)*, instrukcja-FINREP.pdf (nbp.pl) [dostęp: 12.11.2020], s. 12.

¹⁶ Tamże, s. 12.

i weksli, zrealizowanych gwarancji, innych wierzytelności o podobnym charakterze oraz udzielone zobowiązania pozabilansowe o charakterze finansowym i gwarancyjnym”¹⁷. „Banki zostały zobowiązane do tworzenia rezerw celowych, gdy ekspozycje kredytowe zostaną zakwalifikowane do jednej z trzech kategorii: normalnych, pod obserwacją, grupy zagrożonych (w tym do kategorii: poniżej standardu, wątpliwe, stracone)”. Rozporządzenie reguluje w jakiej wysokości banki muszą tworzyć rezerwy oraz jak je klasyfikować ze względu na czas opóźnienia w spłacie. „Rodzaje ekspozycji można scharakteryzować jako”¹⁸:

- normalne, gdy sytuacja ekonomiczno-finansowa dłużników nie budzi obaw,
- pod obserwacją, gdy sytuacja ekonomiczno-finansowa dłużników nie budzi obaw, ale ze względu na ryzyko regionu czy branży wymagają szczególnej uwagi;
- poniżej standardu, gdy sytuacja ekonomiczno-finansowa dłużników może stanowić zagrożenie dla terminowej spłaty długu,
- wątpliwe, gdy sytuacja ekonomiczno-finansowa ulega znacznemu pogorszeniu,
- stracone, gdy sytuacja ekonomiczno-finansowa dłużnika pogorszyła się w sposób nieodwracalny, uniemożliwiający spłacenie długu.”

Kredyty nieregularne mogą wpływać negatywnie na aktywność gospodarczą, ponieważ banki w sytuacji pogarszającej się koniunktury gospodarczej i jakości kredytów zaostrzają z reguły politykę kredytową, co utrudnia przedsiębiorstwom dostęp do kredytu¹⁹.

Jakość kredytów od wybuchu globalnego kryzysu finansowego jest przedmiotem uwagi europejskich instytucji publicznych odpowiedzialnych za stabilność sektora bankowego. Zagadnienie to powróciło wraz z pandemią COVID-19. Troska o jakość kredytów nabiera znaczenia szczególnie w tych państwach lub regionach, gdzie tradycyjny kredyt bankowy odgrywa podstawową rolę w finansowaniu przedsiębiorstw²⁰.

Po okresie wysokiej dynamiki wzrostu należności przedsiębiorstw w czasie pandemii nastąpił spadek dynamiki kredytów, który dotyczy wszystkich segmentów klientów instytucjonalnych i wszystkich rodzajów przedsiębiorstw. Załamanie dynamiki kredytów dla przedsiębiorstw nastąpiło w marcu 2020 r. oraz dotyczyło zarówno mikroprzedsiębiorstw, jak również MSP. Na przełomie 2020 i 2021 r.

¹⁷ Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 16 grudnia 2008 roku w sprawie zasad tworzenia rezerw na ryzyko związane z działalnością banków, Dz.U. z 2021 r., poz. 1238, t.j. § 1 pkt 2.

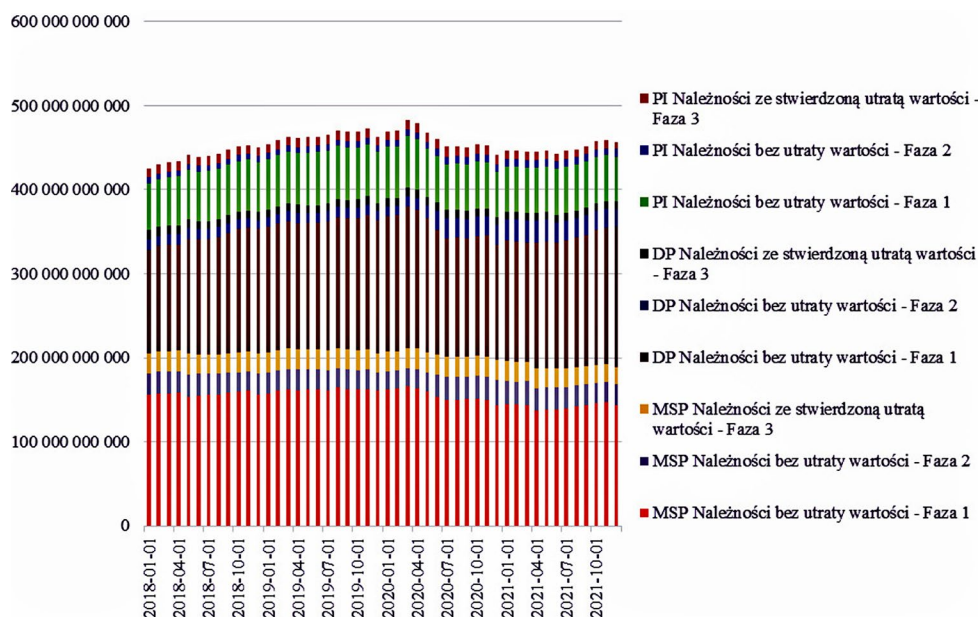
¹⁸ E. Jachymczak, *Ekspozycje kredytowe - jakie mają znaczenie dla kredytobiorcy?* Poradnik Przedsiębiorcy, <https://poradnikprzedsiębiorcy.pl/-ekspozycje-kredytowe-jakie-maja-znaczenie-dla-kredytobiorcy>, [dostęp: 1.03.2021].

¹⁹ B. Lepczyński, M. Penczar, *Analiza porównawcza jakości kredytów sektorów bankowych krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” nr 4/2016 (82/1), s. 934.

²⁰ B. Lepczyński, *Jakość portfela kredytowego...*, dz. cyt.

odnotowano spadek kredytów dla przedsiębiorstw na poziomie ok. 5%. O ile nieznacznie spadek ten zmniejszył się w przypadku dużych przedsiębiorstw, to postępuje on dalej w przypadku MSP²¹. Od połowy 2021 r. następował systematyczny wzrost portfela kredytowego banków na rzecz przedsiębiorstw, ale nie powrócił do stanu sprzed pandemii.

Wykres 1. przedstawia stan należności przedsiębiorstw wg ich wielkości za lata 2018–2021. Na podstawie tych danych można stwierdzić, że akcja kredytowa na rzecz podmiotów gospodarczych dynamicznie rozwijała się od 1.01.2018. do wybuchu pandemii w marcu 2020 r. (wartość należności wobec wszystkich przedsiębiorstw wzrosła z ok. 426 mld zł do 483 mld zł, przy czym udział należności w Fazie 3 spadł z 11% do 9%), a następnie spadała do grudnia 2020 r. (442 mld zł, zaś należności w Fazie 3 wzrosły do 10%). W kolejnym roku podaż kredytów dla przedsiębiorstw utrzymywała się na zbliżonym poziomie, a wzrastała w ostatnich miesiącach 2021 r. do 457 mld zł (udział należności w fazie 3 to 8%), ale nie osiągnęła kwot ani tempa wzrostu sprzed kryzysu.

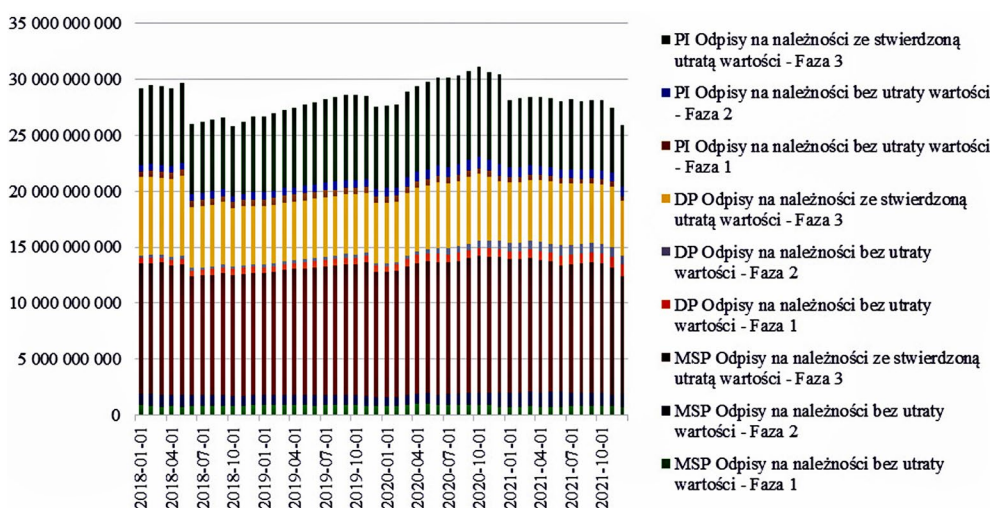
Wykres 1. Należności sektora MSP, Dużych Przedsiębiorstw (DP) oraz Przedsiębiorców Indywidualnych (PI) bez utraty wartości – Faza 1, Faza 2 oraz należności ze stwierdzoną utratą wartości – Faza 3 w okresie 1.01.2018. – 31.12.2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Należności – bez instrumentów dłużnych – struktura podmiotowa, Dane miesięczne sektora bankowego*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, https://www.knf.gov.pl/?articleId=56224&p_id=18, [dostęp: 28.02.2022].

²¹ *Wpływ czynników regulacyjnych i fiskalnych na wyniki finansowe banków w I kwartale 2021 roku, Raport opracowany na zlecenie Programu Analityczno-Badawczego Fundacji Warszawski Instytut Bankowości, SYGN. WIB PAB 11/2021, Warszawa czerwiec 2021, s. 42.*

Wykres 2. prezentuje odpisy na należności przedsiębiorstw bez utraty wartości w Fazie 1 i 2 oraz ze stwierdzoną utratą wartości – w Fazie 3 w latach 2018–2021. Najwyższe są odpisy w Fazie 3, co wynika z konieczności tworzenia rezerw celowych na kredyty zagrożone z utratą wartości. Ich udział we wszystkich odpisach zmalał z 87% do 81%. Wartość odpisów na należności ze stwierdzoną utratą wartości wahała się w badanych latach – proporcjonalnie do wartości należności w Fazie 3, a ich dynamika była najwyższa pod koniec 2020 roku. Odpisy w Fazie 3 w stosunku do należności w Fazie 3 stanowiły od 52% do 58%.

Kredyty dla MSP wykazują lepszą jakość niż kredyty dla dużych przedsiębiorstw. Obie kategorie podmiotów zmniejszyły swoje wolumeny kredytów pod obserwacją w porównywalnej skali. Jednak w przypadku dużych przedsiębiorstw, przesunięcie z fazy F1 dokonało się głównie w kierunku fazy F2, a nie w stronę terminowej obsługi kredytu²².

Wykres 2. Odpisy na należności sektora MSP, Dużych Przedsiębiorstw (DP) oraz Przedsiębiorców Indywidualnych (PI) bez utraty wartości – Faza 1, Faza 2 oraz odpisy na należności ze stwierdzoną utratą wartości – Faza 3 w okresie 1.01.2018. – 31.12.2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Należności – bez instrumentów dłużnych – struktura podmiotowa, Dane miesięczne sektora bankowego*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, https://www.knf.gov.pl/?articleId=56224&p_id=18 [aktualizacja: 28.02.2022].

Udziały kredytów z istotnym wzrostem ryzyka kredytowego (2 faza) oraz kredytów z utratą wartości (3 faza) zmniejszyły się nieznacznie w porównaniu do najwyższego poziomu odnotowanego na koniec 2020 r. Wysokie udziały kredytów w 2 fazie utrzymywały się głównie w przypadku kredytów dla branż dotkniętych

²² Wpływ czynników regulacyjnych..., dz. cyt., s. 37.

ograniczeniami działalności (takich jak zakwaterowanie i wyżywienie, kultura, rekreacja i rozrywka) oraz kredytów na nieruchomości handlowo-usługowe (w tym galerie handlowe). Ograniczająco na poziom strat kredytowych w skali systemu wpływał jednak niski udział tych ekspozycji w portfelu kredytów dla przedsiębiorstw. Jednocześnie banki wykazały tylko niewielkie wzrosty udziału kredytów w fazie 3, które generują znacznie (ponad 10-krotnie) większe odpisy niż kredyty z fazy 2. Jednak relatywnie niski wzrost, a w niektórych przypadkach spadek, udziału kredytów w 3 fazie dla branż silnie dotkniętych skutkami pandemii może świadczyć o tym, że część strat kredytowych z tego tytułu nie została jeszcze należycie odzwierciedlona w bilansach banków²³.

W warunkach wyraźnej poprawy koniunktury gospodarczej straty kredytowe w I półroczu 2021 r. zmniejszyły się w porównaniu do początków pandemii i były nawet niższe niż przed jej rozpoczęciem. Poprawiła lub ustabilizowała się większość innych wskaźników ryzyka kredytowego, tj. udziały kredytów opóźnionych w spłacie, wskaźniki kredytów zagrożonych i udziały kredytów restrukturyzowanych (ang. *forborne*). Na poprawę tych wskaźników w przypadku kredytów dla przedsiębiorstw wpłynęły ich dobre wyniki finansowe, w szczególności wysokie wskaźniki rentowności i płynności²⁴.

Jakość portfela kredytowego banków można analizować wykorzystując wskaźnik NPL (ang. *Non-Performing Loan*), który pokazuje relację należności zagrożonych do należności ogółem. Wzrost wartości tego wskaźnika jest niepożądany dla banków, gdyż oznacza spadek jakości portfela i osłabienie stabilności banku²⁵. Wzrost powyżej 5 proc. jest wyraźnym sygnałem ostrzegawczym, że z portfelem kredytowym dzieje się coś złego. W bankowości stosuje się również wskaźnik NPE (ang. *Non-Performing Exposure*), czyli wskaźnik ekspozycji nieobsługiwanych kredytów (jest to szersze ujęcie niż NPL)²⁶. Jeżeli kredytobiorca nie dotrzymuje warunków umowy kredytowej i kredyt przechodzi do kategorii NPL, dochodzą do tego koszty utworzenia rezerwy z tytułu utraty wartości danego składnika aktywów, obliczane zgodnie ze stosowanymi w banku standardami rachunkowości i modelami oceny ryzyka kredytowego, uwzględniającymi specyfikę poszczególnych rodzajów kredytów i segmentów rynku. W okresie

²³ Raport o stabilności systemu finansowego, Narodowy Bank Polski - Departament Stabilności Finansowej, Warszawa, grudzień 2021 r., s. 20–21.

²⁴ Informacje nt. sytuacji i opinii przedsiębiorstw badanych przez NBP, ich popytu na kredyt i przyczyn jego zmian pochodzą z: *Szybki Monitoring NBP. Analiza sytuacji sektora przedsiębiorstw*, edycje: lipiec i październik 2021 r., NBP, dostępne na www.nbp.pl.

²⁵ S. Kozak, Czynniki kształtujące dochodowość i efektywność banków spółdzielczych w okresie integracji z europejskim systemem finansowym, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, Nr 83, 2010, s. 148.

²⁶ B. Lepczyński, *Jakość portfela kredytowego...*, dz. cyt..

przed kryzysem, banki miały wysoki poziom NPL, a w okresie kryzysu szybko zaczęły przyrastać opóźnione kredyty w Fazie 2 – szczególnie jest to widoczne w odniesieniu do portfeli kredytów dla przedsiębiorstw. Zagrożenie wzrostu NPL wpływa negatywnie na adekwatność kapitałową gospodarki i ograniczające możliwości kredytowania gospodarki, stanowiąc czynnik wpływający na wzrost ryzyka bankowego.

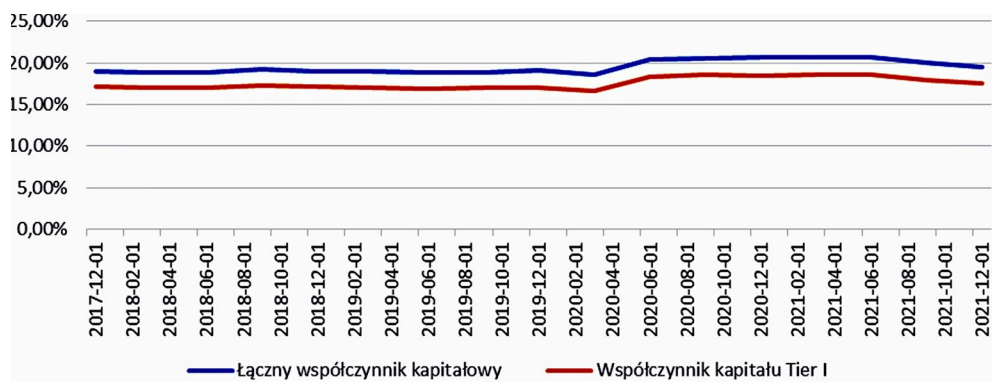
Prognozy Ernest&Young wskazują na możliwość skokowego wzrostu NPL w Polsce w latach 2021/2022. Szacunki dokonane na podstawie doświadczeń gospodarek podobnych do polskiej wskazują na prawdopodobieństwo wzrostu NPL z 6,6% do poziomu 12–19%. Powrót jakości portfela kredytowego do stanu sprzed eskalacji NPL byłby możliwy dopiero po 5–6 latach²⁷.

Kolejne wskaźniki służą do oceny wypłacalności banków. „Zależnie od swojej jakości i ryzykowności kapitał dzieli się na kategorie. *Kapitał Tier 1* – służy do pokrywania strat w warunkach wypłacalności banku. Kapitał taki pozwala bankowi kontynuować normalną działalność i zapewnia mu płynność finansową. Jakościowo najlepszy kapitał Tier 1 jest nazywany zwykle „kapitałem podstawowym Tier 1” (CET1). Całkowity kapitał, którym banki i firmy inwestycyjne mają obowiązek dysponować, powinien odpowiadać przynajmniej 8% aktywów ważonych ryzykiem. Z tego kapitał najwyższej jakości (kapitał podstawowy Tier 1) powinien odpowiadać 4,5% aktywów ważonych ryzykiem²⁸”.

Wykres 3. pokazuje wartości tych wskaźników dla sektora bankowego: łączny współczynnik kapitałowy do chwili wybuchu pandemii wynosił około 19%, następnie wzrósł do 20%, a od VI 2020 r. do VI 2021 r. utrzymywał się na poziomie bliskim 21%, po czym ponownie obniżył się do poziomów przed pandemicznych ok. 19%. Współczynnik kapitału Tier 1 przez cały badany okres kształtował się na poziomie o ok. 2 p.p. niższym. Współczynniki adekwatności kapitałowej sektora na koniec 2021 r. na poziomie 19,46% (TCR) i 17,49% (T1) oznaczały bardzo bezpieczny poziom wypłacalności sektora bankowego. Sytuacja kapitałowa sektora pozostaje stabilna.

²⁷ *Wpływ czynników regulacyjnych...*, dz. cyt., s. 39.

²⁸ Rada Europejska Rada Unii Europejskiej, *Wymogi kapitałowe wobec sektora bankowego*, Consilium.Europa.EU, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/banking-union/single-rulebook/capital-requirements/>, [dostęp: 20.03.2021].

Wykres 3. Adekwatność kapitałowa – wskaźniki wypłacalności sektora bankowego z oddziałami zagranicznymi – dane kwartalne od 31.12.2017. do 31.12.2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Dane miesięczne sektora bankowego – marzec 2022*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, https://www.knf.gov.pl/?articleId=56224&p_id=18, [dostęp: 16.05.2022].

Podsumowanie

Wyniki zrealizowanego w artykule badania wskazują, że sytuacja pod względem jakości kredytów dla przedsiębiorstw w okresie przed i po wybuchu pandemii jest zróżnicowana. Niemniej przeprowadzona analiza wskazuje, że pandemia w małym stopniu dotknęła zadłużone przedsiębiorstwa, czego prawdopodobnym wyjaśnieniem może być pozytywny wpływ działań osłonowych podejmowanych przez instytucje publiczne, które ograniczyły prawdopodobieństwo upadłości podmiotów gospodarczych i w niektórych przypadkach zmniejszyły ciężar obsługi zadłużenia. Związane z szokiem pandemicznym ryzyko nadmiernego ograniczania podaży kredytu przez banki nie zmaterializowało się. Akcja kredytowa stopniowo rośnie.

Na jakość portfela kredytowego przedsiębiorstw wpływają takie czynniki jak: jakość znajdujących się już w nim kredytów oraz jakość nowej akcji kredytowej. Na początku pandemii były bardzo duże obawy co do istotnego pogorszenia się jakości już udzielonych kredytów. Na podstawie danych wykazano, że jakość portfela produktów kredytowych pozostała jednak stabilna w okresie pandemii, a w 2021 r. uległa poprawie. Duże obawy wyrażane na początku pandemii, że wskutek dużego spowolnienia gospodarczego wywołanego przez kryzys pandemiczny bardzo szybko zaczną przybywać niespłacanych kredytów, nie ziściły się.

Wzrost akcji kredytowej na rzecz przedsiębiorstw w 2021 r. jest głównie efektem niskiej bazy w 2020 r., która nie odbudowała się jeszcze w stosunku do okresu sprzed pandemii. Firmy, zwłaszcza w pierwszym okresie pandemii, korzystały z pomocy finansowej i wsparcia tarcz antycovidowych, co zapewni-

ło im płynność finansową. Z powodu obaw przed kolejnymi falami pandemii, ich potrzeby, jak i zainteresowanie kredytami były niższe niż przed pandemią. Z kolei banki w okresie niepewności bardziej ostrożnie i selektywnie, choć mniej rygorystycznie niż w 2020 r. podchodziły do kredytowania firm. W 2021 r. jakość kredytów przedsiębiorców polepszyła się.

Jednakże perspektywy akcji kredytowej dla firm w 2022 r. nie są optymistyczne. Czynnikiem najbardziej utrudniającym prognozowanie są warunki zmienności i niepewności, do których należą polityka pieniężna i fiskalna oraz dalszy przebieg pandemii i jej skutki dla gospodarki. Popyt przedsiębiorstw na kredyty w 2022 r. determinują przede wszystkim następujące czynniki: warunki makroekonomiczne (poziom inflacji, stóp procentowych i kursu walutowego), sytuacja wojenna na Ukrainie (kształtująca pesymistyczne nastroje społeczne, pogorszyła klimat inwestycyjny m.in. podnosząc niepewność do rekordowych poziomów oraz zwiększa ostrożnościowe podejście banków przy udzielaniu finansowania), sytuacja pandemiczna w kraju i na świecie. Mogą one wyhamować akcję kredytową banków na rzecz przedsiębiorstw, a tym samym skalę inwestycji podejmowanych przez przedsiębiorców.

Wysokiej samoocenie płynności finansowej firm nie odpowiada zwiększenie aktywności inwestycyjnej, mimo utrzymujących się korzystnych ocen warunków dostępu do finansowania. Skala akcji kredytowej banków uwarunkowana jest przede wszystkim czynnikami leżącymi po stronie popytu na kredyt ze strony podmiotów gospodarujących oraz skłonności banków do udzielania kredytów w istniejących warunkach, charakteryzujących się podwyższonym ryzykiem, wynikającym z pogorszenia zdolności kredytowej potencjalnych kredytobiorców.

Bibliografia

- Dane miesięczne sektora bankowego – marzec 2022*, Urząd Komisji Nadzoru Finansowego, https://www.knf.gov.pl/?articleId=56224&p_id=18, [dostęp: 16.05.2022].
- Forum Liderów Banków Spółdzielczych 2020 Bankowość spółdzielcza w Polsce po wybuchu epidemii koronawirusa – pierwsze doświadczenia i wnioski dla sektora na najbliższe lata*, Związek Banków Polskich, <https://alebank.pl/wp-content/uploads/2020/10/RAPORT-FLBS-2020-web-2-23.09.20.pdf>, [dostęp: 23.09.2020].
- Jachymczak E., *Ekspozycje kredytowe – jakie mają znaczenie dla kredytobiorcy?* Poradnik Przedsiębiorcy, <https://poradnikprzedsiębiorcy.pl/-ekspozycje-kredytowe-jakie-maja-znaczenie-dla-kredytobiorcy>, [dostęp: 1.03.2021].
- Kałużny R., *Pomiar ryzyka kredytowego banku. Aspekty finansowe i rachunkowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN S.A., Warszawa 2009.
- Knight F.H., *Risk, Uncertainty, and Profit*, Hart, Schaffner & Marx, Houghton Mifflin Company, Boston 1921.

- Kozak S., *Czynniki kształtujące dochodowość i efektywność banków spółdzielczych w okresie integracji z europejskim systemem finansowym*, „Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej”, Nr 83, 2010.
- Lepczyński B., *Jakość portfela kredytowego banków w strefie euro napawa optymizmem*, Forsal.pl, <https://forsal.pl/gospodarka/artykuly/8360485,jakosc-portfela-kredytowego-bankow-w-strefie-euro-napawa-optimizmem.html>, [dostęp: 22.02.2022].
- Lepczyński B., Penczar M., *Analiza porównawcza jakości kredytów sektorów bankowych krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, „Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” nr 4/2016 (82/1).
- Mińska-Struzik E., Jankowska B. (Ed.), *Toward the „new normal” after COVID-19 – a post-transition economy perspective*, Poznań University of Economics and Business, Poznań 2021.
- Narodowy Bank Polski, *Instrukcja uzupełniająca pakiet FINREP jednostkowy (FINPL)*, instrukcja-FINREP.pdf (nbp.pl), [dostęp: 12.11.2020].
- Powszechna Kasa Oszczędności Bank Polski S.A., *Utrata wartości – raport roczny 2018 PKO BP S.A.*, http://www.raportroczny2018.pkobp.pl/noty_objasniajace/4-mssf-9-instrumenty-finansowe/4-2-utrata-wartosci/, [dostęp: 20.03.2021].
- Rada Europejska Rada Unii Europejskiej, *Wymogi kapitałowe wobec sektora bankowego*, Consilium. Europa.EU, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/banking-union/single-rulebook/capital-requirements/>, [dostęp: 20.03.2021].
- Raport o stabilności systemu finansowego*, Narodowy Bank Polski – Departament Stabilności Finansowej, Warszawa, grudzień 2021 r.
- Rosik P., *Ryzyko bardziej ryzykowne*, Gazeta Bankowa, grudzień 2020.
- Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 16 grudnia 2008 roku w sprawie zasad tworzenia rezerw na ryzyko związane z działalnością banków*, Dz.U. z 2021 r., poz. 1238, t.j.
- Szczepańska O. (red.), *Raport o stabilności systemu finansowego – Ocena skutków pandemii COVID-19*, Narodowy Bank Polski, Warszawa grudzień 2020, <https://www.nbp.pl/systemfinansowy/rsf122020.pdf>.
- Szybki Monitoring NBP. Analiza sytuacji sektora przedsiębiorstw*, edycje: lipiec i październik 2021 r., NBP, www.nbp.pl.
- Wąsiewicz A. (red.), *Ubezpieczenia w gospodarce rynkowej*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz 1994.
- Wiatr M.S., *Zarządzanie indywidualnym ryzykiem kredytowym*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, Warszawa 2008.
- Wpływ czynników regulacyjnych i fiskalnych na wyniki finansowe banków w I kwartale 2021 roku, Raport opracowany na zlecenie Programu Analityczno-Badawczego Fundacji Warszawski Instytut Bankowości*, SYGN. WIB PAB 11/2021, Warszawa czerwiec 2021.

Katarzyna Kamińska*

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0497-7452>

Ewa Kulińska-Sadłocha**

Uniwersytet Łódzki

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8183-6111>

BEZPIECZEŃSTWO FINANSOWE KRAJU NA TLE AKTUALNEJ SYTUACJI SPOŁECZNO- -GEOPOLITYCZNEJ NA PRZYKŁADZIE POLSKI I NIEMIEC W LATACH 2017 – 2022

Streszczenie

Celem opracowania jest ocena wpływu sytuacji społeczno-geopolitycznej na bezpieczeństwo finansowe kraju na przykładzie Polski i Niemiec w latach 2017 – 2022. Ocenę dokonano na podstawie analizy wskaźników dotyczących zadłużenia publicznego, stopy procentowej, PKB, inflacji, deficytu w rachunku bieżącym, kosztów obsługi długu, a także ratingów agencji Moody's Investor Service, Standard & Poor's (S&P) oraz Fitch Ratings. Pandemia, a następnie konflikt zbrojny w Ukrainie stały się poważnymi zewnętrznymi źródłami ryzyka społecznego zarówno dla sytuacji gospodarczej wielu krajów, jak i stabilności ich systemów finansowych. Obniżenie wartości analizowanych wskaźników w przypadku Polski i Niemiec, a także reakcja obu krajów

* Katarzyna Kamińska – doktor nauk ekonomicznych. Adiunkt w Katedrze Badań Gospodarki Niemieckiej Instytutu Gospodarki Światowej w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie. Ukończyła ekonomię na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Autorka i współautorka publikacji naukowych w zakresie makroekonomii, polityki gospodarczej, ekonomii instytucjonalnej, polityki ochrony konkurencji i konsumentów, społecznej gospodarki rynkowej i polsko-niemieckich stosunków gospodarczych.

** Ewa Kulińska-Sadłocha – doktor nauk ekonomicznych. Adiunkt w Katedrze Bankowości Instytutu Finansów na Uniwersytecie Łódzkim. Absolwentka Akademii Ekonomicznej w Poznaniu (obecnie Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu), dr nauk ekonomicznych, posiada ponad 20-letnie doświadczenie dydaktyczne i organizacyjne jako nauczyciel akademicki, a także doświadczenie zdobyte w praktyce gospodarczej: bankowości, rachunkowości, czy controllingu. Autorka i współautorka licznych publikacji naukowych i popularno-naukowych w zakresie finansów, zrównoważonego rozwoju oraz społecznej gospodarki rynkowej.

na istniejące zagrożenia była zróżnicowana, w dużej mierze determinowana stopniem rozwoju gospodarek i ich konkurencyjnością, sprawnością instytucji publicznych, a także powiązaniem w ramach Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo finansowe kraju, pandemia COVID-19, dług publiczny, stabilizacja gospodarki, kryzys ekonomiczny

Summary

FINANCIAL SECURITY OF THE COUNTRY AGAINST THE BACKGROUND OF THE CURRENT SOCIO- GEOPOLITICAL SITUATION ON THE EXAMPLE OF POLAND AND GERMANY IN THE YEARS 2017 – 2022

The aim of the study is to assess the impact of the socio-geopolitical situation on a country's financial security using the example of Poland and Germany for the period 2017 – 2022. The assessment is based on an analysis of indicators relating to public debt, interest rate, GDP, inflation, current account deficit, debt service costs, as well as the ratings of Moody's Investor Service, Standard & Poor's (S&P) and Fitch Ratings. The pandemic and subsequent armed conflict in Ukraine have become major external sources of social risk to both the economic situation of many countries and the stability of their financial systems. The downgrading of the analysed indicators in the case of Poland and Germany, as well as the response of both countries to the existing risks, varied, largely determined by the degree of development of the economies and their competitiveness, the efficiency of public institutions, as well as the links within the European Union.

Keywords: national financial security, COVID-19 pandemic, public debt, stabilisation of the economy, economic crisis

Wstęp

Pandemia COVID-19, a także geopolityczne zakłócenia, będące wynikiem toczącej się wojny rosyjsko-ukraińskiej, uświadomiły krajom szereg zewnętrznych zagrożeń dla gospodarki i społeczeństwa, a ogólnie dla bezpieczeństwa narodowego. Zapewnienie ochrony w tym zakresie wiąże się z podejmowaniem przez rządy działań, mających na celu zabezpieczenie przed ryzykiem wynikającym z oddziaływania różnych czynników, eliminowanie lub ograniczanie tego ryzyka czy łagodzenie skutków jego materializacji. Fundamentem bezpieczeństwa narodowego jest bezpieczeństwo ekonomiczne, a w jego ramach największe znaczenie

ma bezpieczeństwo finansowe oraz bezpieczeństwo energetyczne¹. Najogólniej bezpieczeństwo finansowe oznacza brak zagrożeń w sferze finansów publicznych, finansów przedsiębiorstwa, ubezpieczeń, bankowości czy finansów osobistych gospodarstw domowych². Do oceny bezpieczeństwa finansowego wykorzystuje się szereg wskaźników, a ich dobór zależy od ocenianego podmiotu oraz obszarów zagrożeń. Do głównych czynników determinujących bezpieczeństwo finansowe państwa należy zadłużenie publiczne i koszty jego obsługi oraz sprawność instytucji i regulacji prawnych chroniących system finansowy przed kryzysem.

Celem opracowania jest ocena wpływu sytuacji społeczno-geopolitycznej na bezpieczeństwo finansowe kraju na przykładzie Polski i Niemiec w latach 2017 – 2022. Oceny dokonano na podstawie analizy wskaźników dotyczących zadłużenia publicznego, stopy procentowej, PKB, inflacji, deficytu w rachunku bieżącym, kosztów obsługi długu, a także ratingów agencji Moody's Investor Service, Standard & Poor's (S&P) oraz Fitch Ratings. Podstawę do analiz stanowiły informacje oraz dane publikowane przez ministerstwa finansów, urzędy statystyczne (Główny Urząd Statystyczny w Polsce, Eurostat) i banki centralne (Narodowy Bank Polski oraz Europejski Bank Centralny), a także informacje z serwisów gospodarczych. Metodami wykorzystanymi w prowadzonej analizie są metody analizy jakościowej – analiza komparatywna oraz studium przypadku.

1. Bezpieczeństwo finansowe jako element bezpieczeństwa ekonomicznego kraju

Potrzeba bezpieczeństwa należy do nadrzędnych potrzeb tak pojedynczych osób, jak i całych zbiorowości. W hierarchii potrzeb Abrahama Masłowa, grupa potrzeb dotyczących bezpieczeństwa znajduje się jako druga po potrzebach fizjologicznych. W grupie osób dorosłych wzrost znaczenia bezpieczeństwa pojawia się zwłaszcza w czasie wojny, długotrwałej choroby, katastrofy czy bezrobocia³. Inna definicja bezpieczeństwa wskazuje, że może być ona rozumiana jako: [...] *pewność istnienia i przetrwania, stanu posiadania oraz funkcjonowania i rozwoju podmiotu. Pewność jest wynikiem nie tylko braku zagrożeń (ich niewystępowania lub eliminowania), ale powstaje także wskutek kreatywnej działalności danego podmiotu i jest zmienna w czasie, czyli ma naturę procesu społecznego*⁴. Bezpie-

¹ K. Raczkowski, *Bezpieczeństwo finansowe*, w: J. Płaczek (red.), *Ekonomika bezpieczeństwa państwa w zarysie*, Difin, Warszawa 2014, s. 299–324.

² K. Jajuga, *Elementy nauki o finansach. Kategorie i instrumenty finansowe*, PWE, Warszawa 2007, s. 15.

³ A. Maslow, *Motywacja i osobowość*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016, s. 115–119.

⁴ R. Zięba, *O tożsamości nauk o bezpieczeństwie*, „Zeszyty Naukowe AON” 2012, nr 1(86), s. 8.

czeństwo ze względu na swój charakter może być traktowane jako jedno z dóbr publicznych mających charakter nierywalizacyjny oraz inkluzywny, ponieważ nie można wykluczyć z jego konsumpcji żadnego członka danej społeczności⁵. Za jego dostarczanie i wytwarzanie odpowiada w wymiarze instytucjonalnym państwo⁶.

Bezpieczeństwo ekonomiczne jest jednym z wymiarów bezpieczeństwa państwa i społeczeństwa⁷. Ma ono charakter interdyscyplinarny i stanowi przedmiot zainteresowań przede wszystkim ekonomii, polityki, jak i nauk o bezpieczeństwie. Wynika to faktu, że czynniki ekonomiczne, polityczne i społeczne odgrywają kluczową rolę w jego kształtowaniu⁸. Bezpieczeństwo w obszarze ekonomicznym można opisać jako stan, w którym zabezpieczone są interesy zarówno instytucji państwa, całego społeczeństwa, jak i poszczególnych jednostek. Na interesy te składają się: niezależność ekonomiczna, stabilność i zrównoważenie, oraz zdolność do samorozwoju i postępu⁹. Natomiast bezpieczeństwo ekonomiczne państwa to zdolność systemu gospodarczego zarówno do tworzenia, jak i wykorzystywania współzależności gospodarczych o charakterze wewnętrznym i międzynarodowym, aby zwiększyć dynamikę rozwoju gospodarczego oraz efektywność gospodarki, co będzie wywierało pozytywny wpływ na jakość życia obywateli. Ważnym aspektem bezpieczeństwa ekonomicznego jest także utrzymywanie równoważnej współpracy gospodarczej z innymi państwami i uzyskiwanie określonych korzyści z wymiany komparatywnej¹⁰.

Bezpieczeństwo ekonomiczne można podzielić na następujące kategorie¹¹:

- bezpieczeństwo surowcowe – określające zdolność gospodarki do zaopatrzenia w surowce niezbędne dla jej funkcjonowania;
- bezpieczeństwo żywnościowe - zdolność do wykorzystywania wewnętrznych czynników rozwoju, jak również wymiany i współpracy międzynarodowej

⁵ M. Leszczyński, *Bezpieczeństwo ekonomiczne państwa w warunkach finansyzacji*, „Doctrina. Studia społeczno-polityczne” 15/2018, Siedlce, s. 171.

⁶ Z. Stachowiak, *Teoria i praktyka mechanizmu bezpieczeństwa ekonomicznego państwa. Ujęcie instytucjonalne*, Warszawa 2012, s. 42.

⁷ M. Leszczyńska, *Bezpieczeństwo ekonomiczne państwa a rozwój gospodarki i społeczeństwa*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 56 (4/2018), Rzeszów, s. 289.

⁸ M. Leszczyński, *Bezpieczeństwo ekonomiczne państwa...*, s. 170.

⁹ A. Kalata, Z. Nowakowski, I. Protasowicki, *Determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego Polski*, w: *Współczesne wyzwania polityki bezpieczeństwa – wybrane zagadnienia*, red. M. Ilnicki, Z. Nowakowski, Towarzystwo Naukowe Powszechne S.A., Warszawa 2014, s. 9, https://www.researchgate.net/profile/Igor-Protasowicki-2/publication/263571152_Determinanty_bezpieczenstwa_ekonomicznego_Polski/links/02e7e53b41a652fa30000000/Determinanty-bezpieczenstwa-ekonomicznego-Polski.pdf [dostęp: 12.10.2022].

¹⁰ Z. Nowakowski, *Bezpieczeństwo państwa w koncepcjach programowych partii parlamentarnych I w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2009, s. 121.

¹¹ R. Jakubczak, J. Flis (red.), *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XX wieku. Wyzwania i strategię*, 29 Warszawa 2006, s. 396-397 oraz A. Kalata, Z. Nowakowski, I. Protasowicki, *Współczesne wyzwania polityki bezpieczeństwa – wybrane zagadnienia...*, s. 11.

w celu zapewnienia społeczeństwu zarówno fizycznej jak i ekonomicznej dostępności żywności o odpowiedniej jakości oraz zapewnienia dogodnych warunków do rozwoju krajowej produkcji żywności;

- bezpieczeństwo finansowe – mające wymiar zarówno zewnętrzny, jak i wewnętrzny. Wymiar zewnętrzny charakteryzuje się brakiem zadłużenia i zdolnością gospodarki do przezwyciężenia kryzysów finansowych. Natomiast wymiar wewnętrzny bezpieczeństwa finansowego to zdolność systemu finansów publicznych do niezakłóconego finansowania gospodarki danego kraju oraz zdolność instytucji finansowych do realizowania jego interesów.

Poziom bezpieczeństwa finansowego determinowany jest szeregiem czynników, a do najważniejszych z nich można zaliczyć poziom długu publicznego, stopień rozwoju gospodarki i jej konkurencyjność oraz sprawność instytucji publicznych, w tym sieci bezpieczeństwa finansowego mającej na celu zapewnienie ochrony systemu finansowego przed zakłóceniami (kryzysem). Zapewnienie bezpieczeństwa finansowego państwa jest jednym z podstawowych celów jego organów na wszystkich poziomach zarządzania i wiąże się z zapewnieniem bezpiecznego poziomu długu publicznego (pozwalającego na jego niezakłóconą obsługę), stymulowania rozwoju gospodarki oraz jej konkurencyjności, a przede wszystkim zachowania stabilności systemu finansowego jako warunku koniecznego¹². Stabilność systemu finansowego jest najczęściej definiowana jako stan, w którym system finansowy pełni swoje funkcje w sposób ciągły i efektywny, nawet w przypadku wystąpienia nieoczekiwanych i niekorzystnych zaburzeń o znacznej skali¹³. Stabilny system finansowy oznacza prawidłowe funkcjonowanie podmiotów, rynków i infrastruktury systemu finansowego – ich odporność na szoki gospodarcze czy gwałtowne zakłócenia równowagi. Z jednej strony wszelkie zaburzenia w systemie finansowym wpływają negatywnie na funkcjonowanie podmiotów gospodarczych, gospodarstw domowych, całą gospodarkę, z drugiej materializacja ryzyka w działalności podmiotów gospodarczych, a także gospodarstw domowych może prowadzić do zaburzeń w funkcjonowaniu rynku finansowego, a w szczególności sektora bankowego¹⁴. Przy czym szczególnego znaczenia nabierają zagrożenia wynikające z czynników społecznych i środowiskowych (w tym wynikające ze zmian klimatu), których nieprzewidywalność

¹² K. Raczkowski, *Bezpieczeństwo finansowe*, w: J. Płaczek (red.), *Ekonomika bezpieczeństwa państwa w zarysie*, Difin, Warszawa 2014, s. 299–324.

¹³ W literaturze stabilność systemu finansowego jest różnie definiowana. Kiedrowska M., Marszałek P., *Stabilność finansowa — pojęcie, cechy i sposoby jej zapewnienia cz. I*, „Bank i Kredyt”, nr 3/2002, Dobrzańska A., Kosycarz E., Pietrzak B., *Stabilność systemu finansowego w gospodarce – rozważania teoretyczne i praktyczne aspekty*, w: red. Alińska A., Wasiak K., *Mechanizmy stabilności systemu finansowego*, Beck 2017, s. 15–3.

¹⁴ M. Zioło A. Spoz, E. Kulińska-Sadłocha, *Zrównoważone rynki finansowe. Perspektywa krajowa i międzynarodowa*, PWE, Warszawa 2021, s. 81–83.

i siła oddziaływania w ostatnich latach znacznie wzrosła. Pandemia, a następnie konflikt zbrojny w Ukrainie stały się poważnymi zewnętrznymi źródłami ryzyka społecznego zarówno dla sytuacji gospodarczej krajów, jak i stabilności ich systemów finansowych. Niepewność co do skutków materializacji ryzyka i wynikającej z niego sali i trwałości zaburzeń, stanowi poważne wyzwanie zarówno dla instytucji finansowych, jak i rządów, które nie mają lub mają bardzo ograniczony wpływ na kanały transmisji tego ryzyka.

2. Wpływ sytuacji społeczno-politycznej na bezpieczeństwo finansowe Polski w latach 2017 – 2022

Analiza publikowanych przez Narodowy Bank Polski raportów o stabilności systemu finansowego pozwala na stwierdzenie, że od wielu lat do czasu wybuchu pandemii COVID-19, polski system finansowy funkcjonował stabilnie. Gospodarka nie wykazywała istotnych nierównowag makroekonomicznych, a tempo wzrostu gospodarczego utrzymywało się na znacznie wyższym poziomie niż średnie tempo wzrostu UE. W tym czasie źródeł zagrożenia dla sytuacji gospodarczej kraju oraz kondycji polskiego systemu finansowego upatrywano w czynnikach zewnętrznych, takich jak spowolnienie wzrostu gospodarczego na świecie, spadek poziomu inwestycji czy aktywności gospodarczej¹⁵.

Sytuacja uległa znacznej zmianie w 2020 roku na skutek wybuchu pandemii COVID-19. W celu powstrzymania rozprzestrzeniania się wirusa polski rząd wprowadził restrykcje, które zmusiły wiele przedsiębiorstw do zaprzestania lub ograniczenia swojej działalności (głównie z branży turystycznej, hotelarskiej, gastronomicznej, rekreacyjnej czy eventowej). Przygotował również pakiety pomocowe w ramach polityki fiskalnej, polityki pieniężnej, polityki handlowej, a także w zakresie wzmocnienia systemu finansowego. Ich głównym celem było zmniejszenie obciążeń finansowych sektora prywatnego, utrzymanie finansowania gospodarki oraz zapewnienie płynności sektora bankowego i rynków finansowych. Wartość wsparcia oszacowano na 312 mld złotych, co stanowiło w 2020 roku ok. 10% PKB. W ramach tarcz antykryzysowych wdrożono szereg instrumentów mających łagodzić zarówno skutki COVID-19, jak i skutki wprowadzonych restrykcji w stosunku do ludności, pracowników, pracodawców, a zwłaszcza mikro, małych i średnich firm¹⁶. W drugiej połowie 2021 roku zno-

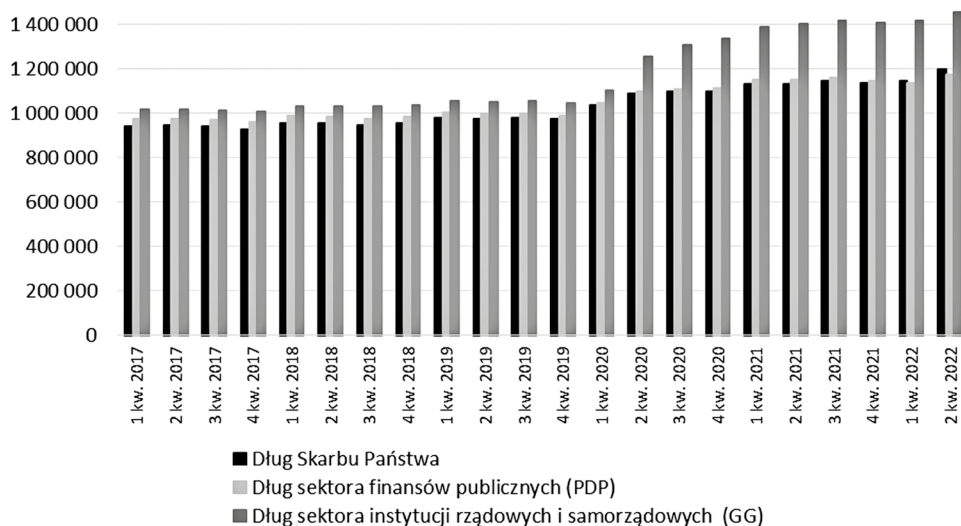
¹⁵ NBP, *Raporty o stabilności systemu finansowego*, grudzień 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, <https://www.nbp.pl/home.aspx?f=/systemfinansowy/stabilnosc.html> [dostęp: 28.11.2022].

¹⁶ K. Kamińska, E. Kulińska-Sadłocha, *Źródła finansowania działań antycovidowych w Polsce i Niemczech w: Społeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii*, red. E. Mączyńska, P. Pysz, Wydawnictwo Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2021, s. 229–258.

szenie restrykcji przeciwcovidowych oraz dostosowanie się podmiotów gospodarczych do funkcjonowania w warunkach pandemii spowodowało zwiększenie aktywności gospodarczej.

Jednak w kolejnym roku - na skutek rosyjskiej inwazji na Ukrainę - doszło do pogorszenia sytuacji makroekonomicznej, zaburzeń w łańcuchach dostaw, znacznie też wzrosły ceny żywności, energii i surowców. Konflikt militarny przerwał łańcuchy dostaw, spowodował niedobory na rynku, a także wywołał napływ uchodźców do Polski i konieczność zapewnienia im odpowiednich warunków bytowych. Polski rząd uruchomił kolejne pakiety wsparcia mające złagodzić konsekwencje wzrostu cen (tarcza antyinflacyjna)¹⁷, pomoc w walce z wysokimi cenami energii i jej źródeł (tarcza energetyczna)¹⁸ czy chronić przed gwałtownymi wzrostami cen za energię elektryczną (tarcza solidarnościowa)¹⁹.

Pandemia, konflikt zbrojny w Ukrainie, a także podejmowane przez rząd działania i ich skutki znalazły odzwierciedlenie we wskaźnikach makroekonomicznych. By sfinansować działania łagodzące skutki i konsekwencje ekonomiczne pandemii, polski rząd zaciągnął zobowiązania w postaci emisji obligacji skarbowych oraz gwarantowanych przez Skarb Państwa, co spowodowało znaczny wzrost zadłużenia już w drugim kwartale 2020 roku (wykres 1). W okresie od

Wykres 1. Zadłużenie Polski w latach 2017 – 2022 (w mln zł)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: <https://www.gov.pl/web/finanse/szeregiczasowe> [dostęp: 28.11.2022].

¹⁷ Rządowa Tarcza Antyinflacyjna, <https://www.gov.pl/web/chronimyrozdiny/rzadowa-tarcza-antyinflacyjna> [dostęp: 28.11.2022].

¹⁸ Rządowa Tarcza Energetyczna, <https://www.gov.pl/web/chronimyrozdiny/rzadowa-tarcza-energetyczna> [dostęp: 28.11.2022].

¹⁹ Rządowa Tarcza Solidarnościowa, <https://www.gov.pl/web/chronimyrozdiny/rzadowa-tarcza-solidarnosciowa> [dostęp: 28.11.2022].

początku 2017 roku do lutego 2020 zadłużenie z tytułu skarbowych papierów wartościowych wzrosło o niespełna 7%, natomiast na koniec marca 2020 wzrost był już na poziomie 10%. Emisja obligacji skarbowych w celu finansowania tarcz antykryzysowych powodowała systematyczny wzrost zadłużenia z tego tytułu, które na koniec roku 2020 i 2021 było wyższe o 18% niż na początek roku 2017, a na koniec czerwca 2022 o 22%.

Polski Fundusz Rozwoju (PFR) do końca 2021 roku wyemitował obligacje gwarantowane przez Skarb Państwa w kwocie 75,9 mld PLN, w tym 3 emisje skierowane do Europejskiego Banku Inwestycyjnego o łącznej sumie 2,5 mld PLN. Pozyskane dzięki emisji środki finansowe przeznaczono na finansowanie tarczy finansowej PFR dla dużych firm oraz tarczy dla mikro, małych i średnich przedsiębiorstw, a także na wsparcie dla PLL LOT (930 mln PLN)²⁰. Natomiast BGK wyemitował obligacje na rzecz Funduszu Przeciwdziałania COVID-19²¹. Do końca 2021 roku BGK dokonał 7 emisji obligacji krajowych o wartości 134,3 mld zł (wartość nominalna obligacji 1000 zł) oraz 4 emisje zagraniczne, w tym 1 emisję w USD o wartości 400 mln USD i 3 emisje w EUR o łącznej wartości 1,2 mld EUR (wartość nominalna 100000 EUR lub USD)²². 6 emisji krajowych to obligacje o stałym oprocentowaniu (1,125% – 2,375% w skali roku), również 3 emisje zagraniczne w walutach, natomiast jedna emisja krajowa dokonana została o zmiennym oprocentowaniu (wartość 14,43 mld zł). Wartość emisji obligacji z gwarancjami Skarbu Państwa przez BGK oraz PFR nie wpłynęła na wzrost zadłużenia Skarbu Państwa²³. Zadłużenie Skarbu Państwa z tytułu skarbowych

²⁰ PFR w ramach emisji obligacji na rzecz finansowania tarcz antykryzysowych emitował głównie papiery dłużne o wartości nominalnej 1 mln PLN, o stałym oprocentowaniu (1,375% – 2,0% w skali roku) z terminem wykupu od 4 – 20 lat. Wartość gwarancji Skarbu Państwa wynosi 80,49 mld zł. PFR [2022], *Obligacje PFR*, <https://pfrsa.pl/relacje-inwestorskie/obligacje-pfr.html> [dostęp: 28.10. 2022].

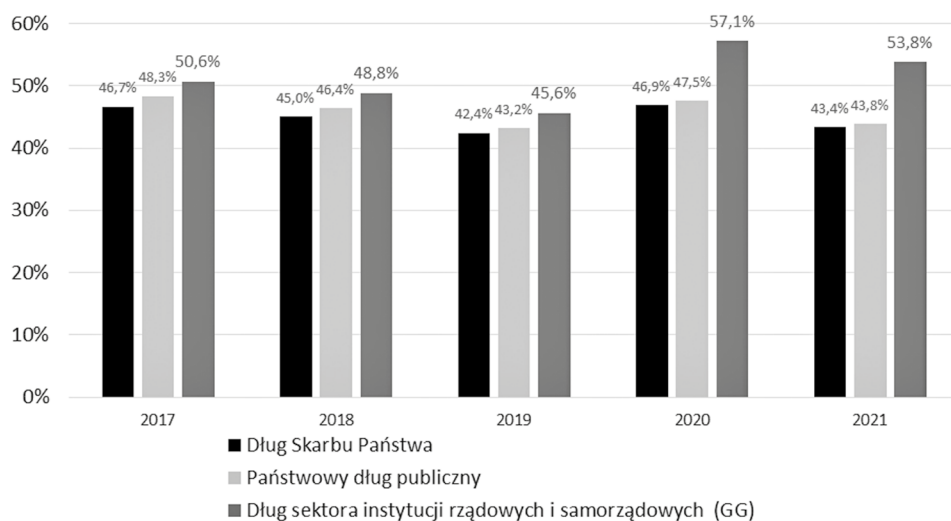
²¹ Fundusz Przeciwdziałania COVID-19 został utworzony jako państwowy fundusz celowy dla zapewnienia środków finansowych niezbędnych do finansowania zadań związanych z ograniczaniem gospodarczych skutków pandemii, a emisja obligacji jest jednym ze źródeł pozyskania tych środków. Szerzej na ten temat: Kucia-Guściora B. (2020), *Fundusz Przeciwdziałania COVID-19 – antidotum finansowe na czas pandemii*, „Kwartalnik Prawno-Finansowy” nr 1, s. 26–51.

²² Bank dokonał 7 emisji obligacji krajowych o wartości emisji 134,3 mld zł oraz 4 emisje zagraniczne, w tym 1 emisję w USD o wartości 400 mln USD i 3 emisje w EUR o łącznej wartości 1,2 mld EUR. Głównie były to emisje o stałym oprocentowaniu z terminem wykupu od 5 do 20 lat. BGK [2022], *Obligacje na rzecz Funduszu Przeciwdziałania COVID-19*, Bank Gospodarstwa Krajowego, <https://www.bgk.pl/dla-klienta/relacje-inwestorskie/emisje-obligacji-bgk/obligacje-na-rzecz-funduszu-przeciwdzialania-covid-19/#c14638>, [dostęp: 28.11.2022].

²³ Ulokowanie Funduszu Przeciwdziałania COVID-19 w BGK oraz finansowanie działań antykryzysowych przez PFR, czyli instytucje niebędące elementami sektora publicznego, pozwoliło na ograniczenie wzrostu państwowego długu publicznego, a także nadmiernego obciążenia budżetu.

papierów wartościowych w okresie od marca 2020 do końca czerwca 2022 roku wzrosło o ponad 101,3 mld PLN, co stanowi ponad 54% wzrostu zadłużenia od początku 2017 roku. W okresie od końca roku 2019 do 30 czerwca 2022 państwowy dług publiczny wzrósł o 184,4 mld PLN tj. o 18,6%. Natomiast dług wszystkich instytucji rządowych oraz samorządowych (ang. *general government debt*), który uwzględnia (zgodnie z unijnymi zasadami liczenia) wartość wyemitowanych przez PFR i BGK obligacji, wzrósł o 407,6 mld PLN tj. o 39% w stosunku do końca 2019 roku.

Dług sektora instytucji rządowych i samorządowych w na koniec roku 2017 wynosił 50,6% PKB, a w poprzedzających pandemię latach 2018 – 2019 spadł do poziomu 45,6% PKB (wykres 2)²⁴.

Wykres 2. Zadłużenie w stosunku do PKB (%) w latach 2017 – 2021

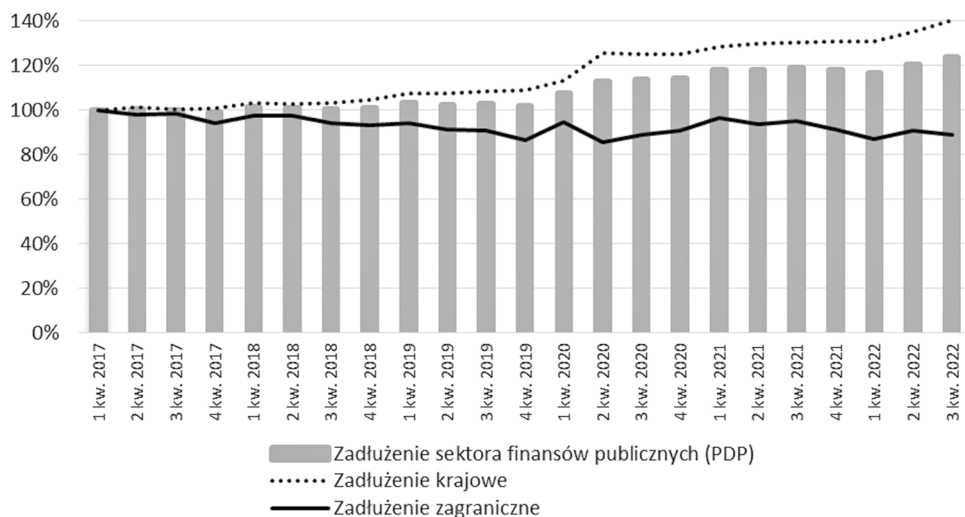
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: <https://www.gov.pl/web/finanse/szeregiczasowe> [dostęp: 28.11.2022].

Konieczność finansowania działań antycovidowych w kolejnych latach spowodowała wzrost relacji długu do PKB powyżej 50%. W roku 2020 w stosunku do roku 2019 dług sektora finansów publicznych wzrósł o 11,5 p.p. do poziomu 57,1%, natomiast w 2021 roku dług wprawdzie zwiększył się nominalnie o prawie 74 mld PLN, ale w relacji do PKB zmalał do 53,8%. Spadek jego udziału w PKB wynikał z szybszego od zadłużenia wzrostu wartości PKB, któremu sprzyjał realny wzrost gospodarczy (według danych GUS 5,7%), jak i rosnąca inflacja, która na koniec 2021 roku wzrosła o 8,6% (według GUS średnia roczna inflacja w 2021 roku

²⁴ Stosunek długu publicznego w relacji do PKB jest miarą bezpieczeństwa finansowego odwzorowującą zdolność danego państwa do spłaty przyszłego zadłużenia, co wpływa zarówno na rentowność obligacji skarbowych, jak i koszty finansowania zewnętrznego.

wyniosła 5,1%, a w 2020 roku – 3,4%)²⁵. Nominalny wzrost PKB w stosunku do roku 2020 wyniósł ponad 276 mld PLN, co stanowi 12,1%.

Państwowy dług publiczny do końca czerwca 2022 roku wzrósł nominalnie w stosunku do końca 2019 roku o prawie 184,4 mld PLN, przy czym w ponad 90% wzrost dotyczył zadłużenia krajowego (wykres 3). Należy zauważyć, że udział zadłużenia zagranicznego systematycznie maleje od 2017 roku i na koniec czerwca 2022 roku wynosił 23,4% (kwota nominalna zadłużenia jest niższa ok. 10%).

Wykres 3. Dynamika państwowego długu publicznego z uwzględnieniem podziału na zadłużenie krajowe i zagraniczne w latach 2017 – 2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: <https://www.gov.pl/web/finanse/szeregiczasowe> [dostęp: 28.11.2022].

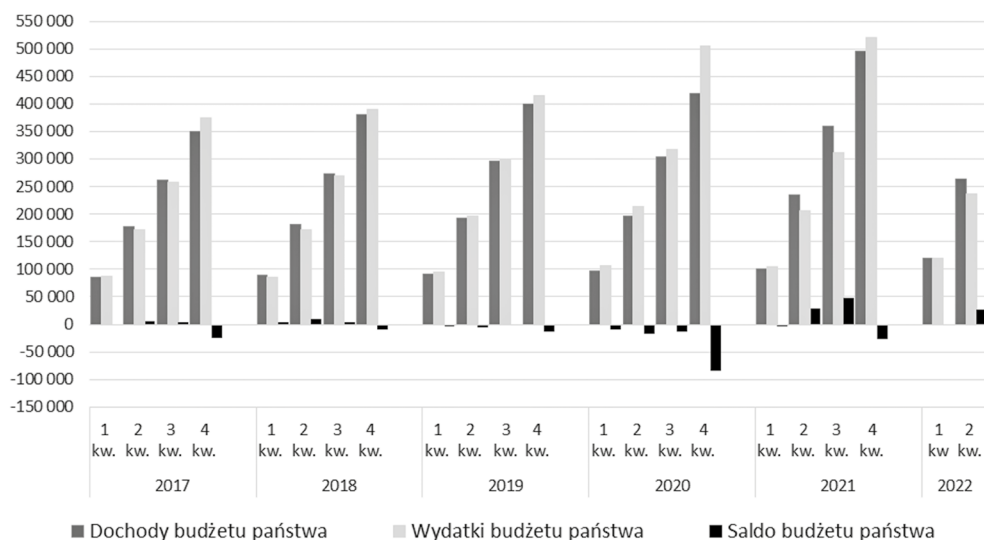
Obligacje skarbowe, a także te z gwarancjami Skarbu Państwa emitowane w celu finansowania tarcz antykryzysowych kierowane są w przeważającej części na hurtowy rynek krajowy (do banków, ubezpieczalni, funduszy inwestycyjnych i instytucji niefinansowych)²⁶. Głównym nabywcą papierów skarbowych jest krajowy sektor bankowy, który na koniec czerwca 2022 r. był w posiadaniu aż 44% udziału w rynku papierów dłużnych tego typu. Zaangażowanie banków w skarbowe papiery wartościowe i z gwarancjami Skarbu Państwa wzrosło w stosunku do roku 2019 o 50%, a ich udział w strukturze aktywów na koniec czerwca 2022 wynosił 21% (co ponad dwukrotnie przewyższało kapitały własne

²⁵ Roczne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych od 1950 roku, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-roczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych/> [dostęp: 14.04.2022].

²⁶ Ministerstwo Finansów, *Zadłużenie Skarbu Państwa 08/2022*, <https://www.gov.pl/web/finanse/zadluzenie-skarbu-panstwa> [dostęp: 14.04.2022].

sektora). Tak duży udział papierów skarbowych w strukturze banków wskazuje na silne powiązania sektora rządowego z bankowym. W celu zachęcenia inwestorów, a w szczególności banków do ich zakupu, w 2020 roku NBP rozszerzył skup obligacji skarbowych od banków o skup długu z gwarancjami skarbu państwa, a także zaktualizował listę obligacji przyjmowanych jako zabezpieczenie kredytu lombardowego, technicznego i operacji repo²⁷. Zakupy obligacji przez NBP stały się w pewnym sensie gwarancją sprzedaży wszystkich papierów emitowanych i gwarantowanych przez Skarb Państwa, a tym samym sposobem pośredniego finansowania deficytu budżetowego przez bank centralny. Z drugiej strony wysoki udział w strukturze aktywów banków, w przypadku znacznych zmian ich wyceny, może negatywnie wpływać na sytuację finansową niektórych z nich i w efekcie prowadzić do napięć w sektorze bankowym.

Ważne dla bezpieczeństwa finansowego państwa jest zachowanie dyscypliny finansów publicznych, utrzymywanie deficytu na poziomie nieprzekraczającym ustalonych reguł fiskalnych. Od 2017 roku saldo budżetu państwa jest ujemne (wykres 4). W 2020 roku przekroczyło 3% PKB (3,63%), co spowodowane było znacznie wyższymi wydatkami na ograniczenie epidemii i walkę z jej skutkami m.in.: na wsparcie dotkniętych nimi podmiotów. Przy czym ujemne saldo zostało

Wykres 4. Dochody, wydatki oraz saldo budżetu państwa w latach 2017 – 2022 (w mln PLN)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: <https://www.gov.pl/web/finanse/szeregiczasowe> [dostęp: 28.11.2022].

²⁷ NBP do końca roku 2021 skupił od banków obligacje o łącznej wartości nominalnej 143,66 mld zł, z czego 81,86 mld zł obligacji rządowych i 61,8 mld zł gwarantowanych przez Skarb Państwa obligacji, w tym papiery BGK za 41,99 mld zł i PFR za 19,8 mld zł. NBP.

znacznie obniżone poprzez wpłatę do budżetu przez NBP części zysku za rok 2019 (7,4 mld PLN)²⁸. Należy zauważyć, że kondycja budżetu nie do końca prawidłowo odzwierciedla sytuację finansów publicznych z uwagi na to, że część kosztów finansowania, np. tarcz antykryzysowych jest ponoszona przez PFR i BGK, co pozwala rządzącym na większą swobodę zarządzania budżetem.

Skutkiem pandemii i konfliktu w Ukrainie jest z jednej strony zmniejszenie dochodów publicznych związane z ograniczeniami działalności gospodarczej (co spowodowało obniżenie wpływów z podatków do budżetu centralnego oraz budżetów jednostek samorządu terytorialnego), a z drugiej większe obciążenia wydatkowe związane z programami pomocowymi, a także z tytułu emisji obligacji oraz gwarancji dla emitowanych obligacji udzielonych instytucjom spoza sektora finansów publicznych²⁹.

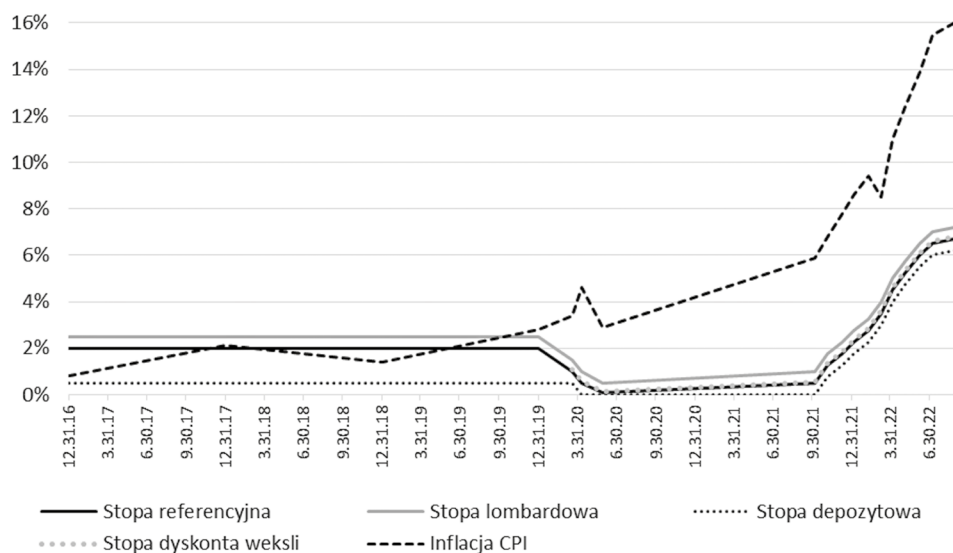
W latach 2020 – 2021 wzrost zadłużenia publicznego w zasadzie nie stanowił dla polskiej gospodarki problemu, podobnie jak koszty obsługi tego długu, które – dzięki zerowym stopom procentowym (do końca września 2021) oraz dużym udziale w strukturze zadłużenia Skarbu Państwa obligacji o stałym oprocentowaniu (na koniec 2021 roku stanowiły 74,2% całego zadłużenia) – były niskie. Jednak od października 2021 roku zaczęto zaostrzanie polityki pieniężnej, a na koniec czerwca 2022 roku stopa referencyjna wzrosła do 6,0% (wykres 5)³⁰. I o ile wzrost ten nie ma dużego wpływu na koszt obsługi istniejącego długu o stałym oprocentowaniu, to oznacza wzrost kosztów przyszłego zadłużenia, w tym w celu pozyskania środków do spłaty wcześniejszego zadłużenia (rolowania zadłużenia). Skutkiem agresji na Ukrainę i związanymi z nią sankcjami nałożonymi na Rosję jest znaczny wzrost inflacji spowodowany wzrostem cen surowców energetycznych na rynkach światowych (tzw. PUT-inflacja), a także zbyt długim utrzymywaniem niskich stóp procentowych przez Radę polityki Pieniężnej oraz zwiększaniem wartości pieniądza w obiegu.

Zatem finansowanie wydatków budżetowych w perspektywie rosnących potrzeb związanych z finansowaniem tarcz antykryzysowych, prób wdrażania polityki Polskiego Ładu czy wydatków spowodowanych trwającą rosyjską inwazją na Ukrainie, a dotyczących m.in.: pomocy uchodźcom oraz programów pomocowych mających złagodzić konsekwencje wzrostu cen, pomóc w walce z wysokimi cenami energii i jej źródeł czy chronić przed gwałtownymi wzrostami

²⁸ Zgodnie z ustawą o NBP, zysk banku centralnego podlega podziałowi na wpłatę do budżetu państwa (95%) oraz odpis na fundusz rezerwowy NBP (5%). Wpłata do budżetu w roku 2021 z tytułu zysku NBP za rok 2020 wynosiła 8,9 mld PLN. Natomiast w roku 2022 z tytułu zysku za rok 2021 – 10,98 mld PLN.

²⁹ W. Misiąg, *Wpływ pandemii COVID-19 na polskie finanse publiczne – źródła finansowania, wydatki, procedury*, „Kwartalnik Prawno-Finansowy” 2020, nr 1, s. 7–25.

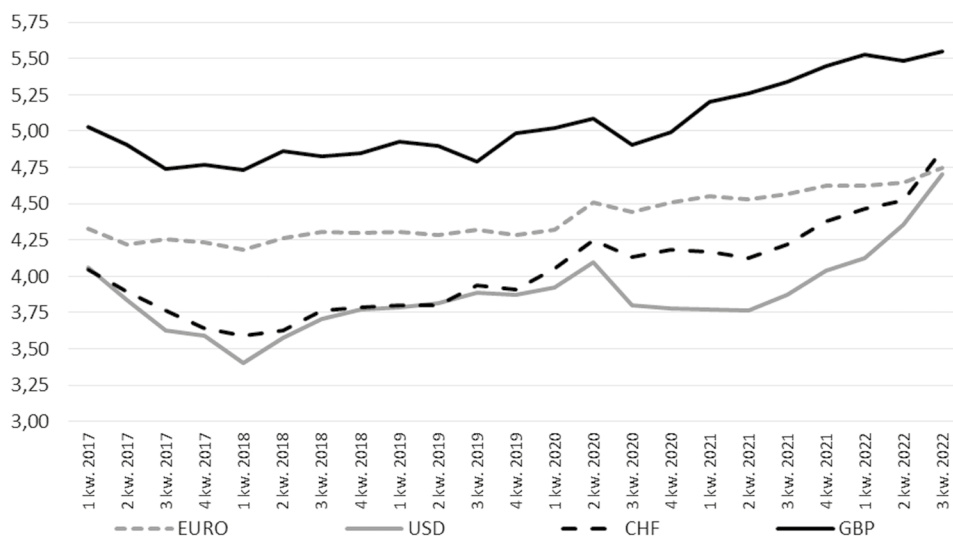
³⁰ Od października 2021 do września 2022 roku Rada Polityki Pieniężnej podniosła 11-krotnie stopy procentowe tj. w przypadku stopy referencyjnej z 0,10% do 6,75%.

Wykres 5. Stopy procentowe oraz inflacja w latach 2017 – 2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych NBP: <https://www.nbp.pl/home.aspx?f=/statystyka/bazowa/bazowa.htm>; <https://www.nbp.pl/home.aspx?f=/dzienne/stopy.htm> [dostęp: 28.11.2022].

cen za energię elektryczną, będzie wymagało dalszego zadłużenia, którego koszt obsługi będzie znacznie wyższy i obciąży budżet państwa w przyszłości.

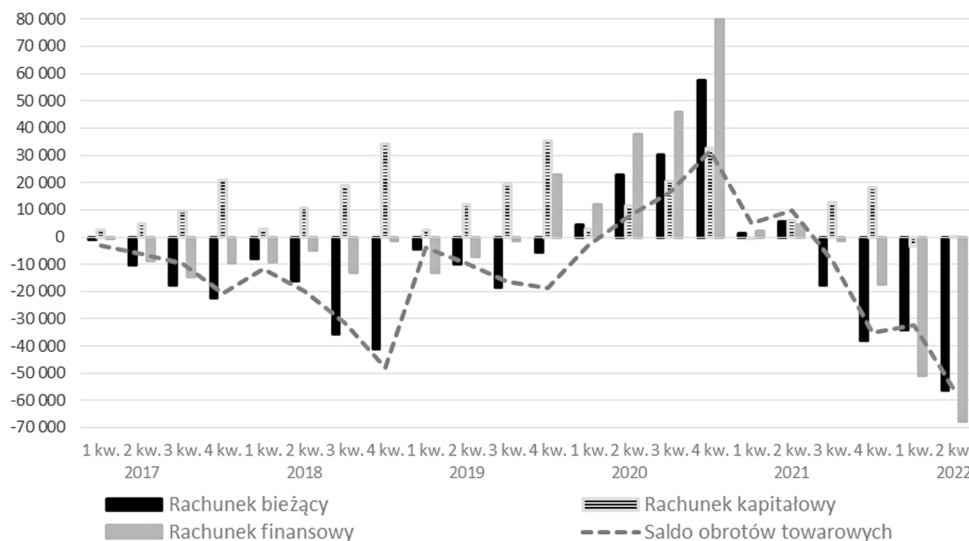

Wykres 6. Zmiany kursów walut wyrażonych w PLN w latach 2017 – 2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: <https://www.nbp.pl/home.aspx?f=/statystyka/kursy.html> [dostęp: 28.11.2022].

W latach 2017 – 2022 kurs złotego do głównych walut (dolar amerykański, franka szwajcarskiego, euro i funta brytyjskiego) ulegał zmianom, po umacnianiu się złotego w pierwszym roku do 2020 roku był w miarę stabilny. W początkowym okresie pandemii nastąpiło krótkotrwałe osłabienie złotego, a w pierwszym kwartale 2022 doszło do skokowego osłabienia złotówki, głównie w stosunku do USD i CHF. Osłabienie złotówki ma wpływ na wartość zadłużenia zagranicznego, a także eksport i import.

Wyższa dynamika importu niż eksportu powodowała utrzymywanie się do pierwszego kwartału 2020 roku ujemnego salda obrotów towarowych (wykres 7). Sytuacja uległa zmianie w drugim kwartale 2020 roku, od którego przez rok utrzymywało się dodatnie saldo, a także dodatnie wyniki rachunku bieżącego, finansowego oraz kapitałowego. Od trzeciego kwartału 2021 roku wzrosła dynamika międzynarodowej wymiany handlowej, jednak znacznie wyższa była po stronie importu, co stało u podstaw deficytu w rachunku bieżącym. Wykazana w 3 i 4 kwartale niewielka nadwyżka rachunku kapitałowego nie pokrywała deficytu rachunku bieżącego – łączna wartość salda na rachunku bieżącym i kapitałowym była ujemna. W tym czasie odnotowano również deficyt w rachunku finansowym, na który wpływ miał wzrost inwestycji polskich podmiotów za granicą przy jednoczesnym wzroście zobowiązań wobec zagranicznych podmiotów z tytułu inwestycji w Polsce. Deficyty poszczególnych rachunków bilansu płatniczego wskazują na rosnące zagraniczne zobowiązania, co nie pozostaje bez wpływu na wiarygodność kredytową kraju i możliwe trudności w dostępie do kapitału, a także wzrost jego kosztu.

Wykres 7. Kształtowanie się głównych elementów bilansu płatniczego w latach 2017 – 2022 (w mln PLN)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: <https://www.nbp.pl/home.aspx?f=/statystyka/wstepne/wstepne.html> [dostęp: 28.11.2022].

Ocena wiarygodności kredytowej i wypłacalności kraju dokonywana jest przez agencje ratingowe, które na podstawie oceny ryzyka ekonomicznego, społecznego i politycznego określają, na ile ryzykowne są pożyczki dla danego kraju. Nadawane w analizowanym okresie przez agencje ratingowe oceny dla Polski – w przypadku agencji Moody's nie uległy zmianie, a w przypadku agencji Fitch ocena ulegała poprawie w zakresie krótkoterminowych inwestycji w walucie zagranicznej w 2021 roku (tabela 1). Natomiast w przypadku agencji Standard & Poor's (S&P) w 2018 roku poprawie uległy ratingi dla długoterminowych inwestycji w walucie zagranicznej oraz długoterminowych i krótkoterminowych inwestycji w walucie krajowej (PLN). Wiarygodność Polski została określona na poziomie wysokim (wysoka jakość oraz wysoki – średni poziom wiarygodności)³¹.

Tabela 1. Rating Polski (stan na 2.12.2022)

Agencja ratingowa	Waluta zagraniczna		Waluta krajowa		Perspektywa
	Długoterminowy	Krótkoterminowy	Długoterminowy	Krótkoterminowy	
Fitch	A-	F1	A-	F1	stabilna
Moody's	A2	P-1	A2	P-1	stabilna
S&P	A-	A-2	A	A-1	stabilna

Źródło: <https://www.gov.pl/web/finanse/rating> [dostęp: 2.12 2022].

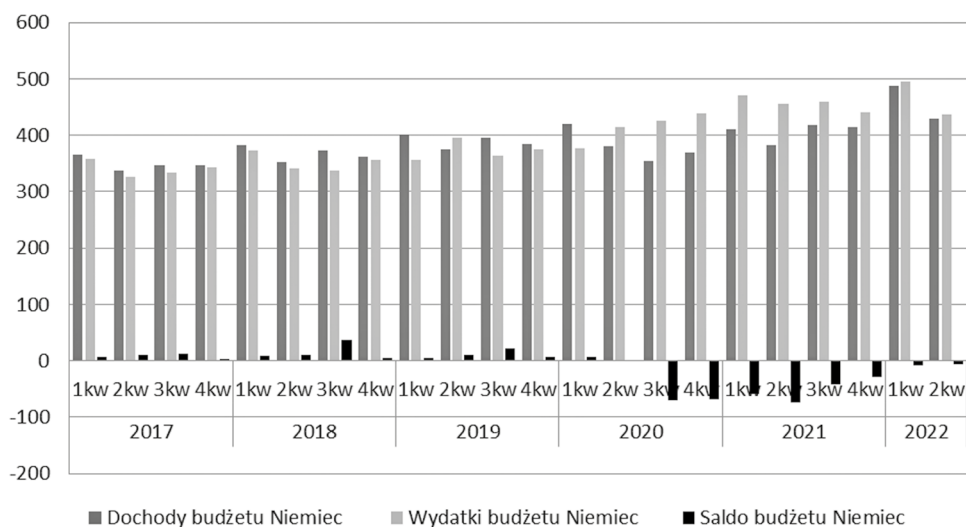
W ostatnim czasie największe agencje ratingowe wskazują na nieodpowiednie relacje Polski z Unią Europejską skutkujące blokadą środków unijnych jako na negatywne konsekwencje dla przyszłej oceny wiarygodności (ratingu) kraju³².

³¹ Wysoka ocena wiarygodności i wypłacalności kraju (poziom A) lub jej podnoszenie świadczy o braku zagrożeń dla spłaty długu. Niższa ocena lub obniżanie oceny spowodowane jest wyższym ryzykiem inwestycji, a to przekłada się na wyższe koszty pozyskania przez państwo środków pieniężnych. Gwałtowne obniżenie ratingu kraju wiąże się z koniecznością natychmiastowego podniesienia stóp procentowych w celu pozyskania finansowania. Utrzymanie wiarygodności jest jednym z najważniejszych czynników wpływających na możliwości i koszty pozyskania środków na sfinansowanie deficytu i długu publicznego.

³² W styczniu 2022 roku niemiecka agencja Scope Rating obniżyła perspektywę dla Polski ze stabilnej do negatywnej. Obniżka perspektywy spowodowana była osłabieniem jakości rządów i pogorszeniem relacji z UE, a także pogorszeniem stanu finansów publicznych po pandemii. <https://www.money.pl/gospodarka/ostrzezenie-dla-rzadu-pis-agencja-ratingowa-grozi-nam-palcem-6727715383196513a.html> [dostęp: 28.11.2022].

3. Wpływ sytuacji społeczno-politycznej na bezpieczeństwo finansowe Niemiec w latach 2017 – 2022

Rok 2017 był ostatnim rokiem stabilnego wzrostu gospodarki niemieckiej, który wyniósł 2,7% PKB³³. Średniookresowa projekcja na lata 2019-2021 zakładała średnioroczny wzrost PKB na poziomie ponad 1,5%, co odpowiadało poziomowi potencjalnego wzrostu gospodarczego. W oparciu o przewidywane trendy cen ropy naftowej oczekiwano się, że w 2017 roku inflacja będzie rosła w przyspieszonym tempie 1,8%. Inflacja bazowa, która wyniosła 1,2% w 2016 r., miała według prognoz osiągnąć 1,4% w 2017 r. Spodziewano się jednak pojawienia się napięć inflacyjnych³⁴. Niemcom udało się kontynuować kurs polityki fiskalnej w kierunku wzrostu i zrównoważonych finansów publicznych. Od 2017 roku do drugiego kwartału 2020 roku osiągały one nadwyżkę budżetową. W drugim kwartale 2020 roku wyniosła ona już zaledwie 0,939 mld euro (wykres 7), a w kolejnych okresach pojawił się rosnący deficyt budżetowy. Największa wartość deficytu budżetowego wyniosła w 3 kwartale roku 2020 (-70,899 mld euro) oraz w 2 kwartale roku 2021 (-73,777 mld euro).

Wykres 8. Dochody, wydatki oraz saldo budżetu państwa w latach 2017 – 2022

Źródło: Trading Economics, <https://pl.tradingeconomics.com/germany/government-budget-value> [dostęp: 30.11.2022].

³³ Dane zaczerpnięte z: <https://pl.tradingeconomics.com/germany/full-year-gdp-growth>, [dostęp: 30.11.2022].

³⁴ Federal Ministry of Finance, *German Stability Programme. 2017 Update.*, <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2017-european-semester-stability-programme-germany-en.pdf>, [dostęp: 30.11.2022].

Nieoczekiwany wybuch pandemii COVID-19 doprowadził do nowej sytuacji w historii polityki gospodarczej kraju, przejawiającej się w zasadniczej zmianie paradygmatu prowadzenia polityki fiskalnej państwa. Od początku kryzysu finansowego lat 2007-2009 niemiecka polityka fiskalna koncentrowała się na ograniczeniu zaciągania nowych pożyczek na poziomie federalnym i utrzymaniu zerowego poziomu zadłużenia krajów związkowych. Było to konsekwencją wprowadzenia w 2009 roku hamulca zadłużenia (*Schuldenbremse*). Celem tego instrumentu było zapewnienie długoterminowej stabilności budżetów Federacji i krajów związkowych oraz możliwości manewrowania finansowego w celu realizacji zadań państwa. Polegał on na wprowadzeniu do Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec zasady zrównoważonego budżetu (art. 109 ust. 3), przy czym wpływy kredytowe nie mogą przekraczać 0,35% w stosunku do nominalnej wartości produktu krajowego brutto³⁵ oraz zezwoleniu na prowadzenie przez państwo niemieckie budżetu antycyklicznego. W sytuacjach recesji gospodarczej, klęsk żywiołowych lub sytuacji nadzwyczajnych dopuszczalne było prowadzenie deficytu strukturalnego powyżej dopuszczalnego progu 0,35% PKB³⁶. Na początku czerwca 2020 roku podjęto decyzję w sprawie uruchomienia pakietu stymulacyjnego dla niemieckiej gospodarki opiewającego na sumę 130 mld euro. W jego skład wchodził pakiet koniunkturalny i pakiet zarządzania kryzysowego w wysokości 80 mld euro oraz pakiet na rzecz przyszłości w wysokości 50 mld euro³⁷.

Wśród najpilniejszych wydatków znalazły się te na wzmocnienie systemu ochrony zdrowia i edukacji, na pomoc pomostową w przypadku zagrożenia niewypłacalnością przedsiębiorstw, na ratowanie firm poprzez pożyczki, gwarancje i inwestycje kapitałowe, a także na ograniczenie utraty płac poprzez dodatki za skrócony czas pracy, na pomoc rodzinom i wreszcie na wzmocnienie spójności społeczno-kulturowej. Ogromna presja wywołana tą sytuacją spowodowała, że przy zatwierdzaniu wydatków zrezygnowano ze zwyczajowego odwoływania się do zastrzeżenia rentowności finansowej. Dużym obciążeniem dla budżetów publicznych była, spowodowana załamaniem gospodarczym, utrata zaplanowanych w budżecie dochodów podatkowych³⁸.

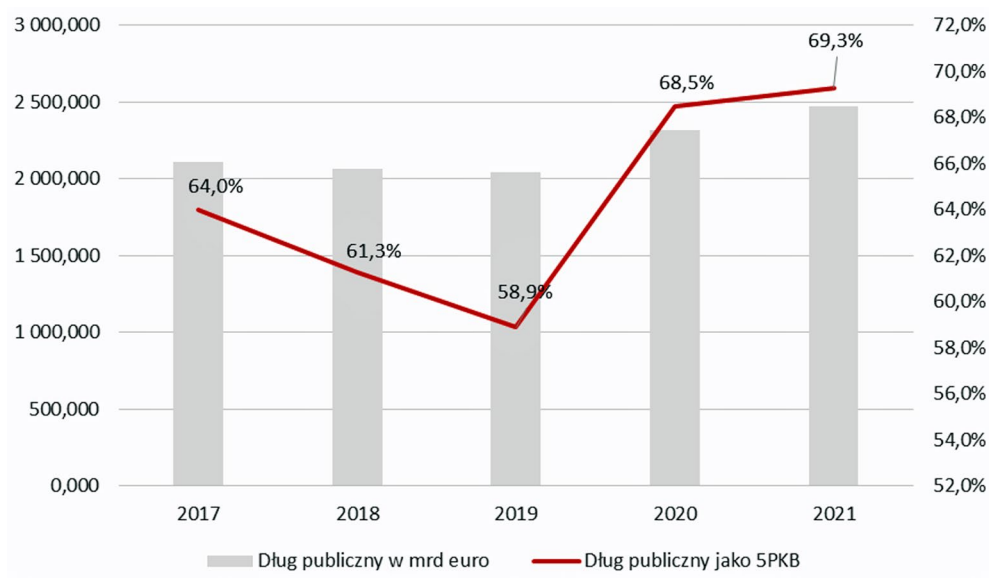
³⁵ Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec, 1949, s. 551.

³⁶ K. Kamińska, *Ordoliberalizm i keynesizm – dwie sprzeczne doktryny w polityce gospodarczej powojennych Niemiec*, UOKiK, Warszawa 2018, s. 345.

³⁷ K. Kamińska, E. Kulińska-Sadłocha, dz. cyt., s. 240.

³⁸ R. Hickel, *Staatliche Kosten der Covid-19-Krise – Die Rechnung begleichen: Corona-Solidarfonds, Staatsverschuldung und Vermögensabgabe*, <https://www.alternative-wirtschaftspolitik.de/de/article/10656381.staatliche-kosten-der-covid-19-krise-die-rechnung-begleichen-corona-solidarfonds-staatsverschuldung-und-verm%C3%B6gensabgabe.html>, [dostęp: 25.03.2022].

Prowadzona od ponad 10 lat polityka gospodarcza Niemiec powoduje wzrost udziału długu publicznego w PKB ponad przewidziany w traktacie z Maastricht poziom. I tak w 2017 roku wynosił on 64,7% PKB (2, 113 mld euro) i zmniejszył się do 58,9 proc. PKB (2 047 mld euro) w 2019 roku³⁹. Wybuch pandemii COVID-19 i jej silnie negatywny wpływ na gospodarkę oraz zagrożenie dla zdrowia obywateli spowodowały wzrost różnego rodzaju potrzeb społeczno-gospodarczych, które musiały być finansowane poprzez zaciąganie przez państwo nowego długu i zawieszenie hamulca zadłużenia. Początkowo planowane na lata 2020-2021 zawieszenie tego hamulca zostało wprowadzone w 2022 roku nie tylko ze względu na pandemię COVID-19, ale także atak Rosji na Ukrainę⁴⁰. Najpierw były działania związane z pandemią, która w pierwszej połowie 2021 roku doprowadziła zadłużenie państwa niemieckiego do rekordowego poziomu – 69,3% PKB (wykres 9).

Wykres 9. Rozwój długu publicznego Niemiec w latach 2017-2021 w mld euro i jako % PKB

Źródło: Deutsche Bundesbank, Deutsche Staatsschulden steigen 2021 um 162 Milliarden Euro auf 2,48 Billionen Euro, Schuldenquote von 68,7 auf 69,3 Prozent | Deutsche Bundesbank [dostęp: 11.11.2022].

Tymczasem skutki wojny na Ukrainie, przede wszystkim kryzys energetyczny, powiększają górę zadłużenia kraju. Dopiero, gdy na początku września 2022 roku rząd federalny uchwalił trzeci pakiet pomocowy, mówiło się już

³⁹ Deutsche Bundesbank, Pressenotiz, <https://www.bundesbank.de/de/presse/presenotizen/deutsche-staatsschulden-888502>, [dostęp: 31.03.2022].

⁴⁰ S. Kinkartz, *Bundestag: Der Haushalt 2022 gibt Rätsel auf*, <https://www.dw.com/Bundestag:Der-Haushalt-2022-gibt-Raetsel-auf/Wirtschaft/DW> | 22.03.2022, [dostęp: 29.03.2022].

o czwartym. Teraz rząd federalny planuje „parasol obronny” wart miliardy, aby poradzić sobie z kryzysem energetycznym. To znów zwiększa presję na budżety publiczne⁴¹. Podjęcie takich kroków jest z jednej strony zrozumiałe ze względu na skalę problemów, jakie pojawiły się wraz z wybuchem pandemii, z drugiej jednak może dziwić ze względu na zmianę podejścia Niemiec do polityki budżetowej, która dotychczas charakteryzowała się skłonnością do oszczędności w zakresie wydatków⁴².

W pierwszej połowie 2020 roku gospodarka niemiecka załamała się w takim dużym stopniu, jak w okresie powojennym. W celu doprowadzenia do jej ożywienia rząd federalny zdecydował w czerwcu 2020 roku o uchwaleniu pakietu naprawy gospodarczej o wartości 167,3 mld euro. Łączna wielkość środków budżetowych wykorzystanych na walkę z pandemią i jej następstwami w 2020 roku wyniosła około 453 mld euro, a zakres udzielonych gwarancji 820 mld euro⁴³. Poziom zadłużenia wzrósł o około 14,4 proc. w stosunku do roku poprzedniego. Dług publiczny wyniósł 2, 314 mld euro (68,7 proc. PKB) (zob. Wykres 9.), a zadłużenie per capita wzrosło do około 26 500 euro⁴⁴.

Z powodu kryzysu pandemii COVID-19 i związanej z nim pomocy państwa, np. dodatku za pracę w niepełnym wymiarze godzin, góra zadłużenia w kryzysowym roku 2020 wzrosła o ok. 14,4 proc. w stosunku do roku poprzedniego. Dług krajowy na jednego mieszkańca wzrósł do około 28 000 euro. Dla porównania, podczas światowego kryzysu finansowego i gospodarczego w latach 2007-2012 dług wzrósł do około 2,07 biliona euro. Szybki wzrost długu publicznego spowodowany pandemią jest również widoczny w pożyczkach netto rządu federalnego, przy czym w 2020 r. pożyczki netto wyniosły około 130,5 mld EUR, po tym jak w latach 2014-2019 zawsze osiągały „czarne zero”. W 2021 roku rząd federalny również pożyczył dużą kwotę około 215 mld euro, która została wykorzystana przede wszystkim na cykliczne pakiety pomocowe⁴⁵. W kolejnym roku pandemii COVID-19 niemiecki dług publiczny wzrósł o 162 mld euro do poziomu 2, 476 mld euro (obliczonego zgodnie z Traktatem z Maastricht).

⁴¹ N. Buske, *So hoch ist die Staatsverschuldung in Deutschland 2022*, „Handelsblatt” 2.10.2022, <https://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/staatsverschuldung-und-schuldenuhr-so-hoch-ist-die-staatsverschuldung-in-deutschland-2022/26273814.html> [dostęp: 02.11.2022].

⁴² K. Kamińska, E. Kulińska-Sadłocha, *Wpływ finansowania działań antycovidowych na dług publiczny państwa – przypadek Polski i Niemiec*, in: *Spółeczna Gospodarka Rynkowa – ustrojowa przyszłość*, E. Mączyńska, P. Pysz (eds.), Wydawnictwo Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2022, s. 114.

⁴³ K. Kamińska, E. Kulińska-Sadłocha, dz. cyt., 2021, s. 115.

⁴⁴ Statista, Statistiken zur Staatsverschuldung, https://de.statista.com/themen/90/staatsverschuldung/#topicHeader__wrapper [dostęp: 11.11.2022].

⁴⁵ Tamże.

Wzrost ten był mniejszy niż w pierwszym roku pandemii, kiedy to dług publiczny wzrósł o 267 mld euro. Wskaźnik zadłużenia, czyli dług do nominalnego produktu krajowego brutto (PKB), wzrósł o 0,6 punktu procentowego do 69,3% w 2021 r. Zarówno w 2020, jak i w 2021 roku wskaźnik zadłużenia był powyżej wartości referencyjnej określonej w Traktacie z Maastricht, wynoszącej 60 procent. Wskaźnik zadłużenia wzrósł tylko nieznacznie, ponieważ nominalny PKB wzrósł znacząco (+6 procent), również w wyniku wzrostu cen. Silny wzrost PKB obniżył wskaźnik zadłużenia o 4 punkty procentowe⁴⁶. Według wstępnych obliczeń Federalnego Urzędu Statystycznego (Destatis) produkt krajowy brutto (PKB) skorygowany o ceny był w 2021 roku o 2,7 procent wyższy niż w roku 2020 (również po uwzględnieniu efektów kalendarzowych). Prezes Federalnego Urzędu Statystycznego – G. Thiel wskazał, że na rozwój gospodarczy w 2021 roku duży wpływ miała również infekcja wirusowa i towarzyszące jej działania ochronne. Jego zdaniem, mimo trwającej pandemii i rosnących braków w zaopatrzeniu i materiałach, gospodarka niemiecka zdołała wyjść z załamania w 2021 roku, choć produkcja gospodarcza nie powróciła jeszcze do poziomu sprzed kryzysu. W porównaniu z rokiem 2019, czyli rokiem poprzedzającym wybuch pandemii Covid-19, PKB w 2021 roku był nadal o 2,0 procent niższy⁴⁷.

Zdecydowana większość wzrostu zadłużenia w 2021 r. miała swoje źródło w deficycie sektora instytucji rządowych i samorządowych w wysokości 132 mld euro. Z pozostałego nowego długu państwo finansowało akumulację aktywów finansowych. Z jednej strony depozyty budżetu państwa w bankach wzrosły o 19 mld euro. Z drugiej strony rząd federalny wykorzystał w szczególności środki na pożyczki pomocowe w związku z pandemią wirusa Covid-19 (*Corona-Hilfskredite*) oraz udziały państwa w przedsiębiorstwach. Przeciwwagę stanowiły pierwsze znaczące spłaty kredytów udzielonych w ramach poprzednich programów pomocowych⁴⁸. Budżet podstawowy na rok 2022 przewiduje wydatki w wysokości 457,6 mld euro i 99,7 mld euro nowego zadłużenia⁴⁹. Dług publiczny Niemiec wzrósł w pierwszej połowie 2022 roku do 2,34 bln euro. Jak podał Federalny Urząd Statystyczny, dług publiczny wzrósł o jeden procent w porównaniu z końcem 2021 roku - i tym samym do nowego rekordowego poziomu.

⁴⁶ Deutsche Bundesbank, Pressenotiz, <https://www.bundesbank.de/de/presse/presenotizen/deutsche-staatsschulden-888502>, [dostęp: 31.03.2022].

⁴⁷ Statistisches Bundesamt, *Pressemitteilung*, Nr 020 vom 14. Januar 2022, https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2022/01/PD22_020_811.html, [dostęp: 28.11.2022].

⁴⁸ Deutsche Bundesbank, dz. cyt.

⁴⁹ S. Kinkartz, *Bundestag: Der Haushalt 2022 gibt Rätsel auf*, <https://www.dw.com/Bundestag:Der-Haushalt-2022-gibt-Raetsel-auf-Wirtschaft-DW-22.03.2022>, [dostęp: 29.03.2022].

Dług publiczny Niemiec dzieli się na następujące pozycje:

- 1,57 biliona euro długu jest winien rząd federalny.
- 632,6 mld euro są winne kraje związkowe.
- 137,1 mld euro przypada na gminy i związki komunalne.

System ubezpieczeń społecznych ma najmniejszy udział w zadłużeniu, na poziomie 36 mld euro⁵⁰.

W związku z koniecznością podjęcia działań zapobiegających wzrostowi cen energii, a następnie ich obniżeniu, niemiecki Bundestag uruchomił planowany przez rząd „parasol obronny” podczas obecnego kryzysu wywołanego wojną w Ukrainie. Spowodowało to zniesienie hamulca zadłużenia na kolejny rok z rządu, co tłumaczone jest jako dopuszczalne w „wyjątkowej sytuacji nadzwyczajnej”. Rząd federalny uzasadnia ponowne zniesienie hamulca zadłużenia skutkami rosyjskiej wojny napastniczej na Ukrainie dla cen energii. W decyzji stwierdza się, że drastyczny wzrost cen energii stanowi znaczne obciążenie dla ludności i przedsiębiorstw w Niemczech, w niektórych przypadkach zagrażając ich istnieniu. Planuje się wpłacenie 200 mld euro do Funduszu Stabilizacji Gospodarczej (WSF- *Wirtschaftsstabilisierungsfonds*), pochodzącego jeszcze z czasów pandemii COVID-19 i finansowanego z pożyczek, oraz jego przeformułowanie w roku 2022. Środki te mogą być wykorzystane do połowy 2024 roku. Oprócz hamulca cenowego dla gazu finansowane mają być części hamulca cenowego dla energii elektrycznej, który również jest planowany, a także pomoc dla firm i stabilizacja importerów gazu, którzy popadli w kłopoty z powodu kryzysu energetycznego. Ostra krytyka tego rozwiązania wyszła ze strony frakcji parlamentarnych CDU/CSU i Lewicy, które mówią wprost, że jest to „puste zobowiązanie”, którego domaga się rząd. Rozwiązanie to jest jednak nadal w trakcie przygotowania⁵¹.

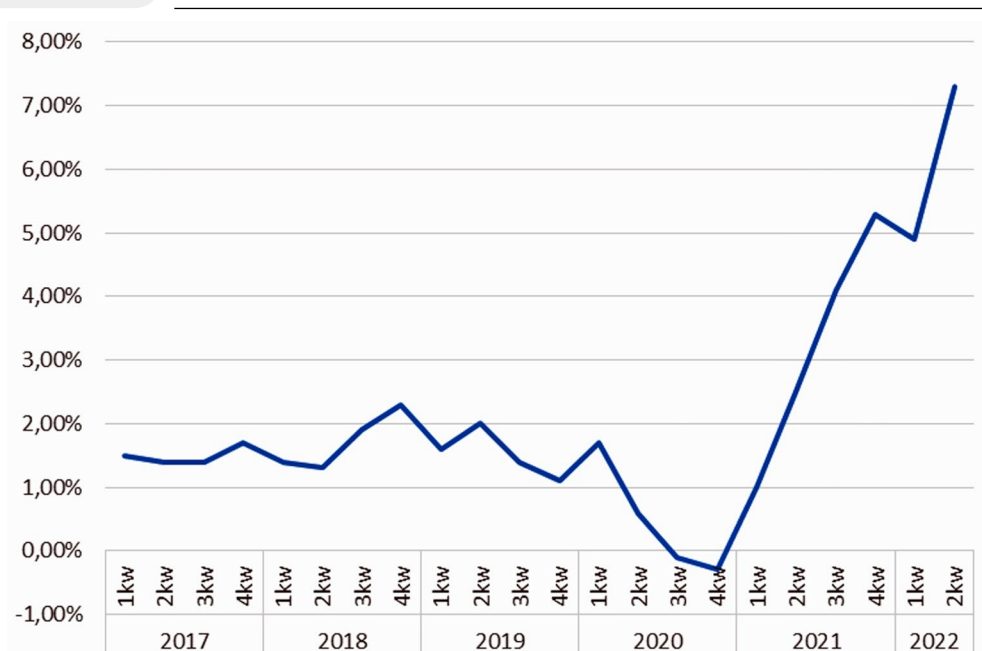
Dług publiczny Niemiec w pierwszym kwartale 2022 roku wyniósł 68,2% PKB⁵².

Innym, ważnym problem występującym w gospodarce niemieckiej jest rosnąca inflacja (patrz wykres 10). W pierwszym kwartale 2017 wyniosła ona 1,5%, a następnie jej wartość wzrastała do 2,3% w 4 kwartale roku 2018.

⁵⁰ N. Buske, *So hoch ist die Staatsverschuldung in Deutschland 2022*, „Handelsblatt” 2.10.2022, <https://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/staatsverschuldung-und-schuldenuhr-so-hoch-ist-die-staatsverschuldung-in-deutschland-2022/26273814.html>, [dostęp: 02.11.2022].

⁵¹ Deutsche Welle, <https://www.dw.com/de/bundestag-beschlie%C3%9Ft-200-milliarden-a-bwehrschirm/a-63517660>, [dostęp: 14.11.2022].

⁵² Ministerstwo Finansów, *Zadłużenie Sektora Finansów Publicznych II kw./2022*, „Biuletyn kwartalny”, 4/2022, s. 6.

Wykres 10. Dynamika stopy inflacji w % w latach 2017 – 2022

Źródło: Trading Economics, <https://pl.tradingeconomics.com/germany/government-budget-value> [dostęp: 30.11.2022].

Największe tempo wzrostu inflacji zaczyna się od 3 kwartału roku 2021 – 4,1%. Roczna stopa inflacji w Niemczech wyniosła 7,3% w 2 kwartale roku 2022 i wzrosła do 10,4% w październiku 2022 r., wyrównując wstępny odczyt i osiągając najwyższy poziom od czasu istnienia Niemieckiej Republiki Federalnej, w obliczu słabości euro, pogłębiającego się kryzysu energetycznego i utrzymujących się problemów z łańcuchem dostaw. Inflacja towarowa wzrosła do 17,8% w październiku 2022 roku z 17,2% miesiąc wcześniej, do czego przyczyniły się wysokie koszty energii (43,0% wobec 43,9% we wrześniu) oraz przyspieszenie cen żywności (20,3% wobec 18,7%). Przyspieszyły również koszty usług (4,0% wobec 3,6%), a ceny najmu wzrosły o 1,8%. Mocno wzrosły ceny produktów energetycznych, zwłaszcza gazu ziemnego (109,8%), oleju opałowego (35,6%), energii elektrycznej (26,0%) i paliw silnikowych (22,3%). W ujęciu miesięcznym ceny konsumpcyjne w październiku wzrosły o 0,9%. Wskaźnik CPI, zharmonizowany w celu porównania z innymi krajami europejskimi, wzrósł o 11,6% w skali roku, co stanowi najwyższy poziom w historii; i wzrósł o 1,1% miesiąc do miesiąca⁵³. Rząd niemiecki poszukuje skutecznych sposobów na ograniczenie poziomu inflacji. Na szczególną uwagę zasługuje idea negocjacji z partnerami społecznymi

⁵³ Statistisches Bundesamt, *Pressemitteilungen*, https://www.destatis.de/DE/Themen/Wirtschaft/Preise/Verbraucherpreisindex/_inhalt.html, [dostęp: 13.11.2022].

znana jako wspólna akcja (*Konzertierte Aktion, KA*), zapoczątkowana w 1967 roku przez socjaldemokratycznego ministra gospodarki Karla Schillera. Nie przybrała ona jednak trwałego charakteru. Obecny – antyinflacyjny – KA rozpoczął się 4 lipca 2022 r. od spotkania stron w Urzędzie Kanclerskim. Rozmowy będą kontynuowane jesienią, gdy pojawi się więcej danych na temat skali kryzysu, z jakim borykają się Niemcy. Jej punktem wyjścia ma być dyskusja o płacach, ale w rzeczywistości inicjatywa ma znacznie poważniejszy cel, którym jest z jednej strony koordynacja polityki gospodarczej w obliczu kryzysów, a z drugiej przebudowa niemieckiego modelu gospodarczego⁵⁴. Jeśli chodzi o ocenę wiarygodności kredytowej i wypłacalności Niemiec dokonywanej przez agencje ratingowe, należy zauważyć, że oceny te są stabilne od ponad 10 lat i kształtują się na poziomie Aaa (Moody's, S&P oraz Fitch).

Podsumowanie

Pandemia COVID-19, a następnie rozpoczęta 24 lutego 2022 roku wkroczeniem wojsk rosyjskich wojna na Ukrainie spowodowały zakłócenia w łańcuchach dostaw, szereg ograniczeń w wymianie handlowej czy inwestycjach, wzrost cen energii, surowców i żywności. Polska z racji położenia geograficznego została narażona na bezpośrednie skutki konfliktu w znacznie większym stopniu niż Niemcy. Złoty uległ istotnej deprecjacji w stosunku do EURO i USD, a wysoka inflacja spowodowała zaostrzenie polityki pieniężnej przez NBP. By sfinansować działania łagodzące skutki i konsekwencje ekonomiczne pandemii oraz konfliktu zbrojnego, polski rząd zaciągnął zobowiązania w postaci emisji obligacji skarbowych oraz gwarantowanych przez Skarb Państwa, których wartość spowodowała wzrost długu wszystkich instytucji rządowych oraz samorządowych (ang. *general government debt*), na koniec drugiego kwartału 2022 roku o 408 mld PLN, tj. o 39% w stosunku do końca 2019 roku. Przy rosnącej inflacji i stopach procentowych, a także wzroście awersji do ryzyka w kolejnych miesiącach i latach będzie następował wzrost kosztów obsługi zadłużenia, a tym samym obciążenia budżetu państwa. Jednocześnie wyższe oprocentowanie nie jest gwarantem zakupu obligacji przez inwestorów, na których decyzje wpływ ma wiarygodność kredytowa i wypłacalność kraju. Finansowanie pomocy Ukrainie, a także kolejnych działań polskiego rządu mających na celu łagodzenie negatywnego oddziaływania skutków konfliktu na społeczeństwo będzie wymagało dalszego zadłużania. Głównym zadaniem w ramach zapewnienia bezpieczeństwa finansowego będzie

⁵⁴ S. Płóciennik, *Czas gołębi: ostrożna walka Niemców z inflacją*, OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-08-18/czas-golebi-ostrozna-walka-niemcow-z-inflacja>, [dostęp: 18.11.2022].

utrzymanie zdolności do niezakłóconej obsługi zadłużenia bez drastycznego ograniczania wydatków czy zwiększania dochodów budżetowych, np. poprzez zwiększanie obciążeń podatkowych, a przede wszystkim utrzymanie stabilności sektora finansowego.

W przypadku Niemiec natomiast nastąpiła zasadnicza zmiana paradygmatu polityki budżetowej. Załamanie gospodarki było tak duże, że konieczne było uruchomienie pakietu pobudzania koniunktury. W 2021 roku zadłużenie państwa wyniosło o 429 mld euro, co stanowiło wzrost o 20,9% w stosunku do końca roku 2019. Dalszym utrudnieniem w redukcji poziomu zadłużenia w Niemczech jest fakt, że niemiecka gospodarka boryka się obecnie z najwyższą od 70 lat inflacją, która w październiku 2022 roku wyniosła 10,4%. Głównymi przyczynami tak wysokiej inflacji są duże wzrosty cen produktów energetycznych. Jednak coraz częściej można zaobserwować również wzrost cen wielu innych towarów i usług. Rosnące ceny żywności są jednak szczególnie odczuwalne przez gospodarstwa domowe. Jak dalej podaje Federalny Urząd Statystyczny (Destatis), ceny konsumpcyjne w październiku 2022 roku wzrosły o 0,9 procent w porównaniu do września 2022 roku⁵⁵. Rząd niemiecki próbuje obniżyć poziom inflacji używając nawet instrumentów popularnych pod koniec lat 60. XX wieku, jakim jest idea negocjacji z partnerami społecznymi znana jako wspólna akcja (*Konzertierte Aktion*, KA). Jej celem może być rzeczywiście walka z inflacją, ale także przebudowa niemieckiego modelu gospodarczego w kierunku modelu charakteryzującego się większym niż dotychczas poziomem interwencjonizmu państwowego.

Bibliografia

- BGK, *Obligacje na rzecz Funduszu Przeciwdziałania COVID-19*, Bank Gospodarstwa Krajowego, <https://www.bgk.pl/dla-klienta/relacje-inwestorskie/emisje-obligacji-bgk/obligacje-na-rzecz-funduszu-przeciwdzialania-covid-19/#c14638>, [dostęp: 28.11.2022].
- Buske N., *So hoch ist die Staatsverschuldung in Deutschland 2022*, „Handelsblatt” 2.10.2022, <https://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/staatsverschuldung-und-schuldenuhr-so-hoch-ist-die-staatsverschuldung-in-deutschland-2022/26273814.html> [dostęp: 02.11.2022].
- Deutsche Bundesbank, Pressenotiz, <https://www.bundesbank.de/de/presse/pressemitteilungen/deutsche-staatsschulden-888502>, [dostęp: 31.03.2022].
- Deutsche Welle, <https://www.dw.com/de/bundestag-beschlie%C3%9Ft-200-milliarden-abwehrschirm/a-63517660>, [dostęp: 14.11.2022].
- Dobrzańska A., Kosycarz E., Pietrzak B., *Stabilność systemu finansowego w gospodarce – rozważania teoretyczne i praktyczne aspekty*, w: red. Alińska A., Wasiak K., *Mechanizmy stabilności systemu finansowego*, Beck 2017.

⁵⁵ Statistisches Bundesamt, *Pressemitteilungen*, https://www.destatis.de/DE/Themen/Wirtschaft/Preise/Verbraucherpreisindex/_inhalt.html, [dostęp: 13.11.2022].

- Federal Ministry of Finance, *German Stability Programme. 2017 Update*, <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/2017-european-semester-stability-programme-germany-en.pdf>, [dostęp: 30.11.2022].
- Hickel R., *Staatliche Kosten der Covid-19-Krise – Die Rechnung begleichen: Corona-Solidarfonds, Staatsverschuldung und Vermögensabgabe*, <https://www.alternative-wirtschaftspolitik.de/de/article/10656381.staatliche-kosten-der-covid-19-krise-die-rechnung-begleichen-corona-solidarfonds-staatsverschuldung-und-verm%C3%B6gensabgabe.html>, [dostęp: 25.03.2022].
- Jajuga K., *Elementy nauki o finansach. Kategorie i instrumenty finansowe*, PWE, Warszawa 2007.
- Jakubczak R., Flis J. (red.), *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XX wieku. Wyzwania i strategie*, 29 Warszawa 2006.
- Kalata A., Nowakowski Z., Protasowicki I., *Determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego Polski* [w:] *Współczesne wyzwania polityki bezpieczeństwa – wybrane zagadnienia*, red. M. Ilnicki, Z. Nowakowski, Warszawa 2014, https://www.researchgate.net/profile/Igor-Protasowicki-2/publication/263571152_Determinanty_bezpieczenstwa_ekonomicznego_Polski/links/02e-7e53b41a652fa30000000/Determinanty-bezpieczenstwa-ekonomicznego-Polski.pdf, [dostęp 14.10.2022].
- Kamińska K., Kulińska-Sadłocha E., *Źródła finansowania działań antycovidowych w Polsce i Niemczech w: Społeczna Gospodarka Rynekowa w dobie pandemii i postpandemii*, red. E. Mączyńska, P. Pysz, Wydawnictwo Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2021.
- Kiedrowska M., Marszałek P., *Stabilność finansowa – pojęcie, cechy i sposoby jej zapewnienia cz. I*, „Bank i Kredyt” 2002, nr 3.
- Kinkartz S., *Bundestag: Der Haushalt 2022 gibt Rätsel auf*, <https://www.dw.com/Bundestag: Der Haushalt 2022 gibt Rätsel auf | Wirtschaft | DW | 22.03.2022>, [dostęp: 29.03.2022].
- Kucia-Guściora B., *Fundusz Przeciwdziałania COVID-19 – antidotum finansowe na czas pandemii*, „Kwartalnik Prawno-Finansowy” 2020, nr 1.
- Leszczyńska M., *Bezpieczeństwo ekonomiczne państwa a rozwój gospodarki i społeczeństwa*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, nr 56 (4/2018), Rzeszów 2018.
- Leszczyński M., *Bezpieczeństwo ekonomiczne państwa w warunkach finansyzacji*, „Doctrina. Studia społeczno-polityczne” 15/2018, Siedlce 2018.
- Ministerstwo Finansów, *Zadłużenie Skarbu Państwa 8/2022*, <https://www.gov.pl/web/finanse/zadluzenie-skarbu-panstwa> [dostęp: 29.11.2022].
- Ministerstwo Finansów, *Zadłużenie Sektora Finansów Publicznych II kw./2022*, „Biuletyn kwartalny”, 4/2022.
- Misiąg W., *Wpływ pandemii COVID-19 na polskie finanse publiczne – źródła finansowania, wydatki, procedury*, „Kwartalnik Prawno-Finansowy” 2020, nr 1.
- NBP, *Raporty o stabilności systemu finansowego, grudzień 2017, 2018, 2019, 2020, 2021*, <https://www.nbp.pl/home.aspx?f=/systemfinansowy/stabilnosc.html> [dostęp: 28.11.2022].
- Nowakowski Z., *Bezpieczeństwo państwa w koncepcjach programowych partii parlamentarnych 1 w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2009.
- Ostrzeżenie dla rządu PiS. Agencja ratingowa grozi nam palcem., <https://www.money.pl/gospodarka/ostrzezenie-dla-rzadu-pis-agencja-ratingowa-grozi-nam-palcem-6727715383196513a.html> [dostęp: 28.11.2022].
- PFR, *Obligacje PFR*, <https://pfrsa.pl/relacje-inwestorskie/obligacje-pfr.html> [dostęp: 28.10.2022].
- Plóciennik S., *Czas gołębi: ostrożna walka Niemców z inflacją*, OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-08-18/czas-golebi-ostrozna-walka-niemcow-z-inflacja>, [dostęp: 18.11.2022].

- Raczkowski K., *Bezpieczeństwo finansowe*, w: J. Płaczek (red.), *Ekonomika bezpieczeństwa państwa w zarysie*, Difin, Warszawa 2014.
- Stachowiak Z., *Teoria i praktyka mechanizmu bezpieczeństwa ekonomicznego państwa. Ujęcie instytucjonalne*, Warszawa 2012.
- Statista, *Statistiken zur Staatsverschuldung*, https://de.statista.com/themen/90/staatsverschuldung/#topicHeader__wrapper [dostęp: 11.11.2022].
- Statistisches Bundesamt, *Pressemitteilung, Nr 020 vom 14. Januar 2022*, https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2022/01/PD22_020_811.html, [dostęp: 28.11.2022].
- Zięba R., *O tożsamości nauk o bezpieczeństwie*, „Zeszyty Naukowe AON” 2012.
- Zioło M., Spoz A., Kulińska-Sadłocha E., *Zrównoważone rynki finansowe. Perspektywa krajowa i międzynarodowa*, PWE, Warszawa 2021.

Patrycja Guzikowska*

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

ORCID: 0000-0002-1705-6946

POLITYKA PRONATALISTYCZNA W ŚWIETLE KATOLICKIEJ NAUKI SPOŁECZNEJ

Streszczenie

Współczynnik dzietności niezapewniający prostej zastępowalności pokoleń stanowi problem dla krajów gospodarczo rozwiniętych. Rządy starają się rozwiązać problem niskiej dzietności poprzez wdrażanie różnych instrumentów polityki pronatalistycznej, której celem jest zachęcanie do posiadania dzieci. Polityka pronatalistyczna generuje jednak duże obciążenie dla budżetu, a mimo stosowania różnych instrumentów współczynnik dzietności trwale i satysfakcjonująco nie wzrasta w żadnym z krajów. Spojrzenie na politykę pronatalistyczną przez pryzmat ekonomii głównego nurtu mogłoby doprowadzić do przekonania, że nie powinna znajdować się ona w centrum zainteresowania polityków. Istnieje wiele innych obszarów gospodarki, w których można efektywniej alokować środki z budżetu państwa (np. edukacja czy ochrona zdrowia). Ocena zasadności polityki pronatalistycznej powinna więc wykraczać poza analizę na gruncie ekonomii głównego nurtu. Niniejszy artykuł prezentuje ocenę zasadności prowadzenia polityki pronatalistycznej z perspektywy katolickiej myśli ekonomicznej (szerzej: katolickiej nauki społecznej). W tym celu w artykule przeanalizowane zostaną fragmenty wybranych publikacji trzech papieży – Jana Pawła II, Benedykta XVI oraz Franciszka, w których można znaleźć nawiązania do prowadzenia polityki społecznej, rodzinnej i pronatalistycznej. Elementem dopełniającym analizę jest uzasadnienie prowadzenia polityki pronatalistycznej w zasadach katolickiej nauki społecznej.

Słowa kluczowe: dzietność, współczynnik dzietności, polityka pronatalistyczna, katolicka nauka społeczna, katolicka myśl ekonomiczna

* Patrycja Guzikowska – doktorantka w Kolegium Zarządzania i Finansów Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Temat dysertacji doktorskiej: „Wpływ instrumentów polityki pronatalistycznej na dzietność w wybranych krajach OECD w latach 1991-2017”. Zainteresowania naukowe: ekonomiczne skutki zmian demograficznych, migracje, polityka społeczna, katolicka nauka społeczna. W 2021 r. zajęła III miejsce w konkursie na najlepszy esej ekonomiczny organizowanym przez Papieski Uniwersytet Świętego Tomasza z Akwinu (Angelicum); tytuł nagrodzonej pracy: „The Catholic Social Teaching (CST) and the Problem of Low Fertility Related to the Covid-19 Pandemic”.

Summary

PRO-NATALIST POLICY IN THE LIGHT OF CATHOLIC SOCIAL TEACHING

Low level of Total Fertility Rate is a problem for high-income (developed) countries. Governments try to solve this problem by implementing various instruments of pro-natalist policy aimed at encouraging families to have more children. The pro-natalist policy, however, generates a heavy burden on the budget, and despite the use of various instruments, the fertility rate does not increase permanently and satisfactorily in any country. A closer look at pro-natalist policy taking the mainstream economics into account may lead to conviction that it should not be at the centre of politicians' attention. There are many other areas of the economy where funds from the state budget can be allocated more effectively (e.g. education or health care). The assessment of the legitimacy of pro-natalist policy should go beyond the analysis in the field of mainstream economics. This article presents an assessment of the legitimacy of pursuing a pro-natalist policy from the perspective of Catholic Economic Thought (in a broader sense: Catholic Social Teaching). For this purpose, the article will analyse excerpts from selected publications of three popes - John Paul II, Benedict XVI and Francis - in which one can find references to social, family and pro-natalist policies. The element supplementing the analysis is the justification of the pro-natalist policy in accordance with the principles of Catholic Social Thought.

Keywords: fertility, Total Fertility Rate, pro-natalist policy, Catholic Social Teaching, Catholic Economic Thought

Wstęp

Niska dzietność jest problemem, z którym borykają się wszystkie kraje wysoko rozwinięte. Ma ona istotny wpływ na funkcjonowanie gospodarki i powoduje negatywne skutki ekonomiczne. Próbą wyrwania się z pułapki niskiej dzietności jest wprowadzanie instrumentów polityki pronatalistycznej, której celem jest zachęcanie do posiadania większej liczby dzieci. Ocena kosztów i korzyści polityki pronatalistycznej zgodnie z założeniami modelu *homo oeconomicus* – fundamentu ekonomii głównego nurtu – prowadzi do wniosku, że polityka pronatalistyczna nie powinna być obiektem zainteresowania rządu. Co więcej, polityka pronatalistyczna generuje wysokie obciążenie dla budżetu, a mimo stosowania różnych instrumentów współczynnik dzietności od kilkudziesięciu lat pozostaje poniżej współczynnika zapewniającego prostą zastępowalność pokoleń. Z drugiej strony, mechanizm działania instrumentów jest taki, że w większości przypadków (modelowo) zmniejszają one koszt posiadania dzieci (czym wpisują się

one w ekonomiczne teorie dzietności). Jednak rekompensata ta stanowi jedynie ułamek kosztów ponoszonych przez rodziców. Ocena zasadności prowadzenia polityki pronatalistycznej powinna zatem wykraczać poza analizę z perspektywy ekonomii klasycznej (czy też szerzej: ekonomii głównego nurtu), opierając się na katolickiej myśli ekonomiczno-społecznej, będącej częścią katolickiej nauki społecznej¹. Za tym punktem widzenia przemawia częstotliwość pojawiania się kwestii związanych z małżeństwem, rodziną, posiadaniem dzieci oraz opieką nad rodziną jako całością w dokumentach papieskich, stanowiących element bezpośrednich źródeł katolickiej nauki społecznej.

Celem artykułu jest ocena zasadności prowadzenia polityki pronatalistycznej w świetle katolickiej nauki społecznej. Ocena ta będzie składać się z dwóch części: (1) poszukiwanie uzasadnienia dla prowadzenia polityki pronatalistycznej w wybranych dokumentach papieskich oraz (2) ocena polityki pronatalistycznej w świetle zasad katolickiej nauki społecznej.

Artykuł podzielony zostanie na trzy części. W pierwszej części omówiony zostanie problem niskiej dzietności z perspektywy demografii i ekonomii. Perspektywa demograficzna obejmować będzie zdefiniowanie najważniejszych dla niniejszego artykułu pojęć oraz analizę tendencji demograficznych w Europie. Perspektywa ekonomiczna obejmować będzie zarysowanie skutków niskiej dzietności dla wybranych obszarów życia gospodarczego – rynku pracy i systemu emerytalnego. W drugiej części przedstawione zostanie powiązanie dzietności z głównym paradygmatem ekonomii – modelem *homo oeconomicus*. Omówione zostaną ekonomiczne teorie dzietności (koncepty ludnościowe opierające się na założeniach ekonomii klasycznej). W świetle podstawowych założeń koncepcji ludnościowych (analizy kosztów i korzyści) oraz paradygmatu ekonomii klasycznej ocenione zostanie prowadzenie polityki pronatalistycznej. Trzecia część artykułu prezentować będzie ocenę zasadności prowadzenia polityki pronatalistycznej w świetle katolickiej nauki społecznej. W pierwszej kolejności uzasadnione zostanie odejście od paradygmatu *homo oeconomicus* i wykorzystanie w analizie katolickiej nauki społecznej. Następnie przeanalizowane zostaną wybrane wypowiedzi papieskie dotyczące polityki pronatalistycznej (lub w szerszym ujęciu: polityki społecznej). Elementem uzupełniającym będzie analiza polityki pronatalistycznej w świetle zasad katolickiej nauki społecznej, tj. zasad: dobra wspólnego, powszechnego przeznaczenia dóbr, pomocniczości, uczestnictwa oraz solidarności.

¹ Pojęcia „katolicka myśl ekonomiczno-społeczna”, „katolicka nauka społeczna” czy „katolicka nauka ekonomiczna” w wielu pracach traktuje się jako synonimy (por. A. Glapiński, *Meandry historii ekonomii*, Warszawa 2012; A. Zadroga, *Katolicka myśl ekonomiczno-społeczna wobec fundamentalnych założeń głównego nurtu*, Lublin 2018). W innych kręgach kulturowych stosowanymi określeniami są: „nauczanie społeczne Kościoła”, „katolickie zasady społeczne”, „chrześcijańska nauka społeczna” (K. Belch, *Katolicka nauka społeczna*, Sandomierz 2020).

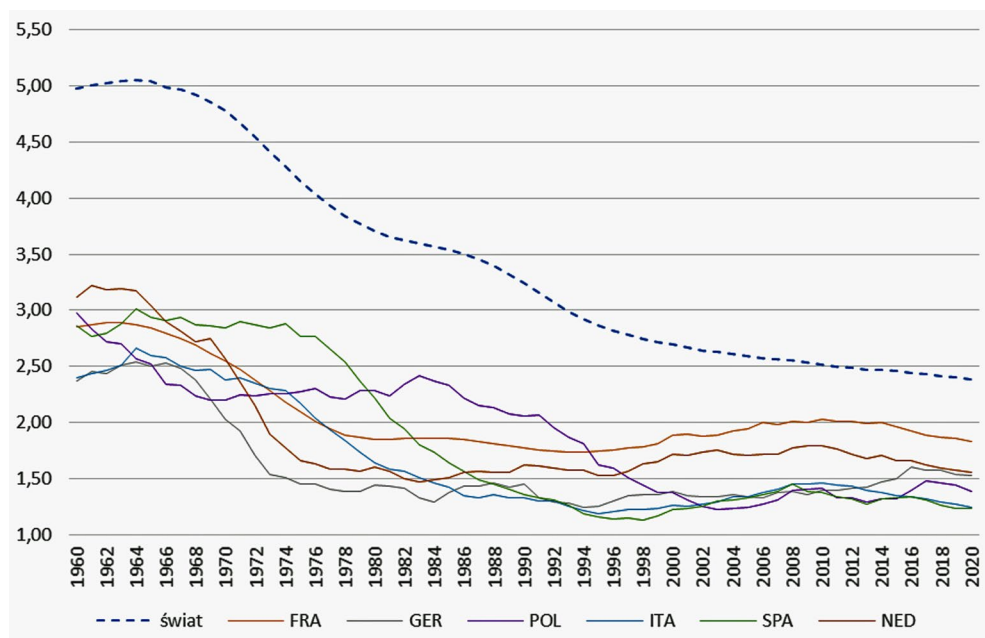
Niska dzietność w demografii i ekonomii oraz próby odwracania negatywnego trendu za pomocą polityki pronatalistycznej

Zgodnie z definicją demograficzną dzietność jest to „natężenie urodzeń w badanej populacji kobiet będących w wieku rozrodczym. Miernikiem płodności kobiet jest współczynnik dzietności, wyrażający stosunek liczby urodzeń żywych w danym okresie do liczby kobiet badanej zbiorowości, będących w wieku rozrodczym”². Chociaż powyższa definicja traktuje „dzietność” i „płodność” jako synonimy, należy wprowadzić rozróżnienie tych pojęć. Płodność jest zjawiskiem biologicznym i oznacza zdolność do reprodukcji (rozmnażania). W przypadku człowieka, który dysponuje środkami ograniczającymi lub uniemożliwiającymi poczęcie, natężenie urodzeń w badanej populacji w precyzyjny sposób oddaje pojęcie „dzietność”. Kluczowy, z perspektywy liczebności populacji, jest taki poziom współczynnika dzietności, który zapewnia prostą zastępowalność pokoleń, a więc pozwala zapewnić względnie stałą liczebność populacji w kolejnych pokoleniach. Innymi słowy, liczebność populacji stabilizuje się w sytuacji, gdy pokolenie matek jest równoliczne pokoleniu córek (czyli przyszłych matek). Współczynnik dzietności, który zapewnia prostą zastępowalność pokoleń, wynosi ok. 2,1 dziecka na kobietę w wieku rozrodczym. Z problemem niskiej dzietności, czyli takiej, którą obrazuje współczynnik dzietności niezapewniający prostej zastępowalności pokoleń, borykają się wszystkie kraje europejskie. Poważnym problemem jest również fakt, że niska dzietność utrzymuje się już od kilku dekad. Dla zobrazowania problemu niskiej dzietności zaprezentowany został współczynnik dzietności (TFR) dla wybranych krajów europejskich (Francja, Niemcy, Polska, Włochy, Hiszpania i Holandia) oraz dla świata jako całości w latach 1960–2020. (Rys. 1).

Ekonomiczne skutki niskiej dzietności ujawniają się w wielu obszarach działania gospodarki. Ponieważ jednak dogłębna analiza wszystkich skutków niskiej dzietności nie jest możliwa z uwagi na ograniczone ramy artykułu, zarysowany zostanie jedynie jej wpływ na rynek pracy oraz na system emerytalny. Ograniczenie się do analizy wyłącznie tych dwóch obszarów jest wystarczające na potrzeby tematyki niniejszego artykułu.

Współczynnik dzietności niezapewniający prostej zastępowalności pokoleń powoduje, że w kolejnych pokoleniach rodzi się coraz mniej dzieci. Oznacza to, że kolejne pokolenia, wchodzące w wiek aktywności zawodowej, będą coraz mniej liczne. Z punktu widzenia rynku pracy oznacza to malejącą liczbę pracowników. Przełamanie bariery zmniejszonych możliwości wytwórczych gospodarki (wynikających z mniejszej liczby pracowników), do pewnego stopnia jest możliwe

² J. Z. Holzer, *Demografia*, Warszawa 2003, s. 182.

Rys. 1. Współczynnik dzietności () w wybranych krajach europejskich i na świecie

Źródło: World Bank, World Development Indicators (<https://databank.worldbank.org>, dostęp: 07.05.2022).

poprzez wdrażanie nowych technologii³. Nowe technologie nie rozwiążą jednak problemu związanego z przepływem (redystrybucją) dochodów od pokolenia pracującego do pokolenia emerytów, na którym opiera się system emerytalny.

Podaż pracy będzie się kurczyć, zatem liczba osób odprowadzających składki do systemu emerytalnego będzie się zmniejszać (wpływy do systemu emerytalnego będą maleć). Z drugiej strony procesem, który w krajach rozwiniętych towarzyszy niskiej dzietności, jest wydłużanie oczekiwanej długości trwania życia. Oznacza to, że (przy niezmiennym wieku emerytalnym) kolejne kohorty przechodzące na emeryturę będą (przeciętnie) dożywać coraz starszego wieku, a co za tym idzie wydłuży się przeciętny czas pobierania emerytury. Zestawienie malejących wpływów do funduszu emerytalnego ze zwiększającym się jego obciążeniem będzie pogłębiać deficyt systemu emerytalnego.

Ponieważ niska dzietność generuje negatywne konsekwencje dla gospodarek krajów, które borykają się z tym problemem, rządy podejmują działania, które mają na celu wyjście z pułapki niskiej dzietności. W tym celu wdrażają instrumenty polityki pronatalistycznej. Polityka pronatalistyczna jest polityką, której celem jest aktywne zachęcanie do posiadania większej liczby dzieci i tym samym

³ Innym proponowanym rozwiązaniem jest opieranie się na sile roboczej pochodzącej z imigracji. Kiedy jednak problem niskiej dzietności jest powszechny, siła robocza w postaci migrantów jest niewystarczająca, by zapewnić względnie stały poziom podaży pracy.

zwiększenie dzietności. Skuteczność działania polityki pronatalistycznej obrazuje zwiększenie dzietności (które znajduje odzwierciedlenie we wzroście współczynnika dzietności). W ramach polityki pronatalistycznej rządy wprowadzają różnorodne instrumenty, do których można zaliczyć m.in. wypłacanie świadczeń, oferowanie urlopów dla rodziców, ulgi podatkowe, dodatki mieszkaniowe czy publiczną opiekę w żłobkach i przedszkolach.

W tym miejscu należy jednak uzupełnić rozważania o uporządkowanie terminologiczne, ponieważ określenie „polityka pronatalistyczna” jest stosowane rzadziej niż określenia „polityka rodzinna” czy „polityka społeczna”. Istnieje więc konieczność określenia relacji wymienionych polityk, ponieważ zbiór instrumentów stosowanych w ramach nich w większości jest wspólny. Polityka rodzinna określa całość działań podejmowanych przez rząd w celu polepszenia sytuacji rodzin – celów tej polityki jest zatem więcej niż polityki pronatalistycznej, ale politykę pronatalistyczną można zaliczyć do polityki rodzinnej. Polityka społeczna ma jeszcze szerszy zakres niż polityka rodzinna. Zarówno polityka rodzinna, jak i polityka pronatalistyczna wchodzi w skład polityki społecznej. Działanie pronatalistyczne określa się zatem często „polityką rodzinną” lub „polityką społeczną”. Jest to jedynie uproszczenie, dlatego też wymagałoby doprecyzowania, że celem tego działania jest zwiększenie dzietności.

Powiązanie dzietności z głównym paradygmatem ekonomii

Celem polityki pronatalistycznej jest zwiększenie dzietności. Ma ono uzasadnienie ekonomiczne – utrzymująca się niska dzietność⁴ rodzi szereg problemów związanych m.in. z funkcjonowaniem rynku pracy i systemu emerytalnego.

W głównym paradygmacie ekonomii (powstałym na fundamencie ekonomii klasycznej i neoklasycznej) wykształcił się, przyjął i współcześnie nadal jest wykorzystywany model człowieka gospodarującego (*homo oeconomicus*), nawiązujący do charakterystyki natury człowieka, zawartej w „*Bogactwie narodów*” Adama Smitha. Koncepcję tę zmodyfikował J.S. Mill – *homo oeconomicus* stał się teoretycznym modelem, który zakładał, że człowiek, który działa racjonalnie, zawsze będzie dążył do maksymalizacji zysków. Każda decyzja, którą podejmuje, ma zatem kontekst ekonomiczny – *homo oeconomicus* rozważa ekonomiczny rezultat podejmowanych wyborów.

Wiele historycznych koncepcji ludnościowych⁵, opisujących zmiany dzietności, opierało się na analizie motywów człowieka, bazując na podejściu klasycznym,

⁴ Za niską dzietność w niniejszym artykule przyjmuje się dzietność niezapewniającą prostej zastępowalności pokoleń.

⁵ Koncepcje ludnościowe są źródłem „wiedzy o zmianach w reprodukcji ludności, w jej procesach składowych (płodności, umieralności i przyrostu albo ubytku naturalnego) oraz mechanizmie równowagi demograficznej” (zob. A. Szuman, *Cykliczność w teoriach*

tn. w oparciu o kalkulację zysków. Już Malthus zwracał uwagę na kluczową rolę dostępności dóbr (dokładniej: zasobów żywnościowych) przypadających na jednostkę w zmniejszaniu/ zwiększaniu diety⁶. Jego analiza nie odnosiła się bezpośrednio do koncepcji *homo oeconomicus* (Malthus żył wcześniej niż Mill) i do świadomego ograniczania diety przez rodzinę. Wysoka dieta skutkowałą wzrostem liczby ludności, której towarzyszył wolniejszy wzrost zasobów. Malthus wskazywał, że zasoby żywnościowe przyrastają w tempie arytmetycznym i nie zaspokajają potrzeb ludności, której liczba przyrasta w tempie geometrycznym. Spadek diety był zatem spowodowany działaniem pozytywnych (represyjnych) hamulców maltuzjańskich (np. wojen, głodu, chorób), a nie wynikał z kalkulacji pojedynczej jednostki.

Dostrzeżenie załączków kalkulacji kosztów w kontekście diety można zauważyć u Dumonta, który rozważał dietę w nawiązaniu do ruchliwości, definiowanej jako zdolność jednostki do zmiany swojej pozycji w społeczeństwie⁷. Ruchliwość ta, którą dziś można określić mianem samorozwoju, związana była z możliwością społecznego awansu (czyli przemieszczenia od niższej do wyższej warstwy społecznej). Dumont twierdził, że rodzina z mniejszą liczbą dzieci ma większą ruchliwość, a wychowywanie się w takiej rodzinie sprzyja podnoszeniu swojego statusu społecznego. Tłumaczenie niskiej diety koncepcją Dumonta wpisuje się zatem w podejście klasyczne w ekonomii.

Do *stricte* ekonomicznych teorii diety zaliczyć można koncepcje Leibensteina, Beckera oraz Easterlina. Leibenstein traktował dziecko jako „dobro konsumpcyjne” i w taki sposób je analizował – rodzice racjonalnie podejmują decyzje i maksymalizują użyteczność⁸. Użyteczność tę Leibenstein podzielił na trzy składowe – produkcyjną, socjalną oraz konsumpcyjną. Produkcyjna składowa określała, jaki wpływ dzieci będą miały na ogólny dochód rodziny (tj. oczekiwanie, że kiedy dzieci dorosną będą otrzymywać wynagrodzenie, które powiększy dochód całej rodziny). Składowa socjalna była elementem, który dziś można określić redystrybucją od pokolenia pracującego do pokolenia niezdolnego do pracy z powodu starości (tj. emerytów). Dziecko miało być potencjalnym zabezpieczeniem dla rodziców (np. w sytuacji, w której będą już niezdolni do pracy).

ludnościowych, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, Rok LX, zeszyt 3, 4 (1998), s. 351).

⁶ Zob. T. Malthus, *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society with remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and Other Writers*, J. Johnson, London 1798; T. Malthus, *An Essay on the Principle of Population; or: a View of its Past and Present Effects on Human Happiness; with an enquiry into our Prospects respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils which it occasions*, J. Johnson, London 1803.

⁷ Zob. A. Dumont, *Dépopulation et Civilisation. Études démographiques*, Economica, Paris 1890.

⁸ Zob. H. Leibenstein, *Economic Backwardness and Economic Growth*, Wiley, New York 1957.

Składowa konsumpcyjna odnosiła się do czerpania radości z posiadania dziecka i bycia rodzicem. Leibenstein do swojej analizy wprowadził również element kosztów, które generuje posiadanie dzieci, rozdzielając je na koszty bezpośrednie i pośrednie. Do kosztów bezpośrednich zaliczył wydatki na utrzymanie i wychowanie dzieci, natomiast do kosztów pośrednich – koszty utraconych możliwości (koszty alternatywne posiadania dzieci). Ze swojej analizy Leibenstein wysunął wniosek, że wraz ze wzrostem dochodu rodziny maleje jej użyteczność z posiadania kolejnego dziecka.

Z kolei Becker rozwinął koncepcję użyteczności konsumpcyjnej czerpanej z posiadania dzieci, ale punktem wyjścia w jego analizie było stwierdzenie, że korzyści z posiadania dzieci (w społeczeństwie gospodarczo rozwiniętym) są równe zeru, ponieważ dzieci nie dostarczają dochodu (w wymiarze pieniężnym) oraz nie stanowią zabezpieczenia na starość⁹. Zdaniem Beckera, posiadanie dzieci jest związane wyłącznie z kosztami, zatem w jego koncepcji dziecko jest traktowane jak dobro luksusowe. Użyteczność czerpana z posiadania dzieci może być (tak jak użyteczność każdego innego dobra) przedstawiona poprzez krzywe obojętności. Dzietność jest determinowana poprzez wysokość dochodu jakim dysponuje rodzina, koszty utrzymania dziecka oraz preferencje rodziców dotyczące posiadania dzieci. Analiza ta pozwoliła Beckerowi na sformułowanie wniosku, że wyższy dochód nie spowoduje zmniejszenia liczby dzieci w rodzinie – spowoduje raczej jej wzrost. Dodatkowym spostrzeżeniem Beckera była kwestia przeznaczania przez rodziców środków nie tylko na utrzymanie dziecka (zaspokajanie jego podstawowych potrzeb), ale również inwestowanie w poprawę „jakości dziecka”, czyli inwestowanie w jego kapitał ludzki.

Trzecią koncepcją, która pochodzi z podobnego okresu, jest koncepcja ekonomicznych ram płodności Easterlina, który wprowadza do analizy następujące pojęcia (będące jednocześnie determinantami dzietności): popyt na dzieci, podaż dzieci oraz koszty regulacji liczby urodzeń¹⁰. Popyt na dzieci określa liczbę dzieci, którą chcieliby mieć rodzice i jest zależny od czynników ekonomicznych i społecznych. Podaż dzieci jest potencjalną liczbą dzieci, którą mogłaby mieć para, gdyby nie stosowała środków i metod ograniczających płodność. Z kolei koszty regulacji poczęć są związane z intencjonalnym i skutecznym stosowaniem metod planowania rodziny i obejmują zarówno koszty finansowe, jak i koszty psychiczne oraz społeczne.

⁹ Zob. G. S. Becker, *An Economic Analysis of Fertility*, w: *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, red. George B. Roberts, Columbia University Press, New York 1960.

¹⁰ Zob. R. A. Easterlin, *An Economic Framework for Fertility Analysis*, „Studies in Family Planning” 6, 1975, nr 3, s. 54–63; R. A. Easterlin, E. M. Crimmins, *The Fertility Revolution. A Supply-Demand Analysis*, Chicago 1985.

W ekonomicznych koncepcjach dzietności uwaga skierowana została w dużej mierze na koszty, które ponoszą rodzice w wyniku zdecydowania się na posiadanie potomstwa. Większość instrumentów polityki pronatalistycznej bazuje na wsparciu finansowym zwiększając dochód rozporządzalny rodziny (np. świadczenia cykliczne i jednorazowe czy ulgi podatkowe) lub też ułatwia podejmowanie pracy zawodowej przez oboje rodziców (np. urlop macierzyński czy zapewnienie publicznej opieki dla dziecka w żłobkach czy przedszkolach) co pośrednio również polepsza sytuację finansową rodziny (poprzez umożliwienie otrzymywania wynagrodzenia przez oboje rodziców). Wdrażanie instrumentów polityki pronatalistycznej generuje jednak obciążenie dla budżetu państwa, a instrumenty polityki pronatalistycznej nie zrekompensują rodzinom w całości kosztów wychowywania dzieci (zrekompensują jedynie ułamek, ponieważ stanowią wsparcie o charakterze doraźnym i w niewystarczającej kwocie). Dodatkowo analiza współczynnika dzietności na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat pokazuje, że krajom borykającym się z niską dzietnością wciąż nie udało się wyjść z pułapki niskiej dzietności, tj. pomimo stosowania narzędzi polityki pronatalistycznej, współczynnik dzietności w tych krajach nadal nie powrócił do poziomu zapewniającego prostą zastępowalność pokoleń. Zestawienie analizy kosztów (dla budżetu państwa) i korzyści (doraźne wsparcie rodziny w postaci ułamka faktycznie poniesionych przez nie kosztów związanych z wychowaniem dzieci) oraz efektu, który jest osiągnięty przez prowadzoną politykę (brak trwałego wzrostu współczynnika dzietności) pozwala ocenić politykę pronatalistyczną negatywnie z punktu widzenia analizy maksymalizacji użyteczności. Taka holistyczna analiza kosztów i korzyści (przeprowadzona w myśl podejścia stosowanego w ekonomii klasyczno-neoklasycznej) może stanowić uzasadnienie dla rezygnacji z prowadzenia polityki pronatalistycznej. Istnienie wielu innych obszarów gospodarki, w których można efektywniej alokować środki z budżetu państwa, implikuje (zgodnie z podejściem ekonomii głównego nurtu), że to do tych obszarów powinny trafiać środki przeznaczane na politykę pronatalistyczną (np. edukacja czy ochrona zdrowia).

Uzasadnienie prowadzenia polityki pronatalistycznej w katolickiej nauce społecznej

Ocena zasadności prowadzenia polityki pronatalistycznej musi wykraczać poza analizę prowadzoną na gruncie ekonomii klasycznej (czy też szerzej: ekonomii głównego nurtu) i powstałych w oparciu o nią ekonomicznych teorii ludnościowych.

a. Odejście od paradygmatu *homo oeconomicus*

Wadą podejścia klasycznego jest niewątpliwie maksymalizacja zysków i chęć sformalizowania rzeczywistości oraz pozbawienia jej elementu związanego z kwestią moralności, wartości czy uczuć. Po latach zakwestionowane zostały wszystkie założenia budujące model *homo oeconomicus*, a jednak wciąż brakuje podejścia, które kompleksowo analizuje podejmowanie decyzji przez człowieka kierującego się subiektywizmem¹¹, funkcjonującego w warunkach niepewności, nieposiadającego pełnej informacji (i niepotrafiącego przetworzyć pełnej informacji nawet gdyby takową posiadał), krótkowzrocznego oraz działającego w czasie i przestrzeni oraz w otoczeniu innych ludzi, z którymi tworzy relacje opierające się na uczuciach i emocjach. Filek pisze: „Stary paradygmat, oparty na indywidualizmie i uznaniu ekonomii za naukę pozytywną, wolną od wartości i koncentrującą się nieomal wyłącznie wokół interesu jednostki, przestaje być już wystarczający. Jeśli nie dojdzie do zmiany paradygmatu, to zaczniemy żyć w dwóch wrogich sobie światach: ekonomicznym i społecznym”¹².

Odpowiedzią na mankamenty szkoły klasycznej są kierunki, nurty i szkoły w ekonomii, które opierają swoje koncepcje i myśli na innych podstawach niż założenia koncepcji *homo oeconomicus*. Przykładami heterodoksyjnych nurtów w ekonomii mogą być: szkoła historyczna, instytucjonalizm oraz szkoła austriacka. Tę ostatnią Woods określa jako najbliższą systemowi katolickiej myśli ekonomicznej¹³. O katolickiej myśli ekonomicznej Glapiński pisze: „we współczesnej myśli ekonomicznej istnieje wyróżniający się prąd myślowy inspirowany etyką katolicką, obejmujący względnie stałe podstawowe kierunki badań i opierający się na określonych zasadniczych przesłankach ogólnoteoretycznych, który można określić jako katolicka myśl ekonomiczna”¹⁴. Nauka ta stawia w centrum człowieka, który zawsze jest punktem odniesienia i którego nie można (jako jednostki) pomijać w analizie ekonomicznej. Zakłada ona: odrzucenie koncepcji *homo*

¹¹ Tj. „subiektywnie racjonalnego”, czyli nie zawsze racjonalnego z punktu widzenia kryterium racjonalności stosowanego przy charakteryzowaniu podmiotu *homo oeconomicus*.

¹² Zob. J. Filek, *Czy koncepcja społecznej odpowiedzialności biznesu może być inspiracją dla nowego paradygmatu ekonomii?*, w: *Etyka i ekonomia. W stronę nowego paradygmatu*, red. E. Mączyńska, J. Sójka, Warszawa 2017, s. 57.

¹³ „Jestem przekonany, że między katolicyzmem, a imponującym systemem prawdy, jaki znaleźć można w austriackiej szkole ekonomii, istnieje głęboka zbieżność filozoficzna”. Zob. Th. E. Woods Jr., *Kościół a wolny rynek. Katolicka obrona wolnej gospodarki*, Chicago-Warszawa 2007, s. 370.

„Dla Austriaków ekonomia to nauka o indywidualnym wyborze. Z aktem wyboru wiąże się całe mnóstwo fundamentalnych pojęć ekonomicznych, takich jak wartościowanie, użyteczność, koszt i zysk (w szerszym znaczeniu, nie tylko pieniężnym). U podstaw ekonomii austriackiej leży analiza konsekwencji ludzkich wyborów i ludzkiego działania”. *Tamże*, s. 31.

¹⁴ A. Glapiński, *Meandry historii ekonomii*, Warszawa 2012, s. 252.

oeconomicus jako błędnej i nieużytecznej, podporządkowanie normom etycznym ekonomii jako nauki oraz życia gospodarczego oraz „przekonanie o zasadności i pożyteczności szeroko zakrojonego interwencjonizmu państwowego w sferze gospodarczej, podporządkowanego dobru ogólnemu i ograniczonego przez zakres indywidualnych, naturalnych praw jednostek”¹⁵.

Katolicka myśl ekonomiczna wyrosła na gruncie katolickiej nauki społecznej, stanowi jej integralną część, bezpośrednio odnoszącą się do zjawisk gospodarczych, ale mającą ścisły związek ze sferą społeczną. Obie sfery – społeczna i gospodarcza – są uzależnione od siebie w takim stopniu, że często używa się określenia zbiorczego „katolicka myśl ekonomiczno-społeczna” i nierzadko traktuje jako synonim „katolickiej nauki społecznej”. Chociaż niniejszy artykuł dotyczy zagadnień ekonomicznych i społecznych, w dalszej części używane będzie określenie „katolicka nauka społeczna”, ponieważ sugeruje to przyjętą metodą badawczą (analiza wybranych źródeł katolickiej nauki społecznej).

Katolicka nauka społeczna opiera się na pięciu zasadach: zasadzie dobra wspólnego, zasadzie powszechnego przeznaczenia dóbr, zasadzie pomocniczości, zasadzie uczestnictwa i zasadzie solidarności¹⁶.

Zasada dobra wspólnego odnosi się do dwóch kategorii dobra wspólnego – dobra wspólnego instrumentalnego oraz dobra wspólnego substancjalnego¹⁷. Dobro wspólne instrumentalne dotyczy sumy dóbr fundamentalnych, które pozwalają zapewnić godne życie i rozwój człowieka, a więc takich, które pozwalają osiągać własną doskonałość. Nie jest to jednak suma dóbr „przypisanych” do danego człowieka, ale zestaw dóbr, które należą do wszystkich, ponieważ wciąż pozostają one wspólne. Każda jednostka może mieć swój wkład w dobro wspólne (niekoniecznie musi być ono zapewniane „odgórnie”) i powinna czuć się odpowiedzialna za wnoszenie tego wkładu nie tylko w najbliższą sobie społeczność (np. rodzinę), ale społeczeństwo jako całość. Zasada ta jest powiązana z zasadą powszechnego przeznaczenia dóbr, które w niniejszym artykule zostały połączone. Zasada powszechnego przeznaczenia dóbr oparta została na Księdze Rodzaju i stworzeniu przez Boga ziemi i człowieka oraz poleceniu człowiekowi, aby uczynił sobie ziemię poddaną. Bóg ofiarował człowiekowi wszelkie dobra na ziemi, co dokładnie odzwierciedla fragment: „I rzekł Bóg: „Oto wam daję wszelką roślinę przynoszącą ziarno po całej ziemi i wszelkie drzewo, którego owoc ma w sobie nasienie: dla was będą one pokarmem”” (Rdz 1, 29). Jest to uzasadnieniem

¹⁵ Tamże, s. 258–259.

¹⁶ Zob. K. Bełch, *Katolicka nauka społeczna*, Sandomierz 2020, s. 150–161; A. Zadroga, *Katolicka myśl ekonomiczno-społeczna wobec fundamentalnych założeń głównego nurtu*, Lublin 2018, s. 175.

¹⁷ Tytułem uzupełnienia należy dodać, że przez dobro wspólne substancjalne „rozumie się doskonałość osoby ludzkiej, dobre życie, życie cnotliwe całych społeczności i poszczególnych ich członków” (zob. K. Bełch, *Katolicka nauka społeczna*, Sandomierz 2020, s. 153).

dla powszechności dóbr i troski o to, by świat był solidarny i panowała w nim solidarność w podziale dóbr.

Zasada pomocniczości sprowadza się do obowiązku pomocy większych społeczności czy organizmów społecznych mniejszym jednostkom. Zasada ta „określa (...) obowiązki „od góry” i uprawnienia „od dołu”. Społeczności większe winny świadczyć uzupełniającą pomoc społecznościom mniejszym, a wszystkie razem osobie ludzkiej”¹⁸. Jednocześnie zasada ta zakłada powstrzymywanie się od pomocy w sytuacji, kiedy ta pomoc nie jest konieczna, a jednostki są samowystarczalne. Zaprzeczeniem zasady pomocniczości są m.in. nadmierna biurokracja, przerost sfery publicznej w stosunku do prywatnej, czy zbyt duża obecność władz publicznych w życiu społecznym i centralizacja.

Zasada uczestnictwa rodzi zobowiązanie do wnoszenia przez każdą jednostkę swojego wkładu w życie społeczne – jest to zarówno wkład indywidualny (jednostka podejmuje działania samodzielnie) oraz wkład w grupie (poprzez działanie w zbiorowościach np. stowarzyszeniach czy fundacjach). Jednostka poprzez swoje zaangażowanie może mieć wkład na wielu płaszczyznach (społecznej, kulturowej, politycznej czy gospodarczej).

Zasada solidarności zaprzecza postawie egoistycznej i nastawieniu wyłącznie na maksymalizację własnych korzyści, którą odzwierciedla *homo oeconomicus*. Prezentuje ją postawa służby bliźniemu, otoczenia troską słabszych i ich ochrony – niesie za sobą konkretne działanie, bez ograniczania się tylko do odczuwania empatii. Podkreślona w tej zasadzie jest godność każdego człowieka oraz współpraca i podejmowanie działań na rzecz spajania wspólnoty. Jest to kluczowa zasada, która powinna kierować życiem społecznym.

b. Niska dzietność i polityka pronatalistyczna w nauczaniu papieskim

Przesłanką do analizowania polityki pronatalistycznej na gruncie katolickiej nauki społecznej jest przede wszystkim pojawianie się tematyki rodziny, płodności i dzietności oraz polityki pronatalistycznej (a szerzej: rodzinnej i społecznej) w źródłach dotyczących przedmiotu jej badań i źródeł analizy treściowej. Do bezpośrednich źródeł tych zaliczyć można: źródła objawienia (przede wszystkim Pismo Święte), Tradycję, dokumenty z soborów i synodów, społeczne encykliki papieskie i inne wypowiedzi papieży, orzeczenia społeczne kongregacji papieskich, Kodeks Prawa Kanonicznego, Katechizm Kościoła Katolickiego, Kompendium nauki społecznej Kościoła czy listy pasterskie i wypowiedzi biskupów. Ponieważ

¹⁸ Zob. K. Bełch, *Katolicka nauka społeczna*, Sandomierz 2020, s. 155.

katolicka nauka społeczna czerpie z dokonań innych dziedzin, do źródeł analizy dołączyć można dorobek socjologii, filozofii, ekonomii i teologii¹⁹.

W przytaczanym wcześniej rozdziale Księgi Rodzaju obok genezy zasady powszechnego przeznaczania dóbr można znaleźć fragment dotyczący dzietności: „Bóg im błogosławił, mówiąc do nich: „Bądźcie płodni i rozmnażajcie się, abyście zaludnili ziemię i uczynili ją sobie poddaną” (Rdz 1, 28). Jest to pierwsze zdanie, które Bóg wypowiada do stworzonego przez siebie człowieka – do mężczyzny i kobiety. W tym zdaniu zawarta jest informacja o tym, że są oni powołani do posiadania dzieci oraz do przekazywania płodności jako cechy kolejnym pokoleniom.

Zadaniem rodziców jest również wychowanie dzieci w taki sposób, by w przyszłości i one były gotowe na posiadanie potomstwa. W Piśmie Świętym można znaleźć wiele odniesień do wartości rodziny, ważności posiadania dziecka oraz do płodności. W niniejszym artykule nacisk położony zostanie jednak na nauczanie papieskie, ponieważ można w nim znaleźć nawiązania do prowadzenia polityki społecznej, rodzinnej i pronatalistycznej. Nie są to jednak konkretne wytyczne, określające, jakie instrumenty powinny być wdrażane, ponieważ katolicka nauka społeczna nie wskazuje konkretnych rozwiązań dotyczących prowadzenia polityki²⁰. Do analizy wykorzystane zostaną fragmenty wybranych publikacji trzech papieży – Jana Pawła II, Benedykta XVI oraz Franciszka²¹. W celu uporządkowania analizy będą one omawiane chronologicznie.

Jan Paweł II

Polityka pronatalistyczna pojawia się w sposób zawołowany w Karcie Praw Rodziny, której fundamentem i załącznikiem powstania jest spis praw rodziny zawarty w *Familiaris consortio*. Wśród praw, które rzucają światło na prowadzenie polityki pronatalistycznej można wymienić za Janem Pawłem II: „prawo do istnienia i rozwoju jako rodziny, czyli prawo każdego, zwłaszcza człowieka ubogiego, do założenia rodziny i posiadania odpowiednich środków do jej utrzymania; (...) prawo do uzyskania zabezpieczenia fizycznego, społecznego, politycznego, ekonomicznego, zwłaszcza dla ubogich i chorych; prawo do mieszkania, pozwalającego na godziwe życie rodzinne”²². We fragmencie tym odnaleźć można nawiązanie

¹⁹ Zob. A. Głapiński, *Meandry historii ekonomii*, Warszawa 2012, s. 250.

²⁰ Kongregacja Nauki Wiary, *Nota doktrynalna o niektórych aspektach działalności i postępowania katolików w życiu politycznym*, Rzym, 24 XI 2002, 3.

²¹ Z uwagi na różnice w długości trwania pontyfikatu i liczbę opublikowanych treści, części dotyczące poszczególnych papieży mogą różnić się objętością. Mniejsza objętość fragmentu nie oznacza jednak deprecjonowania znaczenia nauczania któregośkolwiek z nich.

²² Adhortacja apostolska – *Familiaris consortio* – o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym Ojca Świętego Jana Pawła II, 1981, 46.

do bezpieczeństwa socjalnego (prawo do posiadania odpowiednich środków do utrzymania rodziny, prawo do zabezpieczenia ekonomicznego) oraz kwestii mieszkaniowych (prawo do mieszkania). W tej samej adhortacji Jan Paweł II pisze: „Władze publiczne przekonane o tym, że dobro rodziny stanowi wartość niezastąpioną i nieodzowną we wspólnocie obywateli, winny czynić wszystko co możliwe celem zabezpieczenia wszelkiej pomocy – gospodarczej, społecznej, pedagogicznej, politycznej, kulturalnej – niezbędnej do tego, ażeby rodziny mogły w sposób ludzki sprostać swoim odpowiedzialnym zadaniom”²³. Wyraźnie widać tu wskazanie, co do konieczności objęcia rodzin wsparciem. Zadaniem małżonków jest posiadanie dzieci²⁴, a więc objęcie ich wsparciem może sprzyjać realizowaniu przez nich powołania do posiadania dzieci.

Jan Paweł II zwraca również uwagę na ważną zmianę społeczną, która może mieć istotny wpływ na dietność: „Jeżeli prawo dostępu do różnych zadań publicznych ma być przyznane kobietom podobnie jak mężczyznom, to jednocześnie społeczeństwo winno stworzyć takie struktury, aby kobiety zamężne i matki nie były w praktyce zmuszone do pracy poza domem, i aby ich rodziny mogły godnie żyć i rozwijać się pomyślnie nawet wtedy, gdy kobieta poświęca się całkowicie własnej rodzinie”²⁵. Wzrost aktywności zawodowej kobiet odegrał istotną rolę w zmianie modelu rodziny z takiej, w której mężczyzna jest „głównym żywicielem rodziny” i jako jedyny podejmuje pracę zawodową na rzecz modelu rodziny, w którym pracę zawodową podejmuje zarówno mężczyzna, jak i kobieta. W opinii Jana Pawła II praca zawodowa kobiety nie może wynikać z przymusu i kobieta musi mieć możliwość zrezygnowania z pracy zawodowej i poświęcenia się wychowywaniu dzieci.

Temat ten pojawia się również w koncepcji płacy rodzinnej, która miała być odzwierciedleniem płacy sprawiedliwej. Jan Paweł II pisze: „Za sprawiedliwą płacę, gdy chodzi o dorosłego pracownika obarczonego odpowiedzialnością za rodzinę, przyjmuje się taką, która wystarcza na założenie i godziwe utrzymanie rodziny oraz na zabezpieczenie jej przyszłości. Takie wynagrodzenie może być realizowane czy to poprzez tak zwaną płacę rodzinną, to znaczy jedno wynagrodzenie dane głowie rodziny za pracę, wystarczające na zaspokojenie potrzeb

²³ Tamże, 45.

²⁴ „Małżeństwo i miłość małżeńska z natury swej skierowane są ku płodzeniu i wychowywaniu potomstwa. Dzieci też są najcenniejszym darem małżeństwa i rodzicom przynoszą najwięcej dobra. Małżonkowie wiedzą, że w spełnianiu obowiązku, jakim jest przekazywanie życia i wychowywanie, obowiązków, który trzeba uważać za główną ich misję, są współpracownikami miłości Boga-Stwórcy i jakby jej wyrazicielami. Przeto mają wypełniać zadanie swoje w poczuciu ludzkiej i chrześcijańskiej odpowiedzialności”. Zob. *Gaudium et spes* – Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym, 1965, 50.

²⁵ Adhortacja apostolska – *Familiaris consortio* – o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym Ojca Świętego Jana Pawła II, 1981, 23.

rodziny bez konieczności podejmowania pracy zarobkowej poza domem przez współmałżonka, czy to poprzez inne świadczenia społeczne, jak zasiłek rodzinny albo dodatek macierzyński dla kobiety, która oddaje się wyłącznie rodzinie; dodatek ten powinien odpowiadać realnym potrzebom, to znaczy uwzględniać liczbę osób pozostających na utrzymaniu w ciągu całego okresu, gdy nie są w stanie podjąć odpowiedzialności za własne życie”²⁶. Chociaż katolicka nauka społeczna nie formułuje konkretnych wskazań, co do sposobu prowadzenia polityki, we fragmencie tym można jednak doszukać się propozycji instrumentów – należą do nich świadczenia społeczne, zasiłek rodzinny czy dodatek macierzyński, które to miałyby zrekompensować kobiecie (oraz całej rodzinie) utratę wynagrodzenia, związaną z wychowywaniem dzieci²⁷.

Uzasadnienie prowadzenia polityki wspierającej rodziny można znaleźć w jednej z encyklik społecznych – *Centesimus annus*. Jan Paweł II pisze: „Zdarza się (...), że kiedy rodzina postanawia w pełni odpowiedzieć na swoje powołanie, nie znajduje koniecznego oparcia ze strony państwa i brak jej dostatecznych środków. Sprawą ogromnie pilną jest popieranie, obok działań na korzyść rodziny, również tych dziedzin polityki społecznej, które dotyczą przede wszystkim samej rodziny i pomagają jej, przeznaczając na to odpowiednie zasoby i skuteczne środki w celu wspierania jej zarówno w wychowaniu dzieci, jak i opieki nad ludźmi w podeszłym wieku”²⁸. Fragment ten wskazuje, że rodzina może oczekiwać wsparcia ze strony rządu, zwłaszcza w sytuacji, kiedy sama posiada niewystarczające środki. Niekiedy rodziny nie mogą zdecydować się na posiadanie dziecka właśnie przez swoją sytuację materialną. Temat ten pojawia się powtórnie w przemówieniu Jana Pawła II podczas audiencji dla uczestników konferencji poświęconej odpowiedzialnemu rodzicielstwu: „Misja przekazywania życia, spełniana przez pary małżeńskie, jest głęboko uwarunkowana przez okoliczności społeczne i ekonomiczne. Czasem nawet małżeństwa rzeczywiście otwarte na dar życia muszą odłożyć na później decyzję o wydaniu na świat kolejnych dzieci, i to nie z jakichś egoistycznych pobudek, ale pod wpływem obiektywnego poczucia odpowiedzialności.

²⁶ Encyklika *Laborem exercens* Ojca Świętego Jana Pawła II, 1981, 19.

²⁷ Cytowany fragment analizuje jedynie jedną sytuację – pełną rezygnację z wykonywania przez kobietę pracy zawodowej. Wdrażanie instrumentów polityki pronatalistycznej niekoniecznie musi powodować opuszczenie rynku pracy przez kobietę i jej bierność zawodową. Instrumenty w postaci urlopu macierzyńskiego, czy elastycznego kodeksu pracy (umożliwiającego np. pracę zdalną) pozwalają na łączenie pracy zawodowej z wychowywaniem dzieci. Przywołany cytat pochodzi z roku 1981. Obecnie istnieje znacznie większa możliwość pracy zdalnej, a pracodawcy są coraz bardziej otwarci na taką formę wykonywania obowiązków zawodowych.

²⁸ Encyklika *Centesimus annus* Ojca Świętego Jana Pawła II, 1991, 49.

Ubóstwo albo poważne problemy zdrowotne mogą sprawić, że para małżeńska nie jest gotowa na przyjęcie daru nowego życia²⁹.

Inną kwestią, z którą mogą być związane konkretne narzędzia polityki pronatalistycznej, jest kwestia mieszkaniowa (zasygnalizowana w *Familiaris consortio*). Pojawia się ona w tekście Papieskiej Rady ds. Rodziny³⁰ w kontekście czynnika działającego negatywnie na dzietność: „Należy zauważyć, że wśród czynników kontroli demograficznej [antynatalistycznej – przypis P.G.], w wielu krajach występuje czynnik specyficzny, wprawdzie o charakterze pośrednim, niemniej wielce znaczącym: jest to brak mieszkań odpowiadających potrzebom rodzin³¹. Temat ten rok później pojawia się w encyklice *Evangelium vitae* obok podkreślenia istotności polityki rodzinnej: „polityka rodzinna musi być filarem i motorem wszelkiej polityki społecznej. Dlatego należy podejmować działania społeczne i prawodawcze zdolne zapewnić warunki autentycznej wolności w podejmowaniu decyzji dotyczących ojcostwa i macierzyństwa; konieczne jest też oparcie na nowych zasadach polityki w sferze pracy, rozwoju miast, budownictwa mieszkaniowego i usług, tak aby można było pogodzić rytm pracy z rytmem życia rodzinnego oraz zapewnić rzeczywistą opiekę dzieciom³²”.

Benedykt XVI

Zasadności wsparcia, którym powinna być otoczona rodzina, można doszukiwać się w prawie do posiadania odpowiedniego majątku rodzinnego, który zapewnia rodzinie bezpieczeństwo. Tak rozumiane bezpieczeństwo jest dopełnieniem życia w pokoju. Benedykt XVI pisze: „Trzeba jednak dodać, że rodzina autentycznie żyje w pokoju, kiedy nikomu nie brakuje tego, co niezbędne, a majątkiem rodzinnym – owocem pracy jednych, oszczędności innych i czynnej współpracy wszystkich – dobrze się gospodaruje w duchu solidarności, unikając nadmiaru i bez marnotrawstwa³³. Wdrażanie polityki pronatalistycznej może być postrzegane jako dzielenie się (redystrybucja – szerzej temat ten omówiony

²⁹ Jan Paweł II, *Misja przekazywania życia* – przemówienie podczas audiencji dla uczestników konferencji poświęconej odpowiedzialnemu rodzicielstwu, 11,12,1992, Przedruk z: „L'Osservatore Romano”, wyd. pol. 2/1193, s. 45–46.

³⁰ Papieska Rada ds. Rodziny pojawia się we fragmencie dotyczącym Jana Pawła II z trzech powodów: (1) w 1981 r. została powołana przez Jana Pawła II na mocy motu proprio *Familia a Deo Instituta*, (2) cytowany dokument powstał w czasie pontyfikatu Jana Pawła II, (3) temat ten pojawia się w encyklice Jana Pawła II *Evangelium vitae*.

³¹ Papieska Rada ds. Rodziny, *Etyczny i pastoralny wymiar przemian demograficznych*, 25 III 1994, Przedruk: *Życie i Myśl. Zeszyty problemowe* 2, Poznań 1994 (Demografia Polski), 28.

³² Encyklika *Evangelium vitae* Ojca Świętego Jana Pawła II, 1995, 90.

³³ Benedykt XVI, *Rodzina wspólnotą pokoju* – Orędzie Ojca Świętego Benedykta XVI na Światowy Dzień Pokoju 1 I 2008, *Studia nad Rodziną* 12/1-2 (22-23), s. 91–98.

zostanie w kolejnej części artykułu, poświęconej uzasadnieniu prowadzenia polityki pronatalistycznej w oparciu o zasady katolickiej nauki społecznej).

Benedykt XVI zwraca uwagę na bariery, które mogą wydatnie ograniczać dzietność. Píše, że „współczesne społeczeństwo wciąż boryka się z wieloma problemami, które uniemożliwiają licznym młodym ludziom zaspokojenie pragnienia, jakim jest zawarcie małżeństwa i założenie rodziny, ponieważ żyją w niesprzyjających temu warunkach”³⁴. Zwraca uwagę na kwestie zatrudnienia – nie tylko zatrudnienia kobiet, ale również dostępności miejsc pracy i pewności zatrudnienia jako gwarancji bezpieczeństwa rodziny. Benedykt XVI pisze: „Brak pewnej pracy, luki w prawodawstwie w zakresie ochrony macierzyństwa, niemożność zapewnienia odpowiedniego utrzymania dzieciom to tylko kilka z przeszkód, które – jak się wydaje – powodują tłumienie potrzeby płodnej miłości, a z drugiej strony rodzą rosnące poczucie braku ufności w przyszłość. Trzeba zatem wspólnie zabiegać o to, aby różne instytucje na nowo skupiły swoją działalność na obronie ludzkiego życia i zajęły się rodziną jako priorytetem, w której łąnie rodzi się i rozwija życie. Należy przy użyciu wszelkich środków prawnych wspomagać rodzinę – jej powstawanie i pracę wychowawczą w dzisiejszym niełatwym kontekście społecznym”³⁵.

W bezpośredni sposób Benedykt XVI odnosi się do problemu niskiej dzietności w *Caritas in veritate*, gdzie omawia negatywne skutki dzietności utrzymującej się poniżej współczynnika zapewniającego prostą zastępowalność pokoleń. Niska dzietność, za Benedyktem XVI: „powoduje (...) kryzys systemów opieki społecznej, zwiększa jej koszty, pomniejsza nagromadzone oszczędności i w rezultacie środki finansowe potrzebne do inwestycji, redukuje liczbę kwalifikowanych pracowników, zacieśnia zasoby „mózgów”, do których można sięgnąć dla potrzeb narodu”³⁶. Niska dzietność i problemy będące jej następstwem stanowią wyzwanie dla polityki państwa. Benedykt XVI pisze: „W tej perspektywie zadaniem państw jest prowadzenie polityki, która promuje centralny charakter i integralność rodziny, opartej na małżeństwie mężczyzny i kobiety, będącej pierwszą i żywotną komórką społeczeństwa, troszcząc się także o jej problemy ekonomiczne, fiskalne, z poszanowaniem jej natury relacyjnej”³⁷. Nie wymienia przy tym przykładów działania rządu, ale zaakcentowanie problemów ekonomicznych i fiskalnych może być przesłanką do zasadności wprowadzania instrumentów polityki pronatalistycznej, ponieważ działanie tych instrumentów może do pewnego stopnia rozwiązywać tego rodzaju problemy.

³⁴ Benedykt XVI, *Aborcja nie rozwiązuje problemów społecznych*, Przemówienie do włoskiego Ruchu Obrony Życia, 12 V 2008, „L'Osservatore Romano”, wyd. pol. 6/2008, s. 41–42.

³⁵ Benedykt XVI, *Aborcja nie rozwiązuje problemów społecznych*, Przemówienie do włoskiego Ruchu Obrony Życia, 12 V 2008, „L'Osservatore Romano”, wyd. pol. 6/2008, s. 41–42.

³⁶ Encyklika *Caritas in veritate* Ojca Świętego Benedykta XVI, 2009, 44.

³⁷ Tamże, 44.

Franciszek

W przypadku Franciszka niebezpośrednie odniesienie do prowadzenia polityki rodzinnej znaleźć można w adhortacji *Amoris laetitia*, która zawiera odwołanie do 11. artykułu *Karty praw rodziny*. Franciszek pisze: „Brak godnego lub odpowiedniego mieszkania często prowadzi do odroczenia sformalizowania związku. Pamiętajmy, że „rodzina ma prawo do mieszkania odpowiedniego dla życia rodzinnego i dostosowanego do liczby jej członków, w miejscu zapewniającym podstawowe usługi konieczne do życia rodziny i wspólnoty”³⁸. Rodzina i dom to dwie rzeczy, które wzajemnie się siebie domagają”³⁹. Mieszkanie jest jednym z podstawowych praw rodziny, bez którego powiększanie rodziny często jest niemożliwe z uwagi na brak odpowiednich warunków i poczucia stabilizacji. Kwestie mieszkaniowe poruszał już Jan Paweł II (m.in. w *Evangelium vitae*).

Franciszek cytuje również fragment *Karty Praw Rodziny* dotyczący prawa rodzin do oczekiwania od władz realizowania polityki rodzinnej, w czym ponownie można identyfikować spójność z myślą Jana Pawła II⁴⁰. Franciszek pisze: „Wśród wielu praw, rodziny mają także prawo, by „oczekiwać od władz publicznych właściwej, nikogo nie dyskryminującej polityki rodzinnej w kwestiach prawnych, gospodarczych, społecznych i finansowych”⁴¹. Prowadzenie tej polityki powinno być uzupełnieniem zapewniania rodzinom podstawowych praw, ponieważ rodzina i dzieci są dobrem, z którego czerpie korzyść całe społeczeństwo: „Obrona tych praw jest „profetycznym wezwaniem na rzecz instytucji rodziny, wymagającej szacunku oraz ochrony przed wszelkiego rodzaju uzurpacją”⁴², zwłaszcza w obecnej sytuacji, gdy zazwyczaj zajmuje niewiele miejsca w programach politycznych. Wśród wielu praw, rodziny mają także prawo, by „oczekiwać od władz publicznych właściwej, nikogo nie dyskryminującej polityki rodzinnej w kwestiach prawnych, gospodarczych, społecznych i finansowych”^{43,44}.

Zasadności prowadzenia polityki pronatalistycznej można doszukiwać się również w encyklice *Fratelli tutti*. Franciszek, opisuje kwestię wymiarów miłości – mitycznego i instytucjonalnego – które jest niezbędne do stworzenia

³⁸ Papieska Rada ds. Rodziny, *Karta praw rodziny* (22 października 1983), „L'Osservatore Romano”, wyd. pol., 10/1983, 11.

³⁹ Adhortacja apostolska – *Amoris laetitia* – o miłości w rodzinie Ojca Świętego Franciszka, 2016, 44.

⁴⁰ Por. Encyklika *Centesimus annus* Ojca Świętego Jana Pawła II, 1991, 49.

⁴¹ Adhortacja apostolska – *Amoris laetitia* – o miłości w rodzinie Ojca Świętego Franciszka, 2016, 44.

⁴² Papieska Rada ds. Rodziny, *Karta praw rodziny* (22 października 1983), „L'Osservatore Romano”, wyd. pol., 10/1983, Wprowadzenie.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Adhortacja apostolska – *Amoris laetitia* – o miłości w rodzinie Ojca Świętego Franciszka, 2016, 44.

społeczeństwa i „wymaga włączenia wszystkiego: instytucji, prawa, techniki, doświadczenia, wkładu zawodowego, analizy naukowej, procedur administracyjnych itp.”⁴⁵. Miłosierdzie pojawia się w kontekście ładu publicznego oraz tworzącego go życia prywatnego (życia rodzinnego). Franciszek, powołując się na cytaty z filozoficznych szkiców Paula Ricoeura, pisze: „Ponieważ „w istocie ład publiczny jest warunkiem istnienia życia prywatnego: intymność życia rodzinnego jest możliwa tylko dzięki prawnej ochronie zapewniającej spokój oparty na prawie i na sile, a także na pewnym minimum dobrobytu osiągalnego dzięki podziałowi pracy, wymianie handlowej, sprawiedliwości społecznej, dzięki poczuciu obywatelskiemu”^{46,47}.

Analiza wybranych fragmentów nauczania trzech papieży z ostatnich 40 lat pozwala na stwierdzenie, że dokumenty papieskie uzasadniają prowadzenie polityki rodzinnej definiowanej jako troska o rodzinę. Ponieważ jednak w nauczaniu papieskim wielokrotnie pojawia się zagadnienie niskiej dzietności, a polityka pronatalistyczna jest częścią polityki rodzinnej (realizującą wąski cel, jakim jest zwiększenie dzietności) należy zauważyć, że w analizowanych fragmentach można odnaleźć również potwierdzenie zasadności wdrażania instrumentów polityki pronatalistycznej.

c. Uzasadnienie prowadzenia polityki pronatalistycznej w zasadach katolickiej nauki społecznej

Zasadę dobra wspólnego w kontekście dzietności i polityki pronatalistycznej można omawiać dwojako – poprzez pryzmat dostarczania dóbr rodzinom, jak również wkład samych rodzin w dostarczanie dóbr. Już w nauczaniu papieskim podnoszona była kwestia bezpieczeństwa socjalnego (które można w tym miejscu zdefiniować jako zapewnienie wszystkich koniecznych dóbr fundamentalnych) w kontekście dzietności. Brak bezpieczeństwa socjalnego (na które składa się bezpieczeństwo zatrudnienia, mieszkaniowe czy finansowe) jest często czynnikiem opóźniającym decydowanie się na dziecko lub powodującym decydowanie się na mniejszą liczbę dzieci. Dobrze skonstruowana polityka pronatalistyczna, poprzez aktywną pomoc w różnej postaci (uzależnionej od rodzaju instrumentu), powinna zachęcać do posiadania większej liczby dzieci te rodziny, dla których wysokie koszty związane z ich wychowywaniem stanowią główną przesłankę ograniczającą dzietność.

Druga perspektywa rozważania zasady dobra wspólnego dotyczy wkładu rodziny w dostarczanie dóbr. Oprócz możliwości, które każdy z małżonków posiada

⁴⁵ Encyklika *Fratelli tutti* Ojca Świętego Franciszka, 2020, 164.

⁴⁶ Ricoeur Paul, *Podług nadziei*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991, s. 120.

⁴⁷ Encyklika *Fratelli tutti* Ojca Świętego Franciszka, 2020, 164.

jako jednostka w społeczeństwie, małżeństwo jako całość dysponuje możliwością dostarczenia szczególnego „dobra” – dziecka. Niska dzietność generuje wiele problemów, które dotyczą społeczeństwa jako całości. Decyzja o posiadaniu dziecka jest decyzją na poziomie mikro (rodziny), ale ma fundamentalny wpływ na sferę makro (państwa, społeczeństwa). Dzieci w sensie ekonomicznym są przyszłymi pracownikami i wytwórcami PKB, a w sensie społecznym są jednostkami tworzącymi wspólnotę, które w przyszłości będą pełnić społecznie ważne funkcje. Działanie mające na celu odwrócenie trendu niskiej dzietności jest zatem społecznie ważną kwestią. Takie rozumowanie prowadzi do wniosku, że dzieci mogą być traktowane jako dobro wspólne z uwagi na to, że to one będą odpowiadać za przyszły rozwój państwa i krajowej gospodarki.

Przyjęcie podejścia, w którym uznaje się, że dziecko jest dobrem wspólnym, powoduje, że decyzja o posiadaniu dziecka jest nie tylko zaspokojeniem potrzeb małżeństwa (chęci rodzicielstwa, potrzeby opieki nad dzieckiem, dopełnienia związku małżeńskiego poprzez rodzicielstwo), ale jest również misją społeczną. Podejście to jest zaprzeczeniem koncepcji *homo oeconomicus* (a przez to odejściem od założeń ekonomii klasyczno-neoklasycznej, czy szerzej: ekonomii głównego nurtu). Rodzina, decydując się na posiadanie dziecka, realizuje zasadę uczestnictwa – wnosi swój wkład w życie społeczne. Należy przy tym zauważyć, że podjęcie przez rodziców decyzji o posiadaniu dziecka, będące wynikiem pewności otrzymania wsparcia w postaci instrumentów polityki pronatalistycznej, nie umniejsza realizacji tej zasady.

Posiadanie dzieci wiąże się ze znacznymi kosztami (nie tylko finansowymi), poświęceniem oraz odpowiedzialnością, a polityka pronatalistyczna stanowi jedynie wsparcie rodziny, która bierze na siebie cały trud wychowania. Jednym z argumentów negującym zasadność prowadzenia polityki pronatalistycznej w świetle ekonomii głównego nurtu było generowanie przez nią obciążenia dla budżetu. Wdrażanie przez rząd instrumentów polityki (niezależnie od ich rodzaju) generuje koszty i (nierzadko długotrwałe) zobowiązania, które są finansowane z podatków. Zachodzi tu redystrybucja od płacących podatki do tych, którzy są objęci działaniem danych instrumentów. W przypadku instrumentów polityki pronatalistycznej (które mają charakter wynagradzający posiadanie dziecka) ze wsparcia korzystają te osoby, które posiadają co najmniej jedno dziecko. Nie są to więc instrumenty powszechne, a jedynie selektywne. Finansowanie przez rząd polityki pronatalistycznej z ogólnych wpływów podatkowych trafiających do budżetu jest jednak wkładem całego społeczeństwa, a więc w istocie stanowi to realizację zasady uczestnictwa w grupie. Działanie takie może być postrzegane jako redystrybucja w kierunku najmłodszych. Z kolei najmłodsi, którzy będą w przyszłości pokoleniem pracującym, będą uczestniczyć w redystrybucji w kierunku najstarszych, pobierających emeryturę.

Prowadzenie polityki pronatalistycznej można porównać do powszechnego objęcia obowiązkowym systemem emerytalnym. Uczestnictwo w systemie emerytalnym jest obowiązkowe, ponieważ ludzie są krótkowzroczni i nie wszyscy odpowiednio wcześnie decydowaliby się na samodzielne odkładanie środków na poczet własnej emerytury. Aby uniknąć społecznego problemu, którym byłaby duża liczba osób starszych, niezdolnych do pracy i pozbawionych środków do życia, wprowadzony został obowiązkowy system emerytalny. Niska dzietność również rodzi szereg problemów społecznych, a ich rozwiązanie powinno polegać na ograniczeniu lub wyeliminowaniu ich przyczyny.

Zasada solidarności odnosi się do otaczania troską słabszych i ich ochrony oraz służby bliźniemu. Z perspektywy rodziny służba ta może być realizowana poprzez solidarność międzypokoleniową. Posiadanie dzieci realizuje solidarność międzypokoleniową poprzez zapewnienie ciągłości pokoleń. Solidarność społeczna jest realizowana poprzez objęcie rodzin i dzieci wsparciem, finansowanym przez wszystkich. Większa społeczność (zgodnie z zasadą pomocniczości) obejmuje wsparciem mniejszą jednostkę – rodzinę. W papieskich publikacjach pojawiło się wyraźne przyzwolenie na oczekiwanie przez rodziny wsparcia ze strony państwa w zakresie wychowania dziecka, zwłaszcza zaś przez rodziny uboższe. Widać tu wyraźne oddolne uprawnienie do wsparcia z góry.

Objęcie wsparciem wszystkich rodzin, które posiadają co najmniej jedno dziecko nie narusza przy tym założenia, które mówi o powstrzymywaniu się od pomocy wtedy, kiedy pomoc nie jest konieczna, a jednostki są samowystarczalne. Jeżeli społeczności byłyby samowystarczalne w aspekcie utrzymywania (dla dobra społeczeństwa) odpowiednio wysokiej dzietności w rodzinach (za pomocą działań oddolnych, podejmowanych na niższych szczeblach niż centralne), wtedy polityka pronatalistyczna nie byłaby potrzebna. Ponieważ jednak dzietność jest niska, wsparcie jest uzasadnione, a objęcie wsparciem wszystkich rodzin z dziećmi ma być bodźcem zachęcającym do posiadania dziecka i ma rekompensować część kosztów wszystkim rodzinom, które je ponoszą. Wdrażanie polityki pronatalistycznej i objęcie jej działaniem wszystkich rodzin z dziećmi nie wyklucza jednak różnicowania wsparcia w zależności od zamożności rodziny. W przypadku części instrumentów możliwe jest objęcie nimi najbardziej potrzebujących (np. ulga podatkowa, dodatek mieszkaniowy). W przypadku innych rodzin różnicowanie nie jest możliwe, jest bezzasadne (np. urlop macierzyński) lub też jest utrudnione z uwagi na generowanie kosztów (np. w pełni sprawiedliwe różnicowanie świadczeń).

Podsumowanie

Zasadność prowadzenia polityki pronatalistycznej może być krytykowana z perspektywy ekonomii głównego nurtu. Wydatki na prowadzenie tej polityki stanowią obciążenie dla budżetu państwa, a pomimo wdrażania w wielu krajach gospodarczo rozwiniętych zróżnicowanych instrumentów polityki pronatalistycznej, współczynnika dzietności – który od dekad utrzymuje się poniżej prostej zastępowalności pokoleń – nie udało się trwale podwyższyć.

Uzasadnienie stosowania polityki pronatalistycznej (czy też szerzej: polityki rodzinnej) można jednak znaleźć w katolickiej myśli ekonomicznej (opartej na zasadach katolickiej nauki społecznej). Analiza nauczania trzech papieży – Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka – potwierdziła, że temat niskiej dzietności pojawia się w nauczaniu papieskim, a postulowanym remedium jest prowadzenie odpowiedniej polityki, sprzyjającej zakładaniu rodzin i przekazywaniu daru życia. Kościół nie sugeruje jednak określonej kombinacji instrumentów polityki pronatalistycznej, które powinny zostać wdrożone, ale w nauczaniu papieskim można zauważyć obszary wymagające specjalnej uwagi. Zagadnieniami, które rząd powinien mieć na uwadze podczas planowania polityki pronatalistycznej są: eliminowanie ubóstwa rodzin, kwestie mieszkaniowe, bezpieczeństwo zatrudnienia, godziwą płacę, łączenie pracy zawodowej kobiet z wychowywaniem dzieci oraz świadczenia rekompensujące odejście z rynku pracy (bądź ograniczenie zatrudnienia) kobiety na rzecz opieki nad dzieckiem.

Analiza polityki pronatalistycznej w świetle zasad katolickiej nauki społecznej wykazała, że jest ona w pełni z nimi zgodna. Mechanizm wspierania rodzin z dziećmi za pośrednictwem instrumentów finansowanych z budżetu państwa (a więc z podatków całego społeczeństwa) umożliwia włączenie się całej społeczności we wsparcie rodzin podejmujących się wychowania przyszłych pokoleń. Również cel prowadzenia polityki pronatalistycznej jest zgodny z nauczaniem katolickiej nauki społecznej, ponieważ ułatwia rodzinie decydowanie się na posiadanie potomstwa, przez co rodzina wnosi swój wkład w życie społeczne. Poprzez szeroko pojętą redystrybucję realizuje się w pełnym znaczeniu solidaryzm społeczny.

Bibliografia

- Adhortacja apostolska – *Amoris laetitia* – o miłości w rodzinie Ojca Świętego Franciszka, 2016.
Adhortacja apostolska – *Familiaris consortio* – o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym Ojca Świętego Jana Pawła II, 1981,
Becker G. S., *An Economic Analysis of Fertility*, w: *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, red. G. B. Roberts, Columbia University Press, New York 1960.

- Bełch K., *Katolicka nauka społeczna*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2020.
- Benedykt XVI, *Aborcja nie rozwiązuje problemów społecznych*, Przemówienie do włoskiego Ruchu Obrony Życia, 12 V 2008, „L'Osservatore Romano”, wyd. pol. 6/2008, s. 41–42.
- Benedykt XVI, *Rodzina wspólnotą pokoju* – Orędzie Ojca Świętego Benedykta XVI na Światowy Dzień Pokoju 1 I 2008, *Studia nad Rodziną* 12/1-2 (22-23), s. 91–98.
- Dumont A., *Dépopulation et Civilisation. Études démographiques*, Economica, Paris 1890.
- Easterlin R. A., *An Economic Framework for Fertility Analysis*, „Studies in Family Planning” 6, 1975, nr 3, s. 54–63.
- Easterlin R. A., Crimmins E. M., *The Fertility Revolution. A Supply-Demand Analysis*, Chicago 1985.
- Encyklika *Caritas in veritate* Ojca Świętego Benedykta XVI, 2009.
- Encyklika *Centesimus annus* Ojca Świętego Jana Pawła II, 1991.
- Encyklika *Evangelium vitae* Ojca Świętego Jana Pawła II, 1995.
- Encyklika *Fratelli tutti* Ojca Świętego Franciszka, 2020.
- Encyklika *Laborem exercens* Ojca Świętego Jana Pawła II, 1981.
- Filek J., *Czy koncepcja społecznej odpowiedzialności biznesu może być inspiracją dla nowego paradygmatu ekonomii?*, w: *Etyka i ekonomia. W stronę nowego paradygmatu*, red. E. Mączyńska, J. Sójka, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2017.
- Gaudium et spes* – Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym, 1965.
- Glapiński A., *Meandry historii ekonomii*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, Warszawa 2012.
- Holzer J. Z., *Demografia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003.
- Jan Paweł II, *Misja przekazywania życia* – przemówienie podczas audiencji dla uczestników konferencji poświęconej odpowiedzialnemu rodzicielstwu, 11 XII 1992, Przedruk z: „L'Osservatore Romano”, wyd. pol. 2/1193, s. 45–46.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Nota doktrynalna o niektórych aspektach działalności i postępowania katolików w życiu politycznym*, Rzym, 24 XI 2002.
- Leibenstein H., *Economic Backwardness and Economic Growth*, Wiley, New York 1957.
- Malthus T., *An Essay on the Principle of Population, as it affects the Future Improvement of Society with remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and Other Writers*, J. Johnson, London 1798.
- Malthus T., *An Essay on the Principle of Population; or: a View of its Past and Present Effects on Human Happiness; with an enquiry into our Prospects respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils which it occasions*, J. Johnson, London 1803.
- Papieska Rada ds. Rodziny, *Etyczny i pastoralny wymiar przemian demograficznych*, 25 III 1994, Przedruk: *Życie i Myśl. Zeszyty problemowe* 2, Poznań 1994 (Demografia Polski).
- Papieska Rada ds. Rodziny, *Karta praw rodziny* (22 października 1983), „L'Osservatore Romano”, wyd. pol., 10/1983.
- Ricoeur P., *Podług nadziei*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991.
- Szuman A., *Cykliczność w teoriach ludnościowych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, Rok LX, zeszyt 3, 4 (1998), s. 351–360.
- Woods T. E. Jr., *Kościół a wolny rynek. Katolicka obrona wolnej gospodarki*, Fijor Publishing, Chicago-Warszawa 2007.
- Zadroga A., *Katolicka myśl ekonomiczno-społeczna wobec fundamentalnych założeń głównego nurtu*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2018.

Zbysław Dobrowolski*

Instytut Spraw Publicznych, Instytut Ekspertyz Ekonomicznych i Finansowych w Łodzi

ORCID: 0000-0003-1438-3324

Peter Adamišin**

Uniwersytet Preszowski w Preszowie

ORCID: 0000-0002-8077-4078

Arkadiusz Babczuk***

Instytut Spraw Publicznych, Instytut Ekspertyz Ekonomicznych i Finansowych w Łodzi

ORCID: 0000-0003-2197-0228

PRINCIPIUM AEQUITATIS PROCESSUM A ZASADY UDZIELANIA ZAMÓWIEŃ PUBLICZNYCH

Streszczenie

Zasady udzielania zamówień publicznych powinny nie tylko służyć interesowi zamawiającego, ale także kreować zaufanie w obrocie gospodarczym. Badania przeprowadzone w warunkach strategii pluralizmu epistemologicznego objęły przepisy ustawy Prawo zamówień publicznych, orzecznictwo i doktrynę. Ustalono, że zasady

* Zbysław Dobrowolski – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, pracownik naukowy Instytutu Ekspertyz Ekonomicznych i Finansowych w Łodzi oraz Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie; autor kilkudziesięciu publikacji naukowych, w tym artykułów opublikowanych w czasopiśmie z Impact Factor, indeksowanych w bazach Scopus i Web of Science, współautor globalnych standardów i wytycznych audytu publicznego, autor artykułu opublikowanego przez ONZ, ekspert w programach INTOSAI, UE, OECD, panelista konferencji OBWE. Instytut Spraw Publicznych, Instytut Ekspertyz Ekonomicznych i Finansowych w Łodzi; zbyslaw.dobrowolski@ieef.lodz.pl.

** Peter Adamišin – profesor, pracownik naukowy Uniwersytetu w Preszowie, Faculty of Management and Business; autor licznych prac naukowych oraz uczestnik wielu konferencji naukowych i prac opublikowanych w opracowaniach indeksowanych w bazach Scopus i Web of Science.

*** Arkadiusz Babczuk – doktor, pracownik naukowy Instytutu Ekspertyz Ekonomicznych i Finansowych w Łodzi. Autor kilkudziesięciu prac naukowych, Zastępca Głównego Rzecznika Dyscypliny Finansów Publicznych; członek Kolegium Regionalnej Izby Obrachunkowej we Wrocławiu.

udzielania zamówień publicznych w zakresie gwarancji bezstronności i obiektywizmu rodzą wątpliwości interpretacyjne. Wskazano na potrzebę doprecyzowania kwestii połączenia funkcji członka komisji przetargowej z funkcją osoby, której kierownik zamawiającego powierzył wykonywanie zastrzeżonych dla siebie czynności, a także określenia obowiązków w zakresie składania oświadczeń o bezstronności. Pozwoli to na uniknięcie nieprawidłowości w realizacji polityki zakupowej państwa.

Słowa kluczowe: zamówienia publiczne, zaufanie, przedsiębiorczość, ryzyko, sektor publiczny

Summary

PRINCIPIUM AEQUITATIS PROCESSUM AND THE RULES OF PUBLIC PROCUREMENT

Public procurement rules should ensure the contracting authority's interests and create trust in business transactions. The study used the hypothetical-deductive method and focused on the provisions of the Public Procurement Law, jurisprudence and doctrine. It was found that the principles of awarding public contracts in the scope of guarantees of impartiality and objectivity can raise discretionary interpretation. There is the need to clarify the case of combining the function of a member of the tender committee with the function of the person to whom the head of the awarding entity entrusted the performance of the activities reserved to him/her as indicated, as well as to define the obligations in the scope of submitting statements on impartiality. The precise interpretation will allow avoiding irregularity in implementing the state's purchasing policy.

Keywords: public procurement, trust, entrepreneurship, risk, public sector

Wstęp

W 2022 r. (w okresie od stycznia do końca lipca) udzielono w Polsce łącznie 110 329 zamówień publicznych o wartości ponad 52 mld zł¹, zaś w całym 2021 r. odpowiednio 150 282 o wartości 49,9 mld zł². Porównanie wartości udzielonych zamówień publicznych do kwoty wydatków budżetowych przyjętych w ustawie budżetowej (w 2022 r. – 521,8 mld zł)³ unaocznia istotność zapewnienia rzetel-

¹ UZP. E-zamówienia 2022. <https://ezamowienia.gov.pl/pl/dane-ogolne-o-zamowieniach/> [dostęp: 30.08.2022].

² UZP. E-zamówienia 2021. <https://ezamowienia.gov.pl/pl/dane-ogolne-o-zamowieniach/> [dostęp: 30.08.2022].

³ Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. <https://www.gov.pl/web/kas/budzet-2022-przyjety-przez-sejm> [dostęp 30.08.2022].

ności prowadzonych postępowań z punktu widzenia interesu publicznego. Celem badań było ustalenie, czy zasady udzielania zamówień publicznych precyzyjnie określają, jakie działania należy podejmować, aby zapewnić bezstronność i obiektywizm.

Zastosowano systematyczny przegląd literatury z wykorzystaniem bazy danych (Google Scholar, Scopus i Web of Science)⁴. Pozwoliło to na zidentyfikowanie luki badawczej i sformułowanie problemu badawczego PB1: czy Prawo zamówień publicznych zapewnia jednoznaczną interpretację zasady bezstronności i obiektywizmu przy wykonywaniu czynności związanych z przygotowaniem oraz przeprowadzeniem postępowania o udzielenie zamówienia publicznego?

Badania prowadzono w ramach strategii pluralizmu epistemologicznego⁵ ze względu na otwarty charakter zjawiska badawczego i nieliczne opracowania pozwalające na rozwiązanie problemu badawczego.

Teoretyczne podstawy zamówień publicznych

Problematyka zamówień publicznych od dziesięcioleci stanowi przedmiot zainteresowania badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe (m.in. Raymond, Patrucco i in., Sönnichsen, Clement, Thai)⁶. Raymond zauważa, że złe praktyki zakupowe utrudniają zrównoważony rozwój i negatywnie wpływają na wzrost gospodarczy⁷. Bosio i in. na podstawie analizy przepisów, praktyk i wyników dotyczących zamówień publicznych w 187 krajach wykazali, że bardziej rygorystyczne przepisy korelują z lepszymi wynikami, ale tylko w krajach o niskim potencjale sektora publicznego. W krajach o wysokim potencjale hamuje społecznie optymalne korzystanie z uprawnień dyskrecyjnych w celu wykluczenia

⁴ H. Snyder, *Literature review as a research methodology: An overview and guidelines*. "Journal of Business Research", Vol 104/2009, s. 333–339.

⁵ Ł. Sułkowski, *Meta-paradigmatic cognitive perspective in management studies*. "Argumenta Oeconomica", Vol. 2/2012, Issue 29, s. 33–51; G. Burrell, G. Morgan, *Sociological Paradigms and Organisational Analysis. Elements of the Sociology of Corporate Life*. Routledge, London 2017; Z. Dobrowolski, Ł. Sułkowski, M. Panait, *Using the business model canvas to improve audit processes*, "Problems and Perspectives in Management", Vol. 20/2022, Issue 3, s. 142–152.

⁶ S. D. Sönnichsen, J. Clement, *Review of green and sustainable public procurement: Towards circular public procurement*, "Journal of Cleaner Production", Vol. 245/2020, id. 118901; A. S. Patrucco, D. Luzzini, S. Ronchi, *Research perspectives on public procurement: Content analysis of 14 years of publications in the journal of public procurement*, "Journal of Public Procurement", Vol. 17 No. 2/2017, s. 229–269; K. V. Thai, *Public procurement re-examined*, "Journal of Public Procurement", Vol. 1 No. 1/2001, s. 9–50.

⁷ J. Raymond, *Benchmarking in public procurement*, "Benchmarking: An International Journal", Vol. 15 No. 6/2008, s. 782–793.

oferentów o niskiej jakości⁸. Również polskie piśmiennictwo poświęca znaczącą uwagę problematyce zamówień publicznych, choć dominuje tu normatywny punkt odniesienia (m.in. Szostak, Hartung, Dzierżanowski i in.)⁹. Analiza piśmiennictwa wykazała lukę w zakresie problematyki kreowania i interpretowania zasady bezstronności i obiektywizmu przy wykonywaniu czynności związanych z przygotowaniem oraz przeprowadzeniem postępowania o udzielenie zamówienia publicznego. Brakuje również orzecznictwa w tym zakresie.

Tymczasem, skutkiem nierzetelnego udzielania zamówień publicznych jest destrukcja kapitału społecznego, którego elementem składowym jest zaufanie, definiowane w literaturze przedmiotu m.in. jako zdolność interesariuszy do współdziałania¹⁰. Zaufanie z perspektywy nauk o zarządzaniu jest definiowane m.in. jako element kapitału społecznego (Robert D. Putnam), zasób strategiczny organizacji (David J. Collis, Cynthia Montgomery), poziom, do którego dany podmiot chce działać na podstawie artefaktów, procesów oraz decyzji innych (Daniel J. McAllister). Naruszenie zaufania w obrocie gospodarczym powoduje wzrost kosztów transakcyjnych, co utrudnia współpracę i uczestnictwo w transakcjach¹¹.

Zasady udzielania zamówień publicznych

Zasady udzielania zamówień publicznych określają przepisy art. 17 ustawy z dnia 11 września 2019 r. Prawo zamówień publicznych¹². Zamawiający udziela zamówienia wykonawcy wybranemu zgodnie z przepisami ustawy w sposób zapewniający: 1) najlepszą jakość dostaw, usług, oraz robót budowlanych, uzasadnioną charakterem zamówienia, w ramach środków, które zamawiający może przeznaczyć na jego realizację; 2) uzyskanie najlepszych efektów zamówienia, w tym efektów społecznych, środowiskowych oraz gospodarczych, o ile którykolwiek z tych efektów jest możliwy do uzyskania w danym zamówieniu,

⁸ E. Bosio, S. Djankov, E. Glaeser, A. Shleifer, *Public Procurement in Law and Practice*. "American Economic Review", Vol. 112, No. 4/2022, s. 1091–1117.

⁹ R. Szostak, *Przetarg nieograniczony na zamówienie publiczne. Zagadnienia konstrukcyjne*, „Zeszyty Naukowe. Akademia Ekonomiczna w Krakowie. Seria Specjalna, Monografie”, nr 166/2005, s. 248; W. Hartung, *Zamówienia publiczne a podmiot wewnętrzny* „Samorząd Terytorialny”, nr 5/2008, s. 37–51; W. Dzierżanowski, M. Stachowiak, J. Jerzykowski, M. Kittel, Ł. Jaźwiński, *Prawo zamówień publicznych. Komentarz*. Wolters Kluwer, Warszawa 2021.

¹⁰ Z. Dobrowolski, *Patologie organizacji. Kierunki przeciwdziałania*, w: G. Ignatowski, Ł. Sułkowski, Z. Dobrowolski (red.). *Oblicza patologii zawodowych i społecznych*, Difin, Warszawa 2015, s. 58–68.

¹¹ Tamże; D. J. McAllister, *Affect and cognition-based trust as foundations for interpersonal cooperation in organizations*, „Academy of Management Journal”, Vol. 38, No. 1/1995, s. 24–59; P. Dasgupta, *Making and Breaking Cooperative Relations*, Basil Blackwell, New York 1988.

¹² Dz. U. z 2022 r., poz. 1710.

w stosunku do poniesionych nakładów; 3) Czynności związane z przygotowaniem oraz przeprowadzeniem postępowania o udzielenie zamówienia wykonują osoby zapewniające bezstronność i obiektywizm.

Novum w odniesieniu do poprzedniej wersji ustawy Prawo zamówień publicznych stanowi obowiązek zapewnienia najlepszej jakości i efektów zamówienia, co wynika z wprowadzenia do polskiego porządku prawnego postanowień art. 67 ust. 2 Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/24/UE z dnia 26 lutego 2014 r. w sprawie zamówień publicznych, uchylająca dyrektywę 2004/18/WE¹³ i co znalazło także potwierdzenie w polityce zakupowej państwa.

Zasady udzielania zamówień publicznych należy analizować w powiązaniu z zasadami wydatkowania środków publicznych określonych przepisem art. 44 ust. 3 ustawy z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych¹⁴. Obliguje on jednostki sektora finansów publicznych (art. 9 ustawy o finansach publicznych) do dokonywania wydatków w sposób celowy i oszczędny, z zachowaniem zasad: 1) uzyskiwania najlepszych efektów z danych nakładów; 2) optymalnego doboru metod i środków służących osiągnięciu założonych celów; 3) w sposób umożliwiający terminową realizację zadań; 4) w wysokości i terminach wynikających z wcześniej zaciągniętych zobowiązań.

Zamawiający podejmuje czynności na etapie przygotowania oraz przeprowadzenia postępowania o udzielenie zamówienia publicznego w taki sposób, aby zagwarantować bezstronność i obiektywizm, co wynika nie tylko z przywołanego wyżej przepisu art. 17 ust. 3 Prawa zamówień publicznych ale także przepisu art. 24 cyt. wyżej Dyrektywy 2014/24/UE, stanowiącej źródło zmian w polskim Prawie zamówień publicznych. Zamawiający musi podjąć działania, aby zapobiegać i rozwiązywać sytuacje konfliktu interesów w związku z postępowaniem o udzielenie zamówień.

Prawo zamówień publicznych nie definiuje pojęć bezstronności i obiektywizmu. Bezstronność i obiektywizm to walory sprawności działania. To *directivum* idei sprawiedliwości społecznej, stanowiąca, że decyzja powinna być podejmowana na podstawie weryfikowalnych kryteriów, a nie przekonań, uprzedzeń, czy preferencji decydenta, powodujących epistemiczną niesprawiedliwość¹⁵. Jest ściśle powiązana z koniecznością rzetelnego i sumiennego wykonywania obowiązków przez pracowników organów administracji publicznej i wydania w efekcie końcowym obiektywnie uzasadnionej decyzji¹⁶. Obiektywizm działa-

¹³ Dz.U.UE.L.2014.94.65 z dnia 2014.03.28.

¹⁴ Dz. U. z 2022 r., poz. 1634.

¹⁵ Z. Dobrowolski, *Kontrola zarządcza. Metody, techniki, koncepcje*, Wolters Kluwer, Warszawa 2015.

¹⁶ A. Olszewska, *Bezstronność organu administracji publicznej w świetle art. 24 § 3 kodeksu postępowania administracyjnego w odniesieniu do zasad ogólnych tego kodeksu*. „Samorząd Terytorialny”, nr 4/2008, s. 44–58.

nia określa przepis art. 7 ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego¹⁷ stanowiąc, że w toku postępowania organy administracji publicznej stoją na straży praworządności, z urzędu lub na wniosek stron podejmują wszelkie czynności niezbędne do dokładnego wyjaśnienia stanu faktycznego oraz do załatwienia sprawy, mając na względzie interes społeczny i słuszny interes obywateli. A zatem to działanie bez uprzedzeń, preferencji, czy przekonań osobistych decydenta, a jedynie na podstawie weryfikowalnych dowodów. Zasada obiektywizmu w prawie administracyjnym, ale także Prawie zamówień publicznych jest realizowana przede wszystkim przez przepisy regulujące postępowanie dowodowe, wskazujące na obowiązek zebrania i rozpatrzenia w sposób wyczerpujący materiału dowodowego.

Zauważalna szczupłość orzecznictwa i doktryny w zakresie zasady bezstronności i obiektywizmu wyrażonej w art. 17 ust. 3 Prawa zamówień publicznych wcale nie świadczy o tym, że przepis nie budzi wątpliwości interpretacyjnych. Przeciwnie, wątpliwości w zakresie *interpretatio iuris provisionis* obejmują trzy okoliczności. Pierwsza wątpliwość dotyczy kwestii, czy istnieje możliwość połączenia funkcji członka komisji przetargowej z funkcją osoby, której kierownik zamawiającego powierzył wykonywanie zastrzeżonych dla siebie czynności. Przepisy Prawa zamówień publicznych nie zakazują powołania w skład komisji przetargowej osoby, której kierownik zamawiającego powierzył wykonywanie zastrzeżonych dla siebie czynności, a sam kierownik zamawiającego może być członkiem komisji przetargowej. Zauważyć jednakże należy, że u podstaw przepisu art. 52 ust. 2 Prawa zamówień publicznych leży zasada „wielu oczu”, a zatem rozszerzenia grona osób uczestniczących w wyborze publicznym. Zasada ta ma wyraźnie antykorupcyjny charakter¹⁸. Wydaje się zatem, że należy doprecyzować w przepisach prawa kwestię możliwości łączenia funkcji członka komisji przetargowej z funkcją osoby, której kierownik zamawiającego powierzył wykonywanie zastrzeżonych dla siebie czynności.

Druga wątpliwość dotyczy obowiązku składania oświadczenia o istnieniu albo braku istnienia okoliczności skutkujących koniecznością wyłączenia z postępowania o udzielenie zamówienia osoby dokonujące oceny oferty w sytuacji, gdy cena oferty znacząco odbiega w stosunku do pozostałych ofert. Przedstawiona wyżej sytuacja nie jest stricte hipotetyczna. Nabiera znaczenia w związku ze zmianą podejścia do wyboru najkorzystniejszej oferty w polityce zakupowej państwa. Cena oferty nie musi stanowić jedynego kryterium wyboru oferty. Prawo zamówień publicznych w przepisie zawartym w art. 56 ust. 1 i 3, nakłada

¹⁷ Dz. U. z 2021 r., poz. 735.

¹⁸ Z. Dobrowolski, M. Dobrowolska, *Zarządzanie antykorupcyjne w sektorze publicznym. Teoria i praktyka. Stosowanie normy PN-ISO-37001*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020.

na osoby wykonujące czynności związane z postępowaniem o udzielenie zamówienia obowiązek złożenia oświadczenia. W świetle przepisu art. 7 pkt. 18 Prawa zamówień publicznych pojęcie czynności związanych z postępowaniem obejmuje czynności wykonywane od momentu wszczęcia postępowania. Choć regulacje w omawianym zakresie są nieprecyzyjne należy przyjąć, że ocena ceny oferty jest czynnością związaną z postępowaniem, co oznacza, że osoby jej dokonujące zobligowane są do zachowania zasady obiektywizmu i bezstronności i do złożenia takiego oświadczenia. To kolejny obszar Prawa zamówień publicznych wymagający doprecyzowania.

Trzecia wątpliwość dotyczy interpretacji przepisu art. 56 ust. 1 Prawa zamówień publicznych. A zatem, czy obowiązek składania oświadczenia obejmuje osoby zajmujące się przygotowaniem postępowania o udzielenie zamówienia, czy też wyłącznie te, które mogą mieć wpływ na jego wynik. Wydaje się, w świetle zasady bezstronności i obiektywizmu, przeciwdziałania konfliktowi interesów, że obowiązek ten powinien dotyczyć osób mogących wpłynąć na wynik postępowania. Nie istotne jest pełnienie określonych funkcji lecz wpływ podejmowanych działań na wynik procedury o udzielenie zamówienia publicznego. Przy tak szerokiej interpretacji, w pkt. 6B protokołu postępowania o udzielenie zamówienia publicznego należałoby wpisać osoby inne niż wymienione w pkt 6A tego protokołu, a zatem te, które w ocenie zamawiającego mogą mieć wpływ na wynik postępowania. Dotyczy to grupy osób wykonujących czynności związane z przygotowaniem postępowania o udzielenie zamówienia publicznego w rozumieniu przepisu art. 7 pkt 18 Prawa zamówień publicznych.

Podsumowanie

Analiza zasad udzielania zamówień publicznych wykazała wątpliwości interpretacyjne dotyczące czynności związanych z przygotowaniem oraz przeprowadzeniem postępowania o udzielenie zamówienia wykonywanych przez osoby zapewniające bezstronność i obiektywizm. Wykazano potrzebę doprecyzowania kwestii połączenia funkcji członka komisji przetargowej z funkcją osoby, której kierownik zamawiającego powierzył wykonywanie zastrzeżonych dla siebie czynności, a także precyzyjnego określenia obowiązków w zakresie składania oświadczenia o którym mowa w przepisie art. 56 Prawa Zamówień publicznych. Wylimitowanie wątpliwości interpretacyjnych obejmujących przepis art. 17 ust. 3 Prawa zamówień publicznych pozwoli na ograniczenie nieprawidłowości w realizacji polityki zakupowej państwa.

Bibliografia

- Bosio E., Djankov S., Glaeser E., Shleifer A., *Public Procurement in Law and Practice*, "American Economic Review", Vol. 112, No. 4/2022.
- Burrell G., Morgan G., *Sociological Paradigms and Organisational Analysis. Elements of the Sociology of Corporate Life*. Routledge, London 2017.
- Dasgupta P., *Making and Breaking Cooperative Relations*, Basil Blackwell, New York 1988.
- Dobrowolski Z., *Patologie organizacji. Kierunki przeciwdziałania*, w: G. Ignatowski, Ł. Sułkowski, Z. Dobrowolski (red.), *Oblicza patologii zawodowych i społecznych*, Difin, Warszawa 2015.
- Dobrowolski Z., Dobrowolska M., *Zarządzanie antykorupcyjne w sektorze publicznym. Teoria i praktyka. Stosowanie normy PN-ISO-37001*, Monografie i Studia Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020.
- Dobrowolski Z., Sułkowski Ł., Panait M., *Using the business model canvas to improve audit processes*, "Problems and Perspectives in Management", Vol. 20, Issue 3/2022.
- Dobrowolski Z., *Kontrola zarządcza. Metody, techniki, koncepcje*, Wolters Kluwer, Warszawa 2022.
- Dzierżanowski W., Stachowiak M., Jerzykowski J., Kittel M., Jaźwiński Ł., *Prawo zamówień publicznych. Komentarz*, Wolters Kluwer, Warszawa 2021.
- Hartung, W., *Zamówienia publiczne a podmiot wewnętrzny*, „Samorząd Terytorialny”, nr 5/2008.
- McAllister D. J., *Affect and cognition-based trust as foundations for interpersonal cooperation in organizations*, „Academy of Management Journal”, Vol. 38, No. 1/1995.
- Olszewska A., *Bezstronność organu administracji publicznej w świetle art. 24 § 3 kodeksu postępowania administracyjnego w odniesieniu do zasad ogólnych tego kodeksu*, „Samorząd Terytorialny”, nr 4/2008.
- Patrucco A.S., Luzzini D., Ronchi S., *Research perspectives on public procurement: Content analysis of 14 years of publications in the journal of public procurement*, "Journal of Public Procurement", Vol. 17 No. 2/2017.
- Raymond J., *Benchmarking in public procurement*, "Benchmarking: An International Journal", Vol. 15 No. 6/2008.
- Snyder H., *Literature review as a research methodology: An overview and guidelines*, "Journal of Business Research", Vol 104/2019.
- Sönnichsen S.D., Clement J., *Review of green and sustainable public procurement: Towards circular public procurement*, "Journal of Cleaner Production", Vol. 245/2020, id. 118901.
- Sułkowski Ł., *Meta-paradigmatic cognitive perspective in management studies*, "Argumenta Oeconomica", Vol. 2, Issue 29/2012.
- Szostak R., *Przetarg nieograniczony na zamówienie publiczne. Zagadnienia konstrukcyjne*, „Zeszyty Naukowe. Akademia Ekonomiczna w Krakowie. Seria Specjalna, Monografie”, nr 166/2005.
- Thai K.V., *Public procurement re-examined*, "Journal of Public Procurement", Vol. 1 No. 1/2001.
- UZP. E-zamówienia 2022. <https://ezamowienia.gov.pl/pl/dane-ogolne-o-zamowieniach/> [dostęp: 30.08.2022].
- UZP. E-zamówienia 2021. <https://ezamowienia.gov.pl/pl/dane-ogolne-o-zamowieniach/> [dostęp: 30.08.2022].
- Serwis Rzeczypospolitej Polskiej. <https://www.gov.pl/web/kas/budzet-2022-przyjety-przez-sejm> [dostęp 30.08.2022].
- Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego (Dz. U. z 2021 r., poz. 735).
- Ustawa z dnia 11 września 2019 r. Prawo zamówień publicznych (Dz. U. z 2022 r., poz. 1710).
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (Dz. U. z 2022 r., poz. 1634).

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/24/UE z dnia 26 lutego 2014 r. w sprawie zamówień publicznych, uchylająca dyrektywę 2004/18/WE (Dz.U.UE.L.2014.94.65 z dnia 2014.03.28).

Przemysław Pawlak*

Akademia Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

ORCID: 0000-0001-6012-7917

PRAKTYCZNE ASPEKTY MONITOROWANIA PROJEKTÓW SPOŁECZNYCH ZARZĄDZANYCH METODYKĄ PCM

Streszczenie

W artykule scharakteryzowano pojęcie monitoringu *sensu lato*, wyróżniając je od tradycyjnej definicji procesu monitoringu *sensu stricto*. Autor artykułu będący praktykiem z dwudziestopięcioletnim doświadczeniem w zarządzaniu projektami wskazuje na praktyczne sposoby monitoringu następujących obszarów projektu:

- poprawności prowadzenia działań promocyjnych,
- efektywności i prawidłowości procedur rekrutacji uczestników projektu,
- staranności i poprawności procedur zarządzania projektem,
- osiągania wskaźników projektu,
- realizacji zadań merytorycznych w zgodzie z harmonogramem projektu,
- zgodności procedur wdrażania projektu z wymogami kryteriów dostępu oraz kryteriów premiujących (jeśli dotyczą danego projektu),
- prowadzenia okresowych przeglądów ryzyk prawidłowości procedur realizacji projektu,
- kwalifikowalności wydatków,
- postępu finansowego i zapewnienia płynności finansowej projektu,
- spójności zapisów księgowych z poniesionymi wydatkami w koszty projektu,
- poprawności prowadzenia postępowań na wybór usług i towarów niezbędnych dla realizacji projektu.

Dla każdego z tych obszarów przedstawia propozycję praktycznego narzędzia do monitorowania danego procesu.

Słowa kluczowe: monitoring projektów społecznych, metodyka PCM, zarządzanie projektami społecznymi

* Przemysław Pawlak – pracownik Akademii Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu – Akademii Nauk Stosowanych. Kieruje Zakładem Zarządzania Strategicznego oraz zarządza Biurem Projektów Unijnych w AKSiM. Wykładowca na Studiach podyplomowych Master of Business Administration (MBA).

Summary

PRACTICAL ASPECTS OF MONITORING SOCIAL PROJECTS MANAGED BY THE PCM METHODOLOGY

The article characterizes the concept of monitoring in the sensu lato, distinguishing it from the traditional definition of the monitoring process in the strict sense. The author of the article, a practitioner with twenty-five years of experience in project management describes practical ways of monitoring the following project areas:

- the correct conduct of promotional activities,
- the effectiveness and correctness of recruitment procedures for project participants,
- diligence and correctness of project management procedures,
- achieving project indicators,
- implementation of substantive tasks in accordance with the project schedule,
- compliance of the project implementation procedures with the requirements of the access criteria and bonus criteria (if applicable to a given project),
- conducting periodic reviews of risks related to the correctness of project implementation procedures,
- eligibility of expenses,
- financial progress and ensuring the financial liquidity of the project,
- consistency of accounting entries with the expenses incurred in the project costs,
- the correctness of conducting procedures for the selection of services and goods necessary for the implementation of the project.

For each of these areas, it presents a proposal of a practical tool for monitoring a given process.

Keywords: monitoring of social projects, PCM methodology, management of social projects

Wstęp

Project Cycle Management (PCM), określany w literaturze polskojęzycznej jako Zarządzanie Cyklem Projektu (ZPC), jest jedną z wielu metodyk zarządzania projektami. Powstała ona w drugiej połowie lat 90. XX w. jako odpowiedź na potrzeby Komisji Europejskiej, dotyczących oceny wniosków o dofinansowanie, składanych w konkursach na dotacje, mające pomóc w przygotowaniu się do akcesji do Unii Europejskiej krajom kandydującym w tamtym okresie – w pierwszej kolejności Polsce i Węgrom.

Cykl życia projektu zgodnie z metodyką PCM przedstawia poniższy rysunek¹.

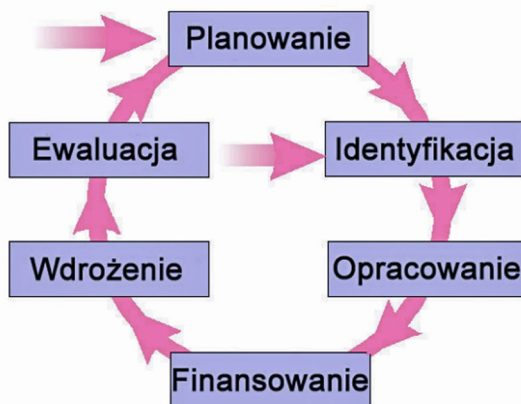
¹ *Podręcznik – Zarządzanie Cyklem Projektu*, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004, s. 1.

Składa się on z 6 faz następujących bezpośrednio po sobie z zachowaniem następstwa w czasie – kolejna faza rozpoczyna się po zakończeniu poprzedniej.

Fazy cyklu projektu można opisać w następujący sposób:

- w fazie planowania analizowana jest sytuacja na poziomie narodowym i sektorowym tak, by określić problemy, ograniczenia i możliwości, które można by objąć projektem. Wymaga to przeglądu wskaźników społeczno-ekonomicznych, narodowych priorytetów oraz priorytetów określonych dla funduszu, z którego projekt ma być finansowany,
- w fazie identyfikacji pomysły na projekty są sortowane do dalszych studiów. Wymaga to konsultacji z domyślnymi beneficjentami każdego z tych działań, analizy problemów, z którymi się stykają oraz określenia możliwości rozwiązania tych problemów,
- w fazie opracowania odpowiednie pomysły projektów są rozwijane w operacyjne plany projektu. Beneficjenci oraz udziałowcy (interesariusze) biorą udział w szczegółowym określeniu idei projektu, która następnie jest oceniana pod kątem 6 wykonalności (czy ma szanse powodzenia) oraz trwałości (czy będzie w stanie dostarczyć trwałych korzyści beneficjentom),
- w fazie finansowania propozycje są weryfikowane przez kompetentne władze i zapada decyzja o przekazaniu funduszy na projekt,
- w fazie wdrażania projekt jest uruchamiany i realizowany. W trakcie wdrażania kadra zarządzająca projektem ocenia aktualny postęp w stosunku do celów i w razie konieczności dokonuje korekt w sposobie wdrażania,
- w fazie ewaluacji instytucja finansująca projekt ocenia go po to, by stwierdzić, co zostało osiągnięte i wyciągnąć wnioski na przyszłość².

Metodyka PCM bardzo szybko zyskiwała popularność, z uwagi na rekomendację wydaną przez Komisję Europejską. W 2001 r. opracowany został podręcznik „Zarządzanie Cyklem Projektu” na zamówienie Komisji Europejskiej – Biura Współpracy EUROPAID – przez spółkę ITAD Ltd z Wielkiej Brytanii i zaktualizowany przez firmę PARTICIP GmbH z Niemiec, jako materiał szkoleniowy

Rysunek 1. Schemat cyklu życia projektu według metodyki PCM

Źródło: Podręcznik – Zarządzanie Cyklem Projektu, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004, s. 1.

² Tamże, s. 5–6.

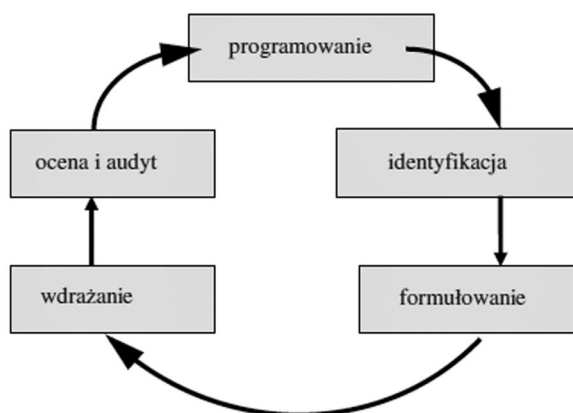
dla pracowników Komisji, zajmujących się przyznawaniem i nadzorowaniem wykorzystania funduszy pomocowych³. Podręcznik ten w 2004 r. został przetłumaczony na język polski i wydany przez ówczesne Ministerstwo Gospodarki i Pracy. W ten sposób metodyka PCM zyskała dużą popularność również w Polsce. M. Grewiński oraz J. Zarychta podkreślają, iż metodyka PCM wraz ze strukturą instytucjonalną i innymi narzędziami planowania i kontroli, miała tworzyć spójny system monitorowania programów i projektów współfinansowanych przez Komisję Europejską oraz zapewnić skuteczny przepływ informacji pomiędzy Komisją a poszczególnymi projektami⁴.

Co ciekawe, bardzo szybko zauważono, że metodyka PCM choć została formalnie opracowana jako narzędzie oceny wniosków o dotacje na zlecenie Komisji Europejskiej, to bardzo dobrze pełni funkcję metodyki opracowywania projektów, mających być następnie ocenianymi przez instytucje podległe Komisji Europejskiej. Taką rolę pełni właśnie opisywany podręcznik Ministerstwa Gospodarki i Pracy – jest on poradnikiem prawidłowego opracowywania projektów społecznych w zgodzie z metodyką PCM dla potencjalnych polskich beneficjentów.

Jak zauważa T. Sobietańczyk⁵, Komisja Europejska zaktualizowała pierwotną metodykę PCM, redukując liczbę faz cyklu życia projektu z sześciu do pięciu.

Schemat zmodyfikowanego cyklu życia projektu zgodnie z zaktualizowaną metodyką PCM przedstawia rysunek 2.

W aktualnie obowiązującej metodyce PCM monitoring jest istotnym procesem fazy piątej, która jest definiowana następująco: „Faza ta w ramach projektu jest skupiona na procesach

Rysunek 2. Zmodyfikowany schemat cyklu życia projektu według metodyki PCM (wersja aktualnie obowiązująca)

Źródło: T. Sobietańczyk, *Standardy zarządzania projektami w Unii Europejskiej na przykładzie metodyki PCM*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie” nr 5, 2012, s. 9.

³ Tamże, s. 2.

⁴ M. Grewiński, J. Zarychta, *Planowanie i przygotowanie projektu społecznego z zastosowaniem Metodologii Struktury Logicznej*; w: M. Grewiński, M. Bąkiewicz (red.), *Praca socjalna w środowisku lokalnym*, Warszawa 2009.

⁵ T. Sobietańczyk, *Standardy zarządzania projektami w Unii Europejskiej na przykładzie metodyki PCM*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie” nr 5, 2012, s. 9.

estymacyjnych, tj. na ocenie zakładanych celów oraz na wypełnianiu wszelkich głównych i szczegółowych pierwotnych założeń projektu. Polega ona również na monitoringu i ewaluacji zarówno wewnętrznej projektu przez beneficjenta, jak i zewnętrznej przez instytucje trzecie⁶. Wagę procesu monitorowania podkreślono także w kolejnym ministerialnym poradniku dla beneficjentów projektów społecznych. W Poradniku dla Beneficjentów Sektorowego Programu Operacyjnego – Rozwój Zasobów Ludzkich zapisano, iż opracowując przedsięwzięcie społeczne „najważniejszą sprawą jest przygotowanie spójnego projektu, czyli określenie logicznego zestawu działań prowadzących do osiągnięcia w określonym czasie konkretnego, mierzalnego celu, zdefiniowanie struktury zarządzania z przejrzystym podziałem odpowiedzialności, zaplanowanie harmonogramu i kosztorysu oraz reguł monitoringu i ewaluacji odnoszących się do osiągnięcia zaplanowanych rezultatów”⁷.

W niniejszym artykule skoncentrujemy się na procesie monitorowania projektu.

Teoretyczne aspekty procesu monitoringu według metodyki PCM

Monitorowanie jest kluczowym procesem piątej fazy cyklu życia projektu, zwanej oceną i audytem.

Proces monitoringu ma na celu uzyskanie zapewnienia o prawidłowości wdrażania danego projektu. Potwierdzają to zapisy podręcznika zarządzania projektami miękkimi, w którym stwierdza się, że podstawowym celem monitorowania jest zapewnienie informacji zwrotnej dla osób zarządzających projektem i stworzenie obiektywnej podstawy do ewentualnych modyfikacji działań⁸.

Monitoring jest procesem o charakterze ciągłym, choć realizowany w ściśle określonych odstępach czasu. Proces monitorowania ma zapewnić menedżera projektu o prawidłowości wdrażania projektu, którym zarządza. Monitoring dokonywany jest zazwyczaj poprzez:

- porównanie stanu faktycznego projektu w danej chwili z pożądanym stanem docelowym,
- określenie listy sprawdzającej czynności lub kryteriów koniecznych do spełnienia w celu uzyskania zapewnienia o prawidłowości wdrażania danego obszaru projektu.

⁶ *Podręcznik – Zarządzanie Cyklem Projektu*, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004, s. 9.

⁷ *Poradnik dla Beneficjentów Sektorowego Programu Operacyjnego – Rozwój Zasobów Ludzkich*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2006, s. 16.

⁸ *Podręcznik zarządzania projektami miękkimi w kontekście Europejskiego Funduszu Społecznego*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2006, s. 100.

Aby móc prawidłowo monitorować konkretny projekt, należy w pierwszej kolejności alternatywnie (w zależności od obszaru projektu) albo określić pożądane stany docelowe realizacji projektu – dotyczy to na przykład wskaźników produktów, rezultatów, harmonogramu realizacji poszczególnych zadań w projekcie i przypisanych im kosztów, albo opracowania list czynności lub kryteriów niezbędnych do spełnienia w danym procesie podlegającym regułom monitorowania – dotyczy to, między innymi, badania kwalifikowalności wydatków, poprawności wdrażania procesów spójności zapisów księgowych z poniesionymi wydatkami w koszty projektu, czy przeprowadzonych postępowań na wybór towarów i usług. Interesującą propozycję narzędzia do monitorowania projektów społecznych zaproponował H. Guz⁹. Przedstawia on koncepcję okresowych raportów sporządzanych przez beneficjentów projektów społecznych przekazywanych do instytucji pośredniczących. Propozycję zawartości takiego raportu, będącego równocześnie narzędziem monitoringu projektu dla jego menedżera, przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Zawartość przykładowego raportu monitorującego według propozycji H. Guza

Dane finansowe. Budżet przypisany danemu podmiotowi, rozbity do poziomu układu rodzajowego kosztów (np. koszty personelu, koszty administracyjne itp.) lub budżet rozbity do poziomu zadań (tożsamy z zadaniami wskazanymi w zakresie danych rzeczowych). Dane szczegółowe to: • wydatki poniesione w okresie raportowym, • wydatki narastająco, • procent realizacji wydatków narastająco, • wskaźniki realizacji finansowej.
Dane rzeczowe. Zadania spoczywające na danym podmiocie wraz ze wskazaniem terminu ich realizacji (harmonogram) mogą stanowić część niezmienną sprawozdania. Kolejne elementy to : • zestawienie działań zrealizowanych w okresie raportowym, • procent zaangażowania realizacji zadań narastająco, • zgodność działań z harmonogramem (ewentualnie przyczyny odstępstw), • wskaźniki realizacji rzeczowej, • opis działań planowanych do realizacji w następnym okresie sprawozdawczym, • problemy zaistniałe w trakcie okresu sprawozdawczego, • przewidywane problemy w kolejnych okresach i planowane działania zapobiegawcze.
Dane jakościowe. Dotyczą przede wszystkim informacji trudnych do przedstawienia w kategoriach danych finansowych lub rzeczowych, a obejmować mogą następujące elementy: • wyniki pomiaru rezultatów miękkich, • działania z zakresu informacji i promocji, • informacja o przeprowadzonych kontrolach, audytach, itp.

Źródło: H. Guz, *Monitoring i ewaluacja jako narzędzia wspierające zarządzanie przedsięwzięciami o społecznym charakterze*, „Ekonomia Społeczna” nr 2/2008 (3), Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków 2008, s. 47.

⁹ H. Guz, *Monitoring i ewaluacja jako narzędzia wspierające zarządzanie przedsięwzięciami o społecznym charakterze*, „Ekonomia Społeczna” nr 2/2008 (3), Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków 2008.

Autor chciałby spojrzeć szerzej na zagadnienie monitoringu i zaproponować rozróżnienie monitoringu sensu stricte i sensu lato. Monitoring sensu stricte określa się jako tradycyjny proces opisywany w większości metodyk wdrażania projektów w tym w Project Cycle Management. Dotyczy on planowania monitoringu postępu rzeczowego, finansowego oraz stopnia osiągania wskaźników projektu. Monitoring sensu lato to w ujęciu autora artykułu zagadnienie szersze, mające na celu zapewnienie procedur poprawności wdrażania projektu we wszystkich istotnych aspektach zarządzania projektem. Tak więc byłby to monitoring:

- poprawności prowadzenia działań promocyjnych,
- efektywności i prawidłowości procedur rekrutacji uczestników projektu,
- staranności i poprawności procedur zarządzania projektem,
- osiągania wskaźników projektu,
- realizacji zadań merytorycznych w zgodzie z harmonogramem projektu,
- zgodności procedur wdrażania projektu z wymogami kryteriów dostępu oraz kryteriów premiujących (jeśli dotyczą danego projektu),
- prowadzenia okresowych przeglądów ryzyk prawidłowości procedur realizacji projektu,
- kwalifikowalności wydatków,
- postępu finansowego i zapewnienia płynności finansowej projektu,
- spójności zapisów księgowych z poniesionymi wydatkami w koszty projektu,
- poprawności prowadzenia postępowań na wybór usług i towarów niezbędnych dla realizacji projektu.

Monitoring poprawności działań promocyjnych

Wzorzec działań promocyjnych powinien powstać na bazie dwóch dokumentów.

Pierwszym z nich jest *Podręcznik wnioskodawcy i beneficjenta programów polityki spójności 2014-2020 w zakresie informacji i promocji*¹⁰ lub właściwe wytyczne w zakresie działań promocyjnych wraz z księgą tożsamości dla danego programu operacyjnego. Drugim istotnym dokumentem powinien być plan promocji projektu i upowszechniania jego rezultatów. Autor postuluje, aby w zakresie monitoringu poprawności prowadzenia działań promocyjnych stworzyć *check listę* czynności, które byłyby okresowo np. raz w miesiącu przeprowadzane przez menedżera projektu lub wyznaczoną przez niego osobę. Działania wpisane na tę listę i tym samym objęte procedurami monitoringu w zakresie poprawności i efektywności działań promocyjnych powinny być spójne z głównymi zasadami działań promocyjnych opisanymi we właściwych dla danego programu operacyjnego

¹⁰ *Podręcznik wnioskodawcy i beneficjenta programów polityki spójności 2014-2020 w zakresie informacji i promocji*, wersja z 08.06.21, <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/101546/podrecznik08062021.pdf> [dostęp: 08.07.2022].

wytycznych oraz zgodne z zapisami planu promocji i upowszechniania rezultatów konkretnego projektu. Należy więc uznać, że lista ta będzie dostosowana do potrzeb konkretnego projektu, a tym samym nie można uznać, że istnieje jeden uniwersalny wzorzec dla tego rodzaju działań monitoringowych. Przykładowa *check lista* monitoringu działań promocyjnych została przedstawiona w tabeli 2.

Tabela 2. Przykładowa lista działań w zakresie monitoringu poprawności działań promocyjnych

Lp.	Nazwa czynności kontrolnej	Wykonana prawidłowo (wstaw X)	Wykonana nieprawidłowo (wstaw X)	Uwagi i zalecenia
1.	Poprawność oznakowania materiałów promocyjnych i informacyjnych			
2.	Poprawność oznakowania miejsc realizacji projektu			
3.	Poprawność oznakowania strony internetowej projektu			
4.	Zapewnienie informacji o współfinansowaniu projektu z właściwego źródła finansowania			
5.	Informowanie uczestników projektu o jego źródłach finansowania			
6.	Dbłość o archiwizowanie materiałów promocyjnych i informacyjnych projektu			

Źródło: Opracowanie własne autora.

Data czynności monitoringowych

Osoba przeprowadzająca czynności monitoringowe

Monitoring poprawności procesu rekrutacji uczestników projektu

W zakresie monitoringu poprawności i efektywności działań rekrutacyjnych należy zwrócić szczególną uwagę na poniższe czynniki:

- liczbę zrekrutowanych osób spełniających wymagania grupy docelowej,
- kwalifikowalność zrekrutowanych uczestników projektu,
- efektywność poszczególnych kanałów rekrutacji (rozumiane jako stosunek nakłady/ efekty, czyli mówiąc wprost, ile kosztuje pozyskanie jednego kwalifikowanego uczestnika projektu z danego kanału rekrutacji – zasadne jedynie w przypadku realizacji wielokanałowych procesów rekrutacyjnych).

W celu zweryfikowania wyżej wymienionych kryteriów zaleca się opracowanie *check listy* procesu rekrutacji. Powinna ona zawierać:

- miesięczne limity osób planowanych do zrekrutowania w każdym miesiącu prowadzenia procesu rekrutacji. Lista ta powinna uwzględniać specyfikę zachowań grupy docelowej oraz sezonowość aktywności zawodowej potencjalnych uczestników projektu (tj. uwzględniać szczyty i spadki zainteresowań uczestnictwem w projekcie potencjalnych jego uczestników – jeśli dotyczy).
- typową *check listę* wszystkich kryteriów rekrutacyjnych, by móc w łatwy sposób zweryfikować, czy dany kandydat spełnia wymagania przedstawiciela grupy docelowej i może być przyjęty do projektu.
- wykaz liczby osób zrekrutowanych poszczególnymi kanałami rekrutacyjnymi w danym czasie, średniomiesięczny koszt poniesiony na działania rekrutacyjne z wykorzystaniem danego kanału, liczbę osób zrekrutowanych w danym miesiącu z wykorzystaniem każdego kanału rekrutacyjnego, średni koszt pozyskania jednego uczestnika projektu zrekrutowanego z wykorzystaniem każdej z metod. Przykładowa *check lista* efektywności i prawidłowości procedur rekrutacji uczestników projektu została przedstawiona w tabeli 3.

Tabela 3. Przykładowa lista efektywności i prawidłowości procedur rekrutacji uczestników projektu

Część I – monitoring liczby zrekrutowanych uczestników projektu

Miesiąc/ rok	Planowana liczba	Wykonana liczba	Uwagi i zalecenia

Źródło: Opracowanie własne autora.

Część II – kwalifikowalność uczestników

Lp.	Imię i nazwisko uczestnika	Kanał rekrutacji uczestnika	Kryterium rekrutacji nr 1*	Kryterium rekrutacji nr*	Kryterium rekrutacji nr n-1*	Kryterium rekrutacji nr n*	Uwagi i zalecenia

* wstaw „+” gdy kryterium jest spełnione lub „-”, gdy kryterium nie zostało spełnione

Część III – efektywność wykorzystanych kanałów rekrutacji

Nazwa kanału rekrutacji	Liczba zrekrutowanych uczestników	Koszty działań rekrutacyjnych	Koszt działań rekrutacyjnych na 1 uczestnika	Uwagi i zalecenia
Reklama prasowa w				
Reklama radiowa w				
Ogłoszenia na plakatach				
Dystrybucja ulotek				

Data badania

Osoba przeprowadzająca badanie

Zaleca się staranne dostosowanie powyższej listy do konkretnego projektu. Narzędzie to daje precyzyjne dane dla prowadzenia racjonalnej polityki finansowej przez menedżera projektu. Warto zauważyć, że dzięki informacjom pozyskanym za pomocą *check listy* działań rekrutacyjnych, menedżer projektu nie tylko monitoruje liczbę zrekrutowanych uczestników w regularnych przedziałach czasu (np. miesiącach), uzyskuje zapewnienie o spełnieniu wszystkich kryteriów przynależności do grupy docelowej każdego uczestnika projektu, ale także pozyskuje niezwykle cenne informacje o efektywności wszystkich wykorzystywanych w projekcie kanałów rekrutacyjnych. Umiejętne korzystanie z tych zasobów informacji jest kluczowe dla zarządzania czasem oraz finansami projektu. Można w okresach dużej liczby kandydatów na rynku korzystać z tańszych kanałów rekrutacji np. ogłoszeń w miejscach publicznie dostępnych. W przypadku trudności z rekrutacją uczestników można wykorzystać te kanały, które potwierdzają najwyższą skuteczność, nawet jeśli koszty ich wykorzystania są relatywnie wysokie.

Monitoring procesów zarządzania zespołem projektowym

Rekomenduje się stworzenie listy działań monitoringowych w obszarze zarządzania zespołem projektowym. Opracowanie wzorcowej listy dla tego rodzaju działań monitoringowych wykorzystywanej powszechnie w projektach społecznych lub infrastrukturalnych jest niemożliwe. Lista ta musi odpowiadać stylowi zarządzania preferowanemu przez danego menedżera projektu, jest zależna od wybranej metodyki zarządzania, czy specyfiki konkretnego projektu i wynikających z tej specyfiki potrzeb zespołu projektowego.

Przykładowa lista monitoringowa w powyższym obszarze została zaproponowana w tabeli 4. Warto jednak podkreślić, że to każdy menedżer projektu zobowiązany jest do opracowania listy działań monitoringowych w obszarze zarządzania projektem na własne potrzeby. Poniższa lista może być jedynie inspiracją w tym zakresie.

Tabela 4. Przykładowa lista działań monitoringowych w obszarze zarządzania zespołem projektowym

Lista kontrolna działań monitoringowych – obszar zarządzanie zespołem projektowym				
Lp.	Nazwa działania	Szacowany czas działania	Osoba odpowiedzialna	Uwagi/ rekomendacje
1.	Planowanie zadań zespołu projektowego	2 h/tydzień		
2.	Koordinacja pracy Biura Projektów	2 h/tydzień		
3.	Przygotowanie i prowadzenie spotkań zespołu projektowego	1 h/ tydzień		
4.	Kontrola realizacji zadań członków zespołu projektowego	1 h/tydzień		
5.	Wsparcie menedżera projektu dla pracowników w realizacji ich zadań	2 h/tydzień		
6.				

Źródło: Opracowanie własne autora.

Monitoring stopnia osiągnięcia wskaźników projektu

Istnieje znaczna liczba narzędzi ułatwiających prowadzenie działań monitoringowych w obszarze badania stopnia osiągnięcia wskaźników projektu. Autor niniejszego artykułu opisywał już to narzędzie w pracy „Projekty współpracy ponadnarodowej”, podręcznika dla projektodawców wydanego w 2009 r.¹¹ Zaproponowane ponad 10 lat temu narzędzie nic nie straciło na swojej aktualności i jest nadal rekomendowane dla menedżerów projektów. Jest ono zaprezentowane w tabeli 5.

¹¹ J. Osuch, P. Pawlak, D. Sowińska-Milewska, *Projekty współpracy ponadnarodowej. Podręcznik dla projektodawców*, Fundacja „Fundusz Współpracy”, Warszawa 2009.

Tabela 5. Przykładowa lista działań monitoringowych w obszarze badania stopnia osiągnięcia wskaźników projektów

Lp.	Nazwa produktu/ rezultatu	Wskaźnik produktu/ rezultatu		Pomiar					
		wartość początkowa	wartość docelowa	1	2	3	4	[...]	końcowy
				data ...	data ...	data ...	data ...	data ...	data ...
				wartość pomiaru	wartość pomiaru	wartość pomiaru	wartość pomiaru	wartość pomiaru	wartość pomiaru
1	Podniesienie świadomości korzyści płynących z założenia spółdzielni socjalnej	3,45	6,45	3,9	4,2	5,3	6,3		7,2
2	Wzrost samooceny uczestników projektu pragnących założyć spółdzielnię socjalną	2,5	5,5	4,3	4,8	5,0	5,5		5,85
3	Znajomość metod doradztwa zawodowego wśród osób zagrożonych wykluczeniem społecznym	3,2	5,7	3,8	5,0	5,3	5,6		7,2
4	Poszerzenie wiedzy na temat [...] w wyniku udziału w wizycie studyjnej	4,0	8,0	5,9	6,8	7,3	7,9		8,1
5	Liczba uczestników projektu, których wiedza na temat [...] wzrosła	1,5	4,0	2,0	2,5	2,7	3,2		3,8
6	[...]	2,0	3,0	2,8	3,4	3,7	4,4		5,3

Źródło: J. Osuch, P. Pawlak, D. Sowińska-Milewska, *Projekty współpracy ponadnarodowej. Podręcznik dla projektodawców*; Fundacja „Fundusz Współpracy”, Warszawa 2009, s. 84.

Monitoring postępu rzeczowego projektu

Monitoring postępu rzeczowego projektu zwany też monitoringiem zgodności realizacji projektu z jego harmonogramem jest najpopularniejszym rodzajem działań monitoringowych podejmowanych przez menedżerów projektów. Istnieje wiele narzędzi ułatwiających prowadzenie tego rodzaju monitoringu. Ich cechą charakterystyczną jest porównywanie stopnia postępu rzeczowego realizacji projektu z zapisami harmonogramu projektu. Przykładowe narzędzie do przeprowadzania monitoringu postępu rzeczowego projektu przedstawiono w tabeli 6.

Zaleca się, aby menedżer projektu lub osoba przez niego/ nią wydelegowana w stałych odstępach czasu (zazwyczaj raz w tygodniu) dokonywał/ -a przeglądu zgodności realizacji poszczególnych zadań z planowanym okresem ich wdrażania określonym w aktualnie obowiązującym harmonogramie realizacji projektu.

Tabela 6. Przykładowe narzędzie do badania monitoringu postępu rzeczowego

Zadanie	Czas (numer tygodnia)												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	[...]	$n-1$	n
1													
2													
3													
4													
5													
6													
7													
[...]													
$n-1$													
n													

Źródło: J. Osuch, P. Pawlak, D. Sowińska-Milewska, *Projekty współpracy ponadnarodowej. Podręcznik dla projektodawców*, Fundacja „Fundusz Współpracy”, Warszawa 2009, s. 80.

Monitoring zgodności procedur wdrażania projektu z wymogami kryteriów dostępu oraz kryteriów premiujących

Kolejnym istotnym obszarem jest monitoring zgodności procedur wdrażania projektu z wymogami kryteriów dostępu oraz kryteriów premiujących (jeśli dotyczą danego projektu). Jest to zadanie stosunkowo łatwe. Warto przygotować proste narzędzie, które będzie *check listą* zawierającą:

- wykaz wszystkich kryteriów dostępu oraz kryteriów premiujących dotyczących danego projektu. Wszystkie te kryteria wymagają monitorowania.
- opis sposobu pomiaru każdego kryterium z osobna (zazwyczaj znajduje się on w regulaminie konkursu).
- wynik pomiaru (pozytywny, zagrożony, negatywny)
- uwagi, rekomendacje w zakresie zgodności procesów wdrażania projektu z zapisami dotyczącymi konkretnego kryterium dostępu/ premiującego.

Takie badanie powinno być wykonywane osobiście przez menedżera projektu. W opinii autora artykułu nie powinno się delegować procesów monitoringowych tych kryteriów, których niespełnienie niesie ryzyko zwrotu całej kwoty dofinansowania – tak może być w przypadku braku spełnienia zapisów jednego z kryteriów dostępu. W tabeli 7 przedstawia się propozycję narzędzia do monitorowania zgodności procedur wdrażania projektu z wymogami kryteriów dostępu oraz kryteriów premiujących.

Tabela 7. Narzędzie do monitorowania zgodności procedur wdrażania projektu z wymogami kryteriów dostępu oraz kryteriów premiujących.

Nazwy kryteriów dostępu/ premiujących	Opis wymagań danego kryterium	Wynik pomiaru (pozytywny, zagrożony, negatywny)	Uwagi i rekomendacje w zakresie monitorowania danego kryterium
KD 1 –			
KD 2 –			
KD 3 –			
KD n –			
KP 1 –			
KP 2 –			
KP 3 –			
KP n –			

Źródło: Opracowanie własne autora.

Data pomiaru

Osoba dokonująca pomiaru

Monitoring zagrożenia wystąpienia ryzyk prawidłowości procedur realizacji projektu

Zauważa się, że istnieje znaczące podobieństwo pomiędzy monitorowaniem zgodności procedur wdrażania projektu z wymogami kryteriów dostępu oraz kryteriów premiujących a procesem prowadzenia okresowych przeglądów ryzyk prawidłowości procedur realizacji projektu. W tym drugim procesie rolę menedżera projektu lub osoby przez nią/ niego delegowanej jest okresowe badanie, czy istnieje realne zagrożenie materializacji ryzyk w danym projekcie. W tym celu warto zaprojektować dedykowane narzędzie dla konkretnego projektu zawierające:

- wykaz wszystkich ryzyk podlegających procesowi monitorowania,

- skróconą instrukcję sposobu pomiaru każdego ryzyka z osobna,
- prawdopodobieństwo wystąpienia danego ryzyka w monitorowanym projekcie,
- uwagi, rekomendacje w zakresie potrzeby podejmowania działań mitygacyjnych.

Propozycja narzędzia do monitorowania ryzyk w konkretnym projekcie została przedstawiona w tabeli 8.

Tabela 8. Przykładowe narzędzie do badania monitoringu poziomu wystąpienia ryzyk w danym projekcie

Nazwy zdefiniowanych ryzyk projektowych	Charakterystyka danego ryzyka	Prawdopodobieństwo wystąpienia danego ryzyka (skala 1 do 5)	Uwagi i rekomendacje w zakresie potrzeby wdrożenia działań mitygacyjnych
Niechęć potencjalnych uczestników do udziału w projekcie	Trudności w procesie rekrutacji uczestników, polegające na ich niskim zainteresowaniu udziałem w projekcie.		
Nieprecyzyjne określenie zakresów obowiązków poszczególnych członków zespołu projektowego	Ryzyko niedoszacowania lub przeszacowania czasu pracy pracownika z powodu nieprecyzyjnych zapisów w zakresie obowiązków.		
Zatrudnienie personelu o niewystarczających kwalifikacjach	Zastosowanie błędnych procedur w procesie rekrutacji personelu projektu skutkujące powierzeniem realizacji zadań w projekcie osobom nie mającym wystarczających kwalifikacji.		
Zaniedbania we wdrażaniu działań mitygacyjnych	Brak reakcji lub niewłaściwa reakcja na wystąpienie ryzyka w projekcie, także nie podjęcie lub nieskuteczne podjęcie działań mitygacyjnych prowadzące do nasilenia się problemu opisanego w danym ryzyku projektowym.		

Ryzyko błędnego kwalifikowania podatku VAT	Uznanie podatku VAT za kwalifikowalny w przypadku możliwości jego odzyskania. Zastosowanie błędnej stawki podatku VAT.		
Błędne rozliczanie wkładu własnego Beneficjenta	Nieprawidłowość polegająca na rozliczaniu wkładu własnego w sposób niezgodnym z Wytycznymi w zakresie kwalifikowalności wydatków w ramach Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, Europejskiego Funduszu Społecznego oraz Funduszu Spójności na lata 2014-2020 lub zapisami wniosku o dofinansowanie.		

Źródło: Opracowanie własne autora.

Data pomiaru

Osoba dokonująca pomiaru

Monitoring procedur zarządzania finansowego

Kolejna grupa działań monitoringowych będzie dotyczyć zarządzania finansowego. Wśród nich kluczowy jest monitoring kwalifikowalności wydatków. Jego istota polega na sprawdzeniu, czy każdy wydatek poniesiony w koszty bezpośrednio projektu spełnia kluczowe reguły kwalifikowalności. Dokonuje się tego poprzez sporządzenie listy kontrolnej (*check listy*) działań, które powinny być podjęte dla zapewnienia kwalifikowalności danego wydatku. Poniżej przedstawiono przykładową listę monitoringu kwalifikowalności wydatków. Listy te powinny uwzględniać wymogi kwalifikowalności wydatków danego programu operacyjnego, stąd mogą różnić się pomiędzy sobą. Za ich sporządzenie odpowiada menedżer projektu zaś sam proces monitoringu powinien być przeprowadzony zgodnie z zasadą dwóch par oczu. Oznacza to, że lista kontrolna powinna być wypełniona zarówno przez osobę odpowiadającą za rozliczenia w projekcie, jak i osobę nadzorującą realizację projektu. Jeśli w małych projektach jest to ta sama osoba, zaleca się udział w badaniu monitoringowym dodatkowej osoby

wskazanej przez menedżera projektu dla zwiększenia bezpieczeństwa zachowania reguł kwalifikowalności wydatków. Poniżej przedstawiono listy sprawdzające kwalifikowalność wydatków dla osoby ponoszącej wydatki w projekcie oraz dla osoby zarządzającej projektem.

Tabela 9. Lista kontrolna monitoringu kwalifikowalności wydatków dla osoby ponoszącej wydatki w projekcie

Nr dokumentu	Dokument poprawnie wystawiony	Zgodny z wnioskiem o dofinansowanie	Poniesiony w okresie kwalifikowalności	Zgodny z limitami kosztów	Zapłacony w prawidłowej kwocie	Zapłacony z konta projektowego	Zaksięgowany w koszty projektu	Uwagi

Źródło: Opracowanie własne autora.

Data sporządzenie dokumentu

Badano wydatki poniesione za okres od do

Osoba sporządzająca dokument

Przekazano do zweryfikowania do

Tabela 10. Lista kontrolna monitoringu kwalifikowalności wydatków dla osoby weryfikującej ponoszenie wydatków w projekcie

Nr dokumentu	Dokument poprawnie wystawiony	Zgodny z wnioskiem o dofinansowanie	Poniesiony w okresie kwalifikowalności	Zgodny z limitami kosztów	Zapłacony w prawidłowej kwocie	Zapłacony z konta projektowego	Zaksięgowany w koszty projektu	Uwagi

Źródło: Opracowanie własne autora.

Data zweryfikowania dokumentu
Weryfikowano wydatki poniesione za okres od do
Osoba sporządzająca dokument
Osoba weryfikująca dokument

Monitoring postępu finansowego i zapewnienia płynności finansowej projektu

Kolejnym kluczowym badaniem w obszarze zarządzania finansowego jest monitoring postępu finansowego i zapewnienia płynności finansowej projektu. Dokonuje się tego poprzez porównanie zaplanowanego budżetu projektu będącego częścią aktualnej wersji wniosku o dofinansowanie (część Plan – oznaczone literą „P” w tabeli 11) z wykonaniem budżetu na dany dzień (część Wykonanie – oznaczone literą „W” w tabeli 11). Pozycja oszczędności jest kluczowa w momencie zakończenia zadania – pokazuje, czy na danym zadaniu mamy niewykorzystane środki, czy przekroczyliśmy budżet tego zadania. Pozwala to na podejmowanie racjonalnych decyzji menedżera projektu w zakresie przesuwania środków pomiędzy zadaniami, przy zachowaniu zapisów umowy o dofinansowanie, która określa granice uprawnień menedżera projektu w tym zakresie. Analiza porównawcza budżetu zaplanowanego na dany czas (zazwyczaj miesiąc lub kwartał) do jego wykonania w tym samym czasie daje cenne informacje w obszarze płynności projektu. Przekroczenie wykonania zaplanowanego budżetu będzie sygnałem zagrożenia płynności projektu zaś znaczące niewykonanie budżetu będzie oznaczało nadpłynność finansową i prawdopodobny brak możliwości aplikowania o kolejną transzę zaliczki dofinansowania projektu (zazwyczaj wymaga się rozliczenia określonej sumy wydatków np. 70% przekazanych dotychczas w formie zaliczek aby móc wnioskować o kolejną zaliczkę). Proponowane narzędzie do monitoringu postępu finansowego i zapewnienia płynności finansowej projektu przedstawia tabela 11.

Tabela 11. Przykładowe narzędzie do monitoringu postępu finansowego i zapewnienia płynności finansowej projektu

Zadanie	Wartość zadania	Miesiąc										Oszczędności
		1		2		3		4		5		
		P	W	P	W	P	W	P	W	P	W	
1	100 000	20 000	19 500	20 000	19 800	20 000	20 400	20 000	20 000	20 000	19 800	500
2	25 000	15 000	10 000	10 000	14 000	0	1 000	0	0	0	0	0
3	50 000	20 000	18 000	20 000	18 000	10 000	12 000	0	0	0	0	2 000
4	60 000	0	0	10 000	10 000	20 000	20 000	20 000	20 000	10 000	10 000	0
5	75 000	0	0	0	0	30 000	24 000	30 000	27 000	15 000	14 000	10 000
6	120 000	0	0	0	0	60 000	60 000	60 000	58 000	0	7 500	-5 000
7	70 000	10 000	10 000	10 000	10 000	10 000	12 000	20 000	22 000	20 000	23 000	-7 000
Razem	500 000	65 000	57 500	70 000	71 800	150 000	149 400	150 000	147 000	65 000	74 300	0

Źródło: J. Osuch, P. Pawlak, D. Sowińska-Milewska, *Projekty współpracy ponadnarodowej. Podręcznik dla projektodawców*; Fundacja „Fundusz Współpracy”, Warszawa 2009, s. 82.

Monitoring spójności zapisów księgowych z poniesionymi wydatkami w koszty projektu

Następnym kluczowym badaniem w obszarze zarządzania finansowego jest monitoring spójności zapisów księgowych z poniesionymi wydatkami w koszty projektu. Istotą tego badania jest uzyskanie zapewnienia, że wszystkie dokumenty księgowe zostały zaksięgowane w koszty projektu, opłacone z wydzielonego konta projektu i wykazane we wnioskach o płatność. Proponuje się wykorzystanie listy kontrolnej przedstawionej poniżej w tabeli 12 do przeprowadzenia badania monitoringu spójności zapisów księgowych z poniesionymi wydatkami w koszty projektu.

Tabela 12. Przykładowa lista kontrolna do przeprowadzenia badania monitoringu spójności zapisów księgowych z poniesionymi wydatkami w koszty projektu

Nr dokumentu księgowego	Nr pozycji w systemie księgowym	Data wyciągu bankowego uwzględniającego poniesiony wydatek	Nr pozycji i wniosku o płatność rozliczającego dany wydatek

Źródło: Opracowanie własne autora.

Monitoring poprawności przeprowadzonych postępowań na wybór dostawców usług, towarów lub robót budowlanych

Ostatni z kluczowych obszarów monitoringu *sensu lato* dotyczy badania poprawności przeprowadzonych postępowań w projekcie. Autor w tym obszarze nie widzi konieczności proponowania własnych narzędzi z uwagi na dostępność oficjalnych list kontrolnych sporządzonych dla celów kontroli poprawności przeprowadzonych postępowań przez instytucję zarządzającą danym programem operacyjnym. Listy te dostępne są w Wytycznych w zakresie kontroli opracowanych dla konkretnego programu operacyjnego. Z uwagi na dużą zmienność przepisów w zakresie zamówień publicznych i zasady konkurencyjności autor rezygnuje z ich publikacji w niniejszym artykule. Zaleca się stosowanie list kontrolnych, będących załącznikami do aktualnej wersji Wytycznych w zakresie kontroli programu operacyjnego, z którego pozyskaliśmy środki na jego realizację. Wypełnienie *check listy* tej samej, z której korzysta Zespół Kontrolny, potencjalnie dokonujący kontroli naszego projektu, zapewnia zminimalizowanie ryzyka nieprawidłowości w obszarze badania poprawności postępowań na wybór towarów i usług lub robót budowlanych w naszym projekcie i jest najlepszym działaniem mitygującym to ryzyko.

Podsumowanie

W niniejszej pracy zdefiniowano pojęcie monitoringu *sensu lato* dla projektów społecznych zarządzanych przy wykorzystaniu metodyki PCM oraz zaproponowano praktyczne narzędzia dla każdego z proponowanych badań monitoringowych. Narzędzia te zapewne będą podlegały licznym modyfikacjom zanim powstanie kanon narzędzi monitoringu *sensu lato* projektów społecznych. Podobny kanon warto opracować dla projektów inwestycyjnych. Autor widzi potrzebę dalszym badań nad rozszerzeniem zakresu badań monitoringowych *sensu lato*. W najbliższej przyszłości powinny zostać podjęte próby opracowania narzędzi dla monitorowania:

- procedur budowania zespołu projektowego,
- utrzymywania poziomu motywacji pracy zespołu projektowego dla osiągnięcia stawianych mu celów częściowych,
- jakości merytorycznej produktów i rezultatów projektu.

Bibliografia

- Grewiński M., Zarychta J., *Planowanie i przygotowanie projektu społecznego z zastosowaniem Metodologii Struktury Logicznej*; w: M. Grewiński, M. Bąkiewicz (red.) „Praca socjalna w środowisku lokalnym”, Warszawa 2009.
- Guz H., *Monitoring i ewaluacja jako narzędzia wspierające zarządzanie przedsięwzięciami o społecznym charakterze*, „Ekonomia Społeczna” nr 2/2008 (3), Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków 2008.
- Osuch J., Pawlak P., Sowińska-Milewska D., *Projekty współpracy ponadnarodowej. Podręcznik dla projektodawców*; Fundacja „Fundusz Współpracy”, Warszawa 2009.
- Podręcznik wnioskodawcy i beneficjenta programów polityki spójności 2014-2020 w zakresie informacji i promocji*, wersja z 08.06.2021, <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/101546/podrecznik08062021.pdf> [dostęp 08.07.2022].
- Podręcznik zarządzania projektami miękkimi w kontekście Europejskiego Funduszu Społecznego*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2006.
- Podręcznik – Zarządzanie Cyklem Projektu*, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004.
- Poradnik dla Beneficjentów Sektorowego Programu Operacyjnego – Rozwój Zasobów Ludzkich*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2006.
- Sobietańczyk T., *Standardy zarządzania projektami w Unii Europejskiej na przykładzie metodyki PCM*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie” nr 5, 2012.

Krystian Chołaszczynski*

Akademia Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

ORCID: 0000-0001-5063-0762

WPROWADZENIE DO ANALIZY GŁÓWNYCH WYZNACZNIKÓW POLITYKI ZAGRANICZNEJ REPUBLIKI ZIMBABWE ZA RZĄDÓW ROBERTA GABRIELA MUGABEGO

Streszczenie

Współczesna historia Republiki Zimbabwe jest ściśle związana z osobą Roberta Mugabe. Był pierwszym premierem i drugim prezydentem w historii kraju. Od 1980 r., czyli od uzyskania niepodległości, przez kolejne 37 lat Robert Mugabe miał wpływ na to, co się dzieje. Jego autorytarne rządy określane są mianem mugabeizmu. Rezultatem tego był i jest permanentny kryzys, który trwa do dziś. Choć Robert Mugabe został obalony w 2017 r., a zmarł w 2019 r., podjęte przez niego decyzje wpłynęły znacząco na Zimbabwe. Na politykę zagraniczną Republiki Zimbabwe wpłynęło kilka czynników. Za najważniejszy należy uznać sam proces dekolonizacji. Kryzys rodezyjski miał decydujący wpływ na kształt polityki w niepodległym już państwie. Nie należy zapominać, że elity Zimbabwe zostały wykreowane podczas Zimnej Wojny. Kolonizacja spowodowała częściową erozję tradycyjnych struktur rodowo-plemiennych. Pustkę w miejscu tradycyjnych liderów zastąpiły nowe formacje polityczne, które najczęściej szukały oparcia w partiach komunistycznych. Pomimo faktu, że Zimbabwe nigdy nie przyjęło komunizmu, forma działania głównej partii politycznej jest zbliżona do wielkich darczyńców ze Związku Radzieckiego czy Chińskiej Republiki Ludowej. Nic dziwnego, że Robert Mugabe jest czasem określany jako maoista. Artykuł ma na celu

* Krystian Chołaszczynski – doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce i magister stosunków międzynarodowych, wykładowca w Akademii Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu, zastępca koordynatora Regionalnego Ośrodka Debaty Międzynarodowej w Toruniu, sekretarz redakcji czasopisma naukowego „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie” wydawanego przez Akademię Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu oraz członek rady redakcji czasopisma naukowego „The Antoninus Journal” wydawanego przez Papieski i Królewski Uniwersytet Świętego Tomasza w Manili na Filipinach, członek zarządu Towarzystwa Przyjaciół Janikowa im. Henryka Czamana.

przedstawienie głównych kierunków polityki zagranicznej Roberta Mugabego i stanowi jedynie przyczynek do dalszych badań.

Słowa kluczowe: Republika Zimbabwe, Robert Gabriel Mugabe, polityka zagraniczna, Rodezja Południowa, dekolonizacja

Summary

INTRODUCTION TO THE ANALYSIS OF THE MAIN DETERMINANTS OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF ZIMBABWE UNDER THE RULE OF ROBERT GABRIEL MUGABE

The modern history of the Republic of Zimbabwe is closely related to the person of Robert Mugabe. He was a First Prime Minister and Second President. Since 1980, which means since independence, for the next 37 years, Robert Mugabe had an influence on what happens. His authoritarian rule is referred to as Mugabeism. The result was a permanent crisis that continues to this day. Although Robert Mugabe was overthrown in 2017, and he died in 2019 the decisions taken by him, further, to affect Zimbabwe. Several factors influenced the foreign policy of the Republic of Zimbabwe. The process of decolonization itself should be considered the most important. The Rhodesian crisis had a decisive influence on the shape of politics in the independent state. It should not be forgotten that Zimbabwe's elites were forged during the Cold War. Colonization resulted in a partial erosion of traditional clan-tribal structures. The void was replaced by political formations which most often sought support in communist parties. Despite the fact that Zimbabwe never adopted communism, the form of operation of the main political party is similar to the large donors from the Soviet Union and the People's Republic of China. It is not surprising that Robert Mugabe is sometimes described as a Maoist. The aim of the article is to present the main directions of the foreign policy pursued by Robert Mugabe and is only a contribution to further research.

Keywords: The Republic of Zimbabwe, Robert Gabriel Mugabe, foreign policy, Southern Rhodesia, decolonization

Wstęp

Od 1 do 7 sierpnia 1979 r., w Lusace, miała miejsce konferencja Brytyjskiej Wspólnoty Narodów, na której państwa afrykańskie, a także Australia, wymusiły na Wielkiej Brytanii, reprezentowanej przez premier Margaret Thatcher, decyzję o zorganizowaniu konstytucyjnej konferencji w Lancaster House. Szczególną rolę

w tym nacisku odegrali Kenneth Kaunda i Julius Nyerere. Spotkanie w Lancaster House miało miejsce od 10 września do 21 grudnia 1979 r. W ten sposób kończył się trwający blisko 15 lat kryzys rodezyjski¹.

Przez 90 lat, osadnicy, głównie pochodzenia europejskiego, sprawowali kontrolę nad obszarem, który obecnie stanowi terytorium Republiki Zimbabwe. Kiedy przez kontynent afrykański przechodził „wiatr zmian” (potoczne określenie przemian, które skutkowały zniesieniem kolonialnej zależności) władze w Salisbury – stolicy brytyjskiej kolonii Rodezja Południowa – zdecydowały się na ogłoszenie 11 listopada 1965 r. Jednostronnej Deklaracji Niepodległości (*Unilateral Declaration of Independence – UDI*)².

Należy podkreślić, że żadne państwo na świecie nie uznało tej decyzji, której celem było utrzymanie ówczesnego stanu rzeczy i niedopuszczenie afrykańskiej / rdzennej większości do władzy. W tym też czasie światowa opinia usłyszała o tej zbuntowanej brytyjskiej kolonii. Dopiero geopolityczne zmiany na południu kontynentu związane z upadkiem portugalskiego imperium kolonialnego oraz kryzysem gospodarczym i politycznym spowodowały, że rząd nieuznawanej Republiki Rodezji Iana Douglasa Smitha zdecydował się na porozumienie z osiagającymi coraz większe sukcesy afrykańskimi ruchami wyzwolenческими³.

Dnia 12 grudnia na lotnisku w Salisbury wysiadł Lord Soames, gubernator Wielkiej Brytanii. Rodezja ponownie stała się brytyjską kolonią. Jednym z pierwszych posunięć Lorda Soamesa był akt łaski i amnestii dla wszystkich więźniów politycznych. W tym samym czasie społeczność międzynarodowa zniosła sankcje⁴. 4 marca 1980 r., Lord Soames powierzył Robertowi Mugabemu tekę premiera⁵. 11 kwietnia mianowano pierwszego prezydenta Zimbabwe, Canaana Banana, który objął swój urząd 18 kwietnia 1980 r. Tego samego dnia w obecności Księcia Karola nadano Zimbabwe niepodległość⁶.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie polityki zagranicznej Republiki Zimbabwe od uzyskania niepodległości do obalenia wieloletniego przywódcy tego kraju, Roberta Gabriela Mugabego w 2017 r. Jednakże zasadne jest ukazanie

¹ Zob.: *Southern Rhodesia 1979 Act*, w: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/52/pdfs/ukpga_19790052_en.pdf, [dostęp: 18.04.2021].

² Pełny tekst UDI można zobaczyć w internetowej wersji Sourcebook Modern History, w: <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1965Rhodesia-UDI.html>, [dostęp: 18.04.2021].

³ Zob.: K. Chołaszczyński, *Etnopolityka jako funkcjonalny element kształtujący system polityczny Republiki Zimbabwe*, Toruń 2014, s. 624.

⁴ Zob.: D. Coltard, *A Decade of Suffering in Zimbabwe – Economic Collapse and Political Repression under Robert Mugabe*, w: *CATO Institute Center for Global Liberty & Prosperity Development Policy Analysis* No. 5, 24 March 2008.

⁵ Zob.: T. Royle, *Winds of Change. The end of Empire in Africa*, Cambridge 1996.

⁶ D. Blair, *Degrees in violence*, London 2002, s. 29.

skutków kryzysu rodezyjskiego, gdyż to właśnie w tym czasie ukształtowały się dość ściśle stosunki polityczne i gospodarcze na południu Afryki.

Z jednej strony, dziesięciolecia okresu kolonialnego spowodowały, że ekonomiczne zależności były oczywiste. Praktycznie południe kontynentu było w brytyjskich rękach. Posiadłości niemieckie w Namibii po I wojnie światowej były pod kontrolą Związku Południowej Afryki. Natomiast portugalskie Angola i Mozambik miały dobre stosunki z lokalnymi samorządami kolonialnymi w tym rejonie. Z tego też powodu obok dobrych stosunków gospodarczych, istniały również dobre stosunki polityczne. Z drugiej zaś strony, uzyskujące niepodległość nowopowstałe państwa afrykańskie zawiązywały sojusze przeciwko rządów, które prowadziły politykę rasową. Przejmowane przez afrykańskie / rdzenne większości stery rządów spowodowało, że międzypaństwowe relacje w tej części kontynentu ugruntowały się w epoce już postkolonialnej.

Umiędzynarodowienie problemu rodezyjskiego

Narastanie kryzysu rodezyjskiego w pierwszej połowie lat 60. XX w. pociągnęło za sobą trzy bezpośrednie skutki w ówczesnych stosunkach międzynarodowych. Po pierwsze, państwa południowej Afryki zaczęły się konsolidować i zarazem ściśle współpracować. Ze względu na dominującą rolę osadniczych społeczności zwykło się je nazywać „Białymi Imperiami”, a należały do nich Republika Południowej Afryki, Rodezja Południowa oraz portugalskie posiadłości w Angoli i Mozambiku, a także okupowana przez RPA Namibia. Po drugie, ze względu na silne wpływy gospodarcze RPA w niektórych państwach afrykańskich np.: Mali, Zambii lub z powodu uwarunkowań geopolitycznych np.: Botswana, państwa afrykańskie zaczęły się różnić w kwestii postępowania z południem Afryki. Można zauważyć podział na grupę bardziej radykalnych krajów np. Tanzanii i państw umiarkowanych w swym stanowisku. Po trzecie, problem rodezyjski został przeniesiony na arenę międzynarodową, co zwłaszcza widać w pracach Organizacji Narodów Zjednoczonych ONZ, pomimo wyraźnego sprzeciwu Wielkiej Brytanii, która nadal uznawała to za swój wewnętrzny problem⁷.

Od 1961 r. kwestia rodezyjska była rozpatrywana przez Narody Zjednoczone, chociaż powinno stać się to wcześniej, gdyż w 1946 r. wszystkie metropolie były zobowiązane przesłać do ONZ listę z podlegającymi terytoriami kolonialnymi, co było zgodne z artykułem 73., punktem e Karty Narodów Zjednoczonych⁸.

⁷ Zob.: K. Chołaszczyński, *Z dziejów apartheidu w Afryce. Rządy Douglasa Iana Smitha w Rodezji Południowej*, w: „Pro Fide Rege et Lege”, numer 2(66) 2010, Biała Podlaska 2010, s. 71–83.

⁸ Patrz: *Karta Narodów Zjednoczonych*, w: <http://www.bb.po.gov.pl/images/Prawa/PNZ/KNZ.pdf>, [dostęp: 18.04.2021].

Rodezja Południowa na tej liście się nie znalazła, co zostało zmienione dopiero przez Komitet 24⁹ w 1962 r. i to mimo sprzeciwów Londynu¹⁰. Dopiero rezolucja 1747/XVI Zgromadzenia Ogólnego ZO ONZ z 28 czerwca 1962 r.¹¹ oficjalnie uznała Rodezję za obszar zależny, przez co obszar ten zaczął podlegać jednastemu rozdziałowi Karty NZ – deklaracji w sprawie obszarów nierządzących się samodzielnie.

Przez następne lata problem rodezyjski był wielokrotnie rozpatrywany przez ZO ONZ, z różnych powodów: reform wewnętrznych, uwolnienie więźniów, zniesienia segregacji, brak prac nad ewentualnym przyznaniem niepodległości etc., czego dowodem są rezolucje: 1755/XVII¹², 1883 i 1899/XVIII¹³ z 1962 i 1963 r. W 1963 r. Ghana, Mali, Gwinea i Maroko oficjalnie wyraziły zaniepokojenie dobrożeniem władz Salisbury, lecz przed spodziewaną rezolucją RB ONZ, Londyn zastosował instytucję weta¹⁴. W roku 1965 spodziewano się samowolnej decyzji rządu Smitha o ogłoszeniu niepodległości, co znalazło swoje odzwierciedlenie w rezolucji Rady Bezpieczeństwa RB ONZ z 6 maja 1965 r. numer 202¹⁵ oraz rezo-

⁹ *Special Committee on the Situation with Regard to the Implementation of the Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples* – 24 osobowy skład. Patrz: E. McWhinney, *Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples*, New York 14 December 1960, w: <https://legal.un.org/avl/ha/dicc/dicc.html>, [dostęp: 18.04.2021]; *Committee of 24 (Special Committee on Decolonization)*, w: <https://www.un.org/dppa/decolonization/en/c24/about>, [dostęp: 18.04.2021].

¹⁰ M. J. Malinowski, *Kryzys rodezyjski*, Warszawa 1975, s. 175–176.

¹¹ Patrz: *United Nations General Assembly Resolution 1747*, w: [file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1747\(XVI\)-EN.pdf](file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1747(XVI)-EN.pdf), [dostęp: 08.11.2022]; *Resolutions adopted by the General Assembly at its 16th session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/16>, [dostęp: 18.04.2021].

¹² *United Nations General Assembly Resolution 1755*, 12 październik 1962, w: [file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1755\(XVII\)-EN.pdf](file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1755(XVII)-EN.pdf), [dostęp: 08.11.2022]; *Resolutions Adopted by the General Assembly during its seventeenth session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/17>, [dostęp: 18.04.2021].

¹³ *United Nations General Assembly Resolution 1883*, 14 październik 1963, w: [file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1883\(XVIII\)-EN.pdf](file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1883(XVIII)-EN.pdf), [dostęp: 08.11.2022]; *United Nations General Assembly Resolution 1889*, 6 listopad 1963, w: file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_5691-EN.pdf, *dostęp dn. 18.04.2021*; *Resolutions Adopted by the General Assembly during its eighteen session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/18>, [dostęp: 19.04.2021].

¹⁴ M. J. Malinowski, dz. cyt., s. 177–178.

¹⁵ *United Nations Security Council Resolution 202*, 6 maja 1965, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90482>, [dostęp: 19.04.2021]; *Security Council Resolutions – 1965*, w: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1965>, [dostęp 08.11.2022].

lucji 2012/XX¹⁶ i 2022/XX¹⁷ ZO ONZ, które potępiały wszelkie próby wymuszenia niepodległości i żądały zwołania ogólnonarodowej konferencji. Mimo, iż Wielka Brytania zgodziła się na udział ONZ w rozwiązywaniu konfliktu, to nadal wielokrotnie wysuwała sugestie, iż problem ten stanowi wewnętrzną kwestię metropolii.

Reakcja na *Unilateral Declaration of Independence* była do przewidzenia, o czym świadczy rezolucja 2024/XX ZO ONZ z 11 listopada 1965 r.¹⁸ oraz rezolucja 216 RB ONZ¹⁹ z następnego dnia, zgłoszona przez Senegal i Jordanię²⁰, które potępiły samowolny akt i wezwały do stłamszenia rebelii, jak również zerwania stosunków z Salisbury. Innymi ważnymi dokumentami były m.in.: zezwolenie dane Wielkiej Brytanii na użycie wojska wobec statków próbujących dostarczyć ropę do Rodezji (rezolucja 221 RB ONZ z 9 kwietnia 1966 r.²¹), embargo na broń i inne towary (rezolucja 232 RB ONZ z 16 grudnia 1966 r.²²), całkowite embargo na eksport i import (rezolucja 253 RB ONZ z 29 maja 1968 r.²³) oraz akt odmówienia uznania samozwańczej republiki (rezolucja 277 RB ONZ z 18 marca 1970 r.²⁴).

¹⁶ *United Nations General Assembly Resolution 2012*, 12 październik 1965, w: file:///C:/Users/wksim/Downloads/A_C-4_SR-1541-EN.pdf, [dostęp: 19.04.2021]; *Resolutions Adopted by the General Assembly during its twentieth session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/20>, [dostęp: 19.04.2021].

¹⁷ *United Nations General Assembly Resolution 2022*, 2 listopad 1965, w: https://digitallibrary.un.org/record/203554?ln=zh_CN, [dostęp: 08.11.2022]; *Resolutions Adopted by the General Assembly during its twentieth session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/20>, [dostęp: 19.04.2021].

¹⁸ *Resolutions Adopted by the General Assembly during its twentieth session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/20>, [dostęp: 19.04.2021].

¹⁹ *United Nations Security Council Resolution 216*, 12 listopad 1965, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90483>, [dostęp: 08.11.2022]; *Security Council Resolutions – 1965*, w: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1965>, [dostęp: 19.04.2021].

²⁰ *Situation in Southern Rhodesia*, w: http://www.un.org/en/sc/repertoire/64-65/Chapter%208/64-65_08-13-Situation%20in%20Southern%20Rhodesia.pdf, [dostęp: 19.04.2021].

²¹ *United Nations Security Council Resolution 221*, 9 kwiecień 1966, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90501>, [dostęp: 19.04.2021]; *Security Council Resolutions – 1966*, <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1966>, [dostęp: 19.04.2021].

²² *United Nations Security Council Resolution 232*, 16 grudzień 1966, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90502>, [dostęp: 19.04.2021]; *Security Council Resolutions – 1966*, <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1966>, [dostęp: 19.04.2021].

²³ *United Nations Security Council Resolution 253*, 29 maja 1968, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90750>, [dostęp: 19.04.2021]; *Security Council Resolutions – 1968*, w: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1968>, [dostęp: 19.04.2021].

²⁴ *United Nations Security Council Resolution 277*, 18 marca 1970, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90779>, [dostęp: 19.04.2021]; *Security Council Resolutions – 1970*, w: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1970>, [dostęp: 19.04.2021].

Natomiast ZO ONZ, 7 listopada 1968 r., przyjęło rezolucję 2383/XXIII²⁵, w której stwierdzono, że jedynie użycie siły przez Wielką Brytanię może zdusić rebelię. Trzeba jednak zauważyć, że wiele projektów przepadało ze względu na opór samej metropolii: próba przeforsowania projektu użycia siły przez RB ONZ napotkał na brytyjskie weto (1969 r.). To samo spotkało projekt rezolucji Rady Bezpieczeństwa, w której przyznanie Rodezji niepodległości uzależniono od utworzenia rządu opartego na zasadzie większości (1970 r.)²⁶.

W tym miejscu muszę zauważyć, iż mimo faktu nieuznawania przez żadne państwo na świecie UDI i proklamowanej republiki, oraz oficjalnie głoszone poparcie względem nakładanych sankcji, niejednokrotnie partykularne interesy przeważały. Najlepszym przykładem są Stany Zjednoczone. USA oficjalnie poparły Wielką Brytanię, nie uznając samowolnych decyzji D. I. Smitha i zamykając swoje przedstawicielstwo w Salisbury, zamrażając aktywa bankowe oraz przyłączając się do embarga²⁷, lecz czyniły to zazwyczaj z lekkim opóźnieniem. Ponadto już w 1971 r. Senat amerykański zażądał, by zniesiono embargo na rodezyjski chrom²⁸, a same sankcje wielokrotnie były omijane. Jak wyliczono, amerykańskie firmy w całej Afryce Południowej, mimo nałożonych sankcji zainwestowały blisko 1,665 miliardów dolarów, co stanowiło około 17% wszystkich inwestycji zagranicznych. Wśród inwestorów byli: American Airlines Inc., American Motors Corporation, Baxter Laboratories Inc., Computer Sciences Corporation, Eastman-Kodak Company, Encyclopedia Britannica Inc., Ford Motor Company, Fiat-Allis Construction Machinery Inc., General Motors Corporation, The Gillette Company, Metro-Goldwyn-Mayer International Inc., Mobil Oil Corporation etc²⁹.

²⁵ *Resolutions Adopted by the General Assembly during its twenty-third session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/23>, [dostęp: 19.04.2021].

²⁶ *United States First U. N. Veto Aids Rhodesia*, w: *St. Petersburg Times*, 18 marzec 1970, w: <http://news.google.com/newspapers?nid=888&dat=19700318&id=0nYzAAAIBAJ&sjid=-HsDAAAIBAJ&pg=4442,6410338>, [dostęp: 19.04.2021].

²⁷ Zob.: J. Galtung, *On the Effects of International Economic Sanctions: With Examples from the Case of Rhodesia*, w: *World Politics*, Volume 19, Issue 3, Apr. 1967, w: http://www.stanford.edu/class/ips216/Readings/galtung_67.pdf, [dostęp: 19.04.2021]; W. Minter, E. Schmidt, *When Sanctions Worked: The Case of Rhodesia Reexamined*, w: *African Affairs*, Vol. 87, No. 347, Apr. 1988, w: <http://www.africafocus.org/editor/aa1988.php>, [dostęp: 19.04.2021].

²⁸ Patrz: C. Munhamu Botsio Utete, *American Policy on Zimbabwe: the economic and political context of recent policy*, 24-25 marca 1972, w: http://psimg.jstor.org/fsi/img/pdf/t0/10.5555/al.sff.document.acoa000371_final.pdf, [dostęp: 19.04.2021]; *Importation of Rhodesian Chrome. Hearing before the Subcommittee on African Affairs of the Committee on Foreign Relations United States Senate*, w: www.noeasyvictories.org/congress/uscg007.pdf, [dostęp: 19.04.2021].

²⁹ Patrz: L. Litvak, R. DeGrasse, K. McTigue, *South Africa: Foreign Investment and Apartheid*, Washington/Amsterdam 1978 – znajduje się tam lista blisko setek amerykańskich firm inwestujących w Afryce Południowej, mimo embarga, które obowiązywało.

Niejasną postawę prezentowała Francja. Wstrzymywała się od głosu podczas wszystkich głosowań w ONZ, a jednocześnie sprzedawała broń Pretorii. Natomiast Total Oil Company wielokrotnie łamał embargo na dostarczanie do Rodezji ropy naftowej. Łączono tę firmę z ówczesnie budowaną w Johannesburgu wielką rafinerią. Konsulat w Salisbury został zamknięty dopiero pod silnym naciskiem Londynu. Podobnie miała się kwestia z Republiką Federalną Niemiec. Oficjalnie Bonn przyłączyło się do sankcji, czego dowodem było zamknięcie konsulatów w 1970 r., lecz wcześniej w 1966 r. wybuchł skandal, związany z drukowaniem w RFN funtów szterlingów na zlecenie władz w Salisbury. Jak podawał „The Economist”, w pierwszych latach kryzysu głównymi państwami, które mimo nałożonych sankcji handlowały z Rodezją były: RFN, Japonia, Francja, Holandia, Włochy i Szwajcaria. Jednakże po proklamowaniu republiki w 1970 r. te państwa, które zwlekały z zamknięciem swych konsulatów, w końcu to uczyniły a były to: Dania, Norwegia, Włochy, Kanada, Nowa Zelandia, Holandia, Belgia, Australia, Grecja, Szwajcaria oraz Austria³⁰.

Taka sytuacja międzynarodowa spowodowała, że państwa Afryki Południowej zaczęły się zbliżać i tworzyć coś w rodzaju trwałego sojuszu. Chodzi o Republikę Południowej Afryki, Rodezję Południową, Angolę oraz Mozambik – pośrednio Portugalię. Już na początku lat 60. XX w. w Pretorii narodził się pomysł stworzenia Paktu Południowoafrykańskiego (SATO). Projekt upadł, lecz współpraca militarna rozwinęła się na szeroką skalę. W czerwcu 1961 r., na pograniczu angolańsko-namibijskim, Pretoria i Lizbona ustanowiły wspólne punkty graniczne i patrole³¹.

Problem antyporugalskiej partyzantki w Angoli był znaczący dla premiera Portugalii, Antonio Salazara³². W lipcu 1961 r. podczas wspólnych obrad ministrów obrony narodowej RPA i Portugalii w Lizbonie ustalono stopień zaangażowania Pretorii pod względem militarnym. W następnych latach mogliśmy zauważyć znaczny wzrost liczby wspólnych manewrów wojskowych. Od tego momentu sojusz obu państw był dla wszystkich bardzo widoczny, a dla dalszego rozwoju współpracy ważne stała się pomoc rządowi w Salisbury. Takie zbliżenie, zwłaszcza między Rodezją i Lizboną, można zauważyć w 1965 r. Głównie za sprawą wypowiedzi znaczących polityków³³. Jednakże należy zauważyć, że nigdy nie podpisano żadnego dokumentu stwierdzającego powstanie sojuszu. Więcej korzyści przynosiły nieformalne kontakty niż ich sformalizowanie. Dowodzi tego

³⁰ M. J. Malinowski, dz. cyt., s. 188.

³¹ Z. Dobosiewicz, T. Łętocha, M. Malinowski, „*Białe Imperium*” Południowej Afryki, Warszawa 1974, s. 151.

³² Zob.: M. D. D. Newitt, *Portuguese Settlement on the Zambezi*, London 1973.

³³ Z. Dobosiewicz, T. Łętocha, M. Malinowski, dz. cyt., s. 154.

m.in. wizyta ministra spraw zagranicznych Portugalii Ruia Manuela de Madeiro d'Espiny Patricia w RPA, w 1973 r., który odmówił podpisania militarnego paktu³⁴.

Stosunki rodezyjsko-południowoafrykańskie były bardziej zażyłe. To zbliżenie, jak już wspominałem, rozpoczęło się tuż przed ogłoszeniem UDI. Wtedy też D. I. Smith odwiedził Pretorię i Lizbonę. W późniejszym okresie premier Rodezji niemalże co roku odwiedzał RPA, natomiast we wrześniu 1965 r. oficjalnie został otwarty portugalski konsulat w Salisbury³⁵. Podobnie uczyniła RPA.

Na uwagę zasługuje fakt, iż już pod koniec 1965 r. do Rodezji przybyły pierwsze portugalskie oddziały z Mozambiku, celem przejścia zapory wodnej w Kariba na rzece Zambezi. Natomiast RPA i Portugalia odmówiły wzięcia udziału w międzynarodowych sankcjach i ogłosiły, że będą gospodarczo pomagać rządowi Smitha, co ściśle wiązało się z omijaniem embarga na ropę naftową³⁶. Poza tym, przez cały okres konfliktu do Rodezji szła pomoc wojskowa w celu stłumienia ruchów narodowyzwoleńczych. W ten oto sposób powstał sojusz Pretoria – Salisbury – Lizbona, który zwykło się nazywać „Białymi Imperiami Afryki Południowej”.

Należy jednak zwrócić uwagę na pewne fakty, które spowodowały, iż niektóre państwa znalazły się mimowolnie w tym bloku. Jednym z nich jest Namibia, wcześniej będąca kolonią niemiecką, która od 1915 r. okupowana przez Związek Południowej Afryki. Na mocy decyzji Ligi Narodów obszar ten stał się częścią systemu mandatowego kategorii C, czyli bez możliwości przyznania niepodległości, a zarząd oddano ZPA. Po rozwiązaniu Ligi Narodów Pretoria uznała, że nie jest już niczym ograniczona i dokonała aneksji Namibii. W ten sposób obszar ten stał się częścią bloku „Białego Imperium”³⁷. Gospodarczo związane z południem były Botswana, Lesotho i Ngwane (Suazi) poprzez eksport oraz siłę roboczą, która z tych krajów głównie kierowała się do Rodezji i RPA, co było ściśle związane z unią celną z 1910 r. W podobnie trudnej sytuacji było Malawi.

Innym sposobem na zacieśnienie kontaktów była produkcja energii elektrycznej. Dokonano budowy licznych zapór i elektrowni, z czego największymi były: elektrownia w Angoli na rzece Kunene, koło Nova Lisboa, elektrownia w Lesotho na rzece Oranje oraz największa w Afryce elektrownia Caborra Bassa na rzece Zambezi w Mozambiku. Nadmiar prądu był sprzedawany między państwa bloku³⁸. Do dziś współpraca w tej dziedzinie jest bardzo silna, a odbywa się w ramach Southern African Power Pool (pod auspicjami Wspólnoty Rozwoju

³⁴ Tamże, s. 155.

³⁵ Zob.: A. Binda, *Mozambique 1968 – 72. Rhodesian and Portuguese Cooperation*, w: <http://www.rhodesianforces.org/Mozambique1968-72.htm>, [dostęp: 19.04.2021].

³⁶ Patrz: G. Arrighi, *The Political Economy of Rhodesia*, Haga 1967.

³⁷ Główną organizacją narodowyzwoleńczą było SWAPO.

³⁸ Z. Dobosiewicz, T. Łętocha, M. Malinowski, op. cit., s. 166–167.

Afryki Południowej SADC: Angoli, Botswany, Konga, Lesotho, Mozambiku, Malawi, Namibii, RPA, Suazi, Tanzanii, Zambii i Zimbabwe³⁹.

Pozostałe państwa afrykańskie były mniej jednolite w swoich działaniach. Oczywiście, krytykowały UDI i popierały działania Zimbabwe African People's Union ZAPU i Zimbabwe African National Union ZANU (dwóch głównych sił politycznych i militarnych ruchu wyzwolenczego), lecz różnice dotyczące form działania spowodowały, że ich postawa w owym czasie nie zasługiwała na uwagę światowej opinii publicznej.

Krytyka „Białych Imperiów” zaczęła się od deklaracji Organizacji Jedności Afrykańskiej OJA z 1964 r., w której krytykowano rząd D. I. Smitha za próbę wymuszenia niepodległości i sugerowano, aby Malawi oraz Zjednoczona Republika Tanzanii, wsparły walczące organizacje. Ponadto wezwano Wielką Brytanię, by rozpoczęła reformy w swojej kolonii oraz zwolniła wszystkich więźniów. Najbardziej radykalne w tym pierwszym okresie konfliktu była Tanzania Juliusa Nyerere oraz Ghana, z charyzmatycznym przywódcą Kwame Nkrumahem. Domagano się nawet zbrojnej interwencji, a przede wszystkim sankcji wszelkiego rodzaju. W podobnym stylu wypowiadali się Hastings Banda (prezydent Malawi) oraz Kenneth Kaunda (prezydent Zambii), chociaż jak wiemy przywódca Malawi czynił to tylko z pobudek taktycznych, gdyż zależność gospodarcza względem RPA była tak duża, że na inne działania nie mógł się zgodzić. Umiarkowane pozostały Kenia i Nigeria, lecz też krytykowały zarówno Londyn, jak i Salisbury⁴⁰.

W roku 1965, Nigeria zmieniła zdanie i razem z Tanzanią apelowały do premiera Wielkiej Brytanii Harolda Wilsona o zbrojną interwencję. W tym samym czasie OJA wypracowała siedmiopunktowy program działania na rzecz rozwiązania konfliktu⁴¹, lecz w łonie samej organizacji nie było zgody, co do szczegółów. Mali i Algieria poparły pomysł zbrojnej interwencji Londynu, lecz przeciwnie były Gwinea i Ghana. Po UDI, za użyciem siły pozostawały: Nigeria, Ghana, Tanzania i Etiopia. Z czasem jednak głosy radykalne ustępowały i pod koniec 1965 r., oprócz czterech wymienionych państw, tylko Uganda i Zambia były za wysłaniem wojska przez metropolię⁴².

W grudniu 1965 r., OJA postanowiła przystąpić do międzynarodowych sankcji oraz wystosować ultimatum względem Londynu. Zażądano, by Londyn uczynił jakiegokolwiek kroki w celu zakończenia kryzysu, w przeciwnym razie stosunki dyplomatyczne zostałyby zerwane. Jednak i to ultimatum nie było przez wszystkie

³⁹ Strona *Southern African Power Pool*, w: <http://www.sapp.co.zw/>, [dostęp: 19.04.2021].

⁴⁰ M. J. Malinowski, dz. cyt., s. 192–194.

⁴¹ *Resolutions adopted by the Second Ordinary Session of the Assembly of Heads and Government Held in Accra Ghana*, 21 – 26 października 1965, w: https://au.int/sites/default/files/decisions/9513-assembly_en_21_26_october_1965_assembly_heads_state_government_second_ordinary_session.pdf, [dostęp: 19.04.2021].

⁴² M. J. Malinowski, dz. cyt., s. 195–197.

państwa respektowane. Z 36 członków OJA, tylko 10 zerwało stosunki: Somalia, Ghana, Algieria, Kongo Brazzaville, Mauretania, Mali, Zjednoczona Republika Arabska, Gwinea, Tanzania i Sudan. Z czasem jednak tych państw zaczęło ubywać. Już na początku 1966 r. Sudan i Ghana nawiązały kontakty z Londynem (w Ghanie po przewrocie)⁴³. W 1968 r. nawet Tanzania podjęła decyzję o normalizacji bilateralnych relacji. Większość państw zaczęła prezentować umiarkowane stanowisko, co wiązało się z naciskiem mocarstw zachodnich. Przykładem tego może być konferencja Wspólnoty Narodów w Nigerii, w 1966 r., którą zbojkotowały jedynie Ghana i Tanzania, a ostrą krytykę wypowiadali przedstawiciele Zambii i Sierra Leone. Krótco później Algieria, Mali, Mauretania, Kenia i Sudan zażądały od H. Wilsona deklaracji, iż rozwiąże on konflikt, zgodnie z wolą afrykańskiej większości Rodezji⁴⁴.

W późniejszym okresie nic praktycznie w tej materii się nie działo. Kraje afrykańskie wykazywały swoistą bierność i praktyczną niemoc działania. Trzeba jednak przyznać, że niektóre państwa w tym czasie przeżywały trudne chwile. W 1968 r. w Mali i w 1971 r. w Ugandzie miały miejsce zamachy stanu. Algieria oraz Zjednoczona Republika Arabska, od 1967 r., całą swoją politykę międzynarodową skierowały w stronę konfliktu bliskowschodniego. Kongo Brazzaville, Gwinea oraz Mauretania zaangażowały się w wspieranie ruchu narodowyzwoleńczego w portugalskiej Gwinei Bissau. Nigeria musiała uporać się z secesją Biafry pułkownika Odumegwu Chukwu Emery Ojukwu. Natomiast Somalia nie mogła sama poradzić sobie z problemami wewnętrznymi, a co dopiero pomagać odległej Rodezji. Jedynie aktywnymi pozostały Tanzania i Zambia.

Sytuacja diametralnie zmieniła się w 1975 r. Upadek portugalskiego imperium mocno zmienił geopolitykę Południowej Afryki. W tym też okresie powstał wyrazisty blok państw nakierowany na walkę z „Białymi Imperiami”, a zwykło się go określać mianem „Państw Frontowych”, do których należały: Tanzania, Zambia, Botswana, Angola i Mozambik⁴⁵. Natomiast po upadku rządu D. I. Smitha do tego bloku dołączyło niepodległe Zimbabwe.

Stosunki Zimbabwe z krajami ościennymi w latach osiemdziesiątych

Po uzyskaniu niepodległości przez Zimbabwe w 1980 r., kraj ten stał się członkiem tzw. „państw frontowych”. Należy zauważyć, że jednocześnie liczba „Białych imperiów” zmniejszyła się. Politykę apartheidu prowadziła jedynie

⁴³ Zob.: J. D. Fage, *A History of Africa*, London 1988.

⁴⁴ M. J. Malinowski, dz. cyt.

⁴⁵ H. Zins, *Historia Zimbabwe*, Warszawa 2003, s. 155.

Republika Południowej Afryki oraz opanowana przez nią Namibia. Z tego też względu polityczne stosunki na linii Pretoria-Harare (dawniej Salisbury) były bardzo napięte. Jednakże wieloletnie istnienie systemu kolonialnego spowodowało znaczne ożywienie stosunków handlowych. Wszystkie państwa frontowe były gospodarczo uzależnione od RPA.

RPA dążyła do zdyskredytowania R. Mugabego (ówczesnego premiera Zimbabwe) i ukazania go jako osoby sprzyjającej „terrorystom”. Na terenie Zimbabwe miały znajdować się bazy szkoleniowe Afrykańskiej Rady Narodowej (*African National Council – ANC*) Olivera Reginalda Tambo⁴⁶. Mugabe zaś oskarżał Pretorię o to, że na teren Zimbabwe wysyłała partyzantów z dawnej armii osadniczej, bądź wiernych członków *United African National Council* biskupa Abela Muzorewy (biskup metodystyczny, premier Rodezji Zimbabwe w 1979 r., później lider opozycji względem R. Mugabego). Poza tym, RPA miała wspierać przeciwników politycznych ZANU-PF w prowincji Midlands. Z tego też powodu nastąpiło całkowite zerwanie stosunków dyplomatycznych, przy jednoczesnym zachowaniu misji handlowych⁴⁷.

Z powyższych względów bardzo bliskie stosunki miała Zimbabwe z Mozambikiem. Premier Robert Mugabe i prezydent Samora Machel prywatnie byli bliskimi przyjaciółmi. Poza kwestiami politycznymi bardzo ważną kwestią pozostawała gospodarka. RPA utrudniała Zimbabwe eksport, więc Harare musiało skorzystać z linii kolejowej oraz rurociągu poprowadzonego z portu Beira. W celu jego ochrony, Zimbabwe na terenie Mozambiku utrzymywało nawet 10 tysięcy żołnierzy (1987 r.)⁴⁸.

Bardzo bliskie stosunki Zimbabwe miało z Zambią (Kenneth Kaunda⁴⁹), Malawi (Hastings Banda) oraz Tanzanią (Julius Nyerere), co było związane ze wspólną walką z czasów kryzysu rodezyjskiego i wspólnie propagowanymi ideami. Państwa te miały systemy monopartyjne, do czego dążyło również Zimbabwe, a co udało się w 1987 r. W początkowym okresie, Angola i Botswana należały również do bliskich sojuszników. Jednakże Botswana wołała działać samodzielnie. Do roku 1980 rządził Seretse Khama, który przewodził państwu w sposób

⁴⁶ Patrz: *Interview with Oliver Tambo by Zimbabwe Television (ZTV)*, 5 August 1983, w: <https://www.sahistory.org.za/archive/interview-oliver-tambo-zimbabwe-television-ztv-05-august-1983-harare>, [dostęp: 19.04.2021]; A. McSmith, *Oliver Tambo: the exile*, 15 October 2007, w: <http://www.independent.co.uk/news/people/profiles/oliver-tambo-the-exile-394806.html>, [dostęp: 19.04.2021].

⁴⁷ H. Zins, *Historia Zimbabwe*, Warszawa 2003, s. 258–259.

⁴⁸ Tamże, s. 259–260; D. A. Robinson, *Curse on the Land: A History of the Mozambican Civil War*, 2006, s. 22, w: <http://www.adelinotorres.info/africa/David%20Robinson,%20Curse%20on%20the%20Land-History%20of%20the%20Mozambican%20Civil%20War.pdf>, [dostęp: 19.04.2021].

⁴⁹ W 1991 r., zgodził się na wybory, które przegrał – nowym prezydentem został Frederick Chiluba.

dość autorytarny. Po jego śmierci w lipcu 1980 r. nowym prezydentem został Quett Masire, który wprowadził kraj na demokratyczne tory. W późniejszym okresie Botswana wołała nie angażować się jednoznacznie w jakieś „wspólne” plany. Sama rozwiązywała swoje problemy, chociaż aktywnie wspierała *African National Council* (ANC), przez co w 1985 r. wojska RPA dokonały napaści na bazy szkoleniowe tej organizacji, położone w tymże kraju⁵⁰.

Również w Angoli był to czas niepokojów. Rządził komunistyczny Ludowy Ruch Wyzwolenia Angoli (MPLA), na czele z Antonio Agostinho Neto. MPLA było wspierane przez Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich ZSRR poprzez dostawy broni oraz Kubę, która wysłała blisko 30 tysięcy żołnierzy. Przeciwnikiem dla komunistycznego reżimu był Narodowy Związek Całkowitego Wyzwolenia Angoli (UNITA), na czele z Jonasem Savimbą. Organizacja ta wywodziła się z ludu Ovibundu i miała poparcie RPA, a także ruchu o nazwie: Narodowy Front Wyzwolenia Angoli (FNLA) z wspólnoty Bakongo, wspieranego przez państwa „zachodnie” oraz Zair. Poza tym, na terenie Angoli znajdowały się bazy namibijskiej Organizacji Ludu Afryki Południowo-Zachodniej (SWAPO). Ze względu na fakt, że obszar Namibii był kontrolowany przez wojska południowoafrykańskie⁵¹, Pretoria zdecydowała się na przeprowadzenie kilku akcji o charakterze militarnym na terenie Angoli. Ostatecznie, 22 grudnia 1988 r. Angola, Kuba i RPA podpisały porozumienie o wycofaniu wojsk. Pokój w samej zaś Angoli nastąpił dopiero w połowie 1991 r. (za rządów prezydenta Jose-Dos Santosa)⁵².

Jeśli chodzi o Mozambik, to RPA od 1980 r. zdecydowała się zaangażować w wspieranie antykomunistycznego Narodowego Ruchu Oporu Mozambiku (RENAMO). W praktyce siły Pretorii głównie niszczyły drogi, koleje i rurociągi łączące Zimbabwe i Mozambik. W tej sytuacji Harare zdecydowało się na wysłanie swojej armii w 1982 r. i obsadzeniu najważniejszych połączeń. Fakt ten uważa się za początek gospodarczego uniezależnienia się tych dwóch państw od Republiki Południowej Afryki. W marcu 1984 r., w Nkomati podpisano układ o nieagresji Mozambiku i RPA. W 1986 r., w katastrofie lotniczej zginął prezydent S. Machel. Nowym prezydentem został Joaquim Alberto Chissano. W 1989 r. ZSRR wycofał swoich ostatnich „doradców”⁵³.

⁵⁰ W. Roszkowski, *Półwiecze*, Warszawa 2001, s. 360, 453–454.

⁵¹ Na terenie Namibii, Pretoria wspierała Demokratyczny Związek Turnhalle, lecz był on mało skuteczny. Z tego też względu RPA wprowadziła swojego administratora generalnego: Williego van Viekerka. Ostatecznie uzyskała niepodległość w 1990 r.

⁵² A. Bartnicki pod red., *Zarys dziejów Afryki i Azji 1869 – 1996. Historia konfliktów*, Warszawa 1998, s. 375–387.

⁵³ B. Tavuyanago, *RENAMO: from military confrontation to peaceful democratic engagement, 1976-2009*, w: <https://academicjournals.org/journal/AJPSIR/article-full-text-pdf/895FF2440453>, [dostęp: 19.04.2021].

Ze względu na wspieranie ANC, w grudniu 1982 r. Pretoria dokonała wojskowej inwazji na Lesotho a w 1991 r. wsparła wojskowy przewrót pułkownika Eliasza Phisoana Ramaema⁵⁴. Jednakże zasadniczy zwrot w polityce RPA miał miejsce po objęciu stanowiska prezydenta 14 sierpnia 1989 r. przez Fredericka de Klerka.

Pogłębianie instytucjonalizacji współpracy

„Rządy osadnicze” (władza oparta na mniejszości rasowej, gwałcąca polityczne prawa rdzennej większości) na południu Afryki były przez międzynarodową opinię publiczną krytykowane i izolowane. Owo odseparowanie przyniosło odmienny skutek niż zakładano. Cały ten region stworzył coś na kształt samowystarczalnej gospodarki mogącej wyprodukować wszystko – od bomby atomowej do kasety magnetofonowej. Jednakże zasadniczym problemem pozostał dostęp do nowoczesnej technologii, co bezpośrednio wpłynęło na ostateczny rezultat. Poza tym, „Białe imperia” powoli się wykruszały – Rodezja Północna w 1964 r., Betszuania i Niasa w 1966 r., Angolia i Mozambik w 1975 r., Rodezja Południowa w 1980 r., a Namibia w 1990 r. RPA natomiast jako ostatnie, w 1994 r. Jednak lata kolonializmu odcisnęły swoje piętno na tym obszarze i na stałe połączyły te państwa w afrykańskiej geopolityce.

Formy instytucjonalnej współpracy na południu Afryki sięgają początków XX w. Już w 1910 r. powstała Południowoafrykańska Unia Celna (*Southern African Customs Union* – SACU)⁵⁵. Od początku należały do niej Unia Południowoafrykańska (obecnie RPA), Betszuania (obecnie Botswana), Suazi i Lesotho, a od 1919 r., Namibia. W 1995 r., SACU obok SADC, stało się priorytetem w polityce zagranicznej Republiki Południowej Afryki. W jej ramach powstaje unia gospodarcza między RPA a Lesotho oraz wspólny rynek między tą unią a Suazi i Namibią. Jeśli zaś chodzi o stosunki między SACU a Zimbabwe to ma miejsce proces tworzenia strefy wolnego handlu a także obszaru preferencyjnego handlu w całym regionie⁵⁶.

⁵⁴ *A military coup deposes the Lesotho Government*, w: <http://www.sahistory.org.za/dated-event/military-coup-deposes-lesotho-government>, [dostęp: 19.04.2021].

⁵⁵ Do SACU należy: Botswana, Lesotho, Namibia, RPA i Suazi (obecnie: Eswatini). Zimbabwe do tejże organizacji nie należała – Rodezja tylko blisko współpracowała – lecz od dłuższego czasu trwa wewnętrzna dyskusja nad kierunkiem polityki zagranicznej: SACU czy SADC. Zob.: Strona *Southern African Customs Union*, w: <http://www.sacu.int/>, [dostęp: 19.04.2021]; R. Gibb, *Should Zimbabwe Join the Southern African Customs Union?*, 2010, w: http://us-cdn.creamermmedia.co.za/assets/articles/attachments/29064_brenthurst_paper_2010_04.pdf, [dostęp: 19.04.2021]; *Zimbabwe and SADC Call for Expeditious Preparations for Establishing a SADC Customs Union*, 31 marzec 2014, w: <https://www.sadc.int/news-events/news/zimbabwe-and-sadc-call-expeditious-preparations-establishing/>, [dostęp: 19.04.2021].

⁵⁶ M. W. Solarz, *Republika Południowej Afryki. Trwałość czy zmierzch potęgi w regionie?*, Warszawa 1999, s. 152.

W ramach SACU, z dniem 5 grudnia 1974 r. powstał Wspólny Obszar Walutowy (*Common Monetary Area – CMA*), zwany początkowo Strefą Monetarną Randa. To właśnie rand był walutą, która obowiązywała we wszystkich krajach członkowskich. Z czasem jednak poszczególne państwa zaczęły wprowadzać własne pieniądze i tak: Eswatini (dawniej Suazi) wprowadziło lilangeni w 1974 r., Botswana pulę w 1978 r., a Lesotho maloti w 1980 r. (Lesotho loti). W 1990 r., do CMA przystąpiła Namibia, natomiast Botswana zaczęła prowadzić własną politykę monetarną i wystąpiła z CMU w 1976 r.⁵⁷ Zimbabwe, mimo starań, nie zostało przyjęte do wspólnego obszaru ze względu na chwiejność zimbabweńskiego dolara. Doszło do tego, że na początku 2009 r., rząd w Harare zezwolił na posługiwanie się w transakcjach handlowych oraz w codziennych zakupach zagranicznymi walutami. Rodzimy pieniądz stracił całkowicie na znaczeniu, co trwa do dziś pomimo takich działań jak wprowadzenie Zimdolarów w 2019/2020 roku⁵⁸.

Najważniejszą organizacją w tej części Afryki jest Południowoafrykańska Wspólnota Rozwoju (*Southern African Development Community – SADC*)⁵⁹. Jej źródła należy szukać w 1980 r., kiedy to powstała Południowoafrykańska Konferencja Koordynacji Rozwoju (*South African Development Coordination Conference – SADCC*). 17 sierpnia 1992 r., w Windhoek podpisano traktat oraz deklarację przekształcającą SADCC w SADC. Od początku należą do niej: Angola, Botswana, Zair (teraz Demokratyczna Republika Konga – DRK), Lesotho, Malawi, Mozambik, Namibia, Republika Południowej Afryki (od 30 sierpnia 1994 r.), Seszele, Eswatini (dawniej Suazi), Tanzania, Zambia oraz Zimbabwe. W późniejszym okresie przystąpiły Mauritius, Komory i Madagaskar. Po wielu latach wysiłków (m. in.: zniesiono cła na 85% towarów w handlu wewnętrznym), 17 sierpnia 2008 r. w Johannesburgu podpisano porozumienie o utworzeniu strefy wolnego handlu. Angola oraz DRK ze względów gospodarczych nie przystąpiły do strefy⁶⁰. Zimbabwe zezwolono na przystąpienie ze względów czysto politycznych. Planowano pełną liberalizację handlu do 2012 r., utworzenie wspólnego rynku do 2015 r. i wprowadzenie wspólnej waluty do 2018 r. – wszystkie te „kamienie

⁵⁷ Patrz: Jian-Ye Wang, I. Masha, *The Common Monetary Area in Southern Africa: Shocks, Adjustment, and Policy Challenges*, July 2007, International Monetary Fund, w: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2007/wp07158.pdf>, [dostęp: 19.04.2021].

⁵⁸ *Zimbabwe dollar „not back soon”*, 12 April 2009, w: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/7995882.stm>, [dostęp: 19.04.2021]; *Zimbabwe to start phasing out use of US dollars at the end of 2022*, 16 kwietnia 2020, <https://www.polity.org.za/article/zimbabwe-to-start-phasing-out-use-of-us-dollars-at-the-end-of-2022-2020-04-16>, [dostęp: 19.04.2021].

⁵⁹ Strona *Southern African Development Community*, w: <http://www.sadc.int/>, [dostęp: 19.04.2021].

⁶⁰ Patrz: W. Cavendish, *Economics and ecosystems: the Case of Zimbabwean Peasant Households*, London 1995.

milowe” południowoafrykańskiej integracji były z różnych przyczyn opóźnione i są w trakcie realizacji⁶¹.

Organizacją o poszerzonym składzie członkowskim była Strefa Handlu Preferencyjnego Afryki Wschodniej i Południowej (*Preferential Trade Area – PTA*), która w grudniu 1994 r., rozpoczęła proces przekształcania się we Wspólny Rynek Afryki Wschodniej i Południowej (*Common Market for Eastern and Southern Africa COMESA*). Wszyscy członkowie w momencie utworzenia⁶² zajmowali blisko 13,3 miliona kilometrów kwadratowych oraz 314 milionów ludzi, co odpowiednio stanowiło 43,89% terytorium Afryki oraz 46,04% ludności w roku 1995⁶³. Obecnie 21 państw należy do organizacji. Obejmuje to 583 miliony mieszkańców. Obecną strategię COMESA można zatem podsumować wyrażeniem „dobrobyt gospodarczy dzięki integracji regionalnej”. Około 2/3 kontynentu należy do COMESA. Podkreślę w tym miejscu jedynie, że PTA/Comesa nabiera kontynentalnego znaczenia⁶⁴, lecz na południu kontynentu traci na znaczeniu na rzecz SADC.

Republika Południowej Afryki – trudne sąsiedztwo

Dopóki w RPA istniał apartheid, dopóty stosunki na linii Harare-Pretoria pozostawały napięte. Przez całe lata 80. XX w. i do 1994 r. RPA dążyła do zmniejszenia znaczenia Zimbabwe w tej części Afryki. Sytuacja zmieniła się po demontażu segregacji rasowej w tym kraju.

Lata izolacji politycznej spowodowały, że Republika Południowej Afryki stworzyła wysoko rozwinięte rozwiązania technologiczne przystosowane do tej części kontynentu. Gdy w końcu Pretoria otworzyła się na Afrykę, okazała się być naturalnym liderem, a zarazem dawcą pomocy, tak humanitarnej, jak i finansowej. Kraj ten pogodził się z taką rolą. Zwłaszcza udzielanie pomocy powoduje, że zdobywa zaufanie w Afryce, a także sojuszników. Niektórzy sugerują, że w ten sposób RPA spłaca swoje zobowiązania moralne wobec dawnych „Białych imperiów”, a zwłaszcza zamieszkującej je większości, która przez lata pozbawiona była prawa do wpływania na jej losy. Poza tym, pomoc wydawana zwłaszcza wśród

⁶¹ A. Polus, *W Afryce powstała największa strefa wolnego handlu na świecie*, 9 czerwca 2019, w: <https://pcsa.org.pl/w-afryce-powstala-najwieksza-stefa-wolnego-handlu-na-swiecie/>, [dostęp: 19.04.2021].

⁶² PTA/Comesa obejmowała w 1995 r.: Angolę (wystąpiła w 2007 r.), Burundi, Dżibuti, Erytreę, Etiopię, Kenię, Komory, DRK, Lesotho (wystąpiła w 1997 r.), Madagaskar, Malawi, Mauritius, Mozambik (wystąpiła w 1997 r.), Namibię (wystąpiła w 2004 r.), Rwanę, Seszele, Suazi, Sudan, Tanzanię (wystąpiła w 2000 roku), Ugandę, Zambię oraz Zimbabwe. Południowy Sudan przystąpił w 2011 r. Libia przystąpiła w 2005 roku po zmianie traktatu. Egipt przystąpił dopiero w 1999 r. Najpóźniej, bo w 2018 r., dołączyły Tunezja i Somalia.

⁶³ M. W. Solarz, dz. cyt., s. 156.

⁶⁴ Strona PTA/COMESA, w: <http://www.comesa.int/>, [dostęp: 19.04.2021].

sąsiadów bezpośrednio wpływa na promocję kraju i pokazuje jego możliwości technologiczne i gospodarcze. Wpływa na wzrost wymiany handlowej oraz rozwija wielostronne stosunki.

Z drugiej jednak strony, udzielana pomoc stymuluje regionalną współpracę. Może wydawać się, że sąsiedzi RPA oczekują od niej aktywnej polityki i przejęcia odpowiedzialności za to, co się dzieje. Z tego też względu, kiedy w Zimbabwe rozpoczynał się kryzys gospodarczy i polityczny, nikt nie negocjował mediacyjnej roli ówczesnego prezydenta Thabo Mbekiego.

Zacieśnienie się stosunków na linii Harare-Pretoria możemy zaobserwować po 1994 r. Kontakty międzypaństwowe można porównać do opieki, jaką ma Wielki Brat (*Big Brother*) nad mniejszym. Niektórzy uważają, że Zimbabwe jest jedenastą prowincją RPA, a łączące relacje można porównać do tych, które łączą jeźdźca i konia⁶⁵. Z tego też względu, RPA wobec swojego sąsiada prowadziło tzw.: cichą dyplomację (*quiet diplomacy*)⁶⁶. Udzielało pomocy, lecz zasadniczo nie ingerowało w wewnętrzne problemy. Jak stwierdził T. Mbeki: „RPA wesprze, pomoże, ale dojście do zgody winno być dokonane przez sam naród zimbabweński”⁶⁷. Z tego też powodu Republika Południowej Afryki była przez międzynarodową opinię publiczną krytykowana.

Poza tym, do dziś oba kraje łączą silne więzy o charakterze gospodarczym. RPA była i jest głównym odbiorcą zimbabweńskiego eksportu. Mimo nałożonych sankcji Pretoria zdecydowała się tylko w ograniczony sposób do nich przystąpić. Pojawiły się w pewnym momencie sugestie, że zwiększone obroty między krajami mają za zadanie ochronę już dokonanych tam inwestycji. To by wyjaśniało fakt, że w momencie pogłębiającego się kryzysu tylko południowoafrykański rand pozostał na zimbabweńskim rynku, a inwestorzy z południa nie zaczęli masowo wycofywać swoich pieniędzy⁶⁸.

W wyniku kryzysu gospodarczego w Zimbabwe na terenie RPA znalazły się miliony uchodźców. Od lat powoduje to liczne problemy o charakterze narodowościowym i etnicznym. Doszło do tego, że w 2008 r., miały miejsce antyimigranckie manifestacje oraz pogromy. Głównie chodzi o coraz większe bezrobocie, które w ostatnich latach dotknęło RPA⁶⁹. Sytuacja ta nie zmienia się od lat, czego

⁶⁵ Zob.: A. Makocheke, M. Tekere, *Zimbabwe: the 11th province of South Africa – from one form of domination to another. Horse and rider relationship*, February 2010, w: <https://journals.co.za/doi/10.10520/EJC51202>, [dostęp: 20.04.2021].

⁶⁶ C. Alden, *South Africa's «Quiet Diplomacy» and the crisis in Zimbabwe*, 2/2002, w: <https://journals.openedition.org/cea/1341>, [dostęp: 20.04.2021].

⁶⁷ *A Difficult Dialogue: Zimbabwe – South Africa economic relations. Since 2000. A preliminary report* Solidarity Peace Trust, w: http://www.solidaritypeacetrust.org/download/report-files/difficult_dialogue.pdf, raport z dnia: 23 października 2007, s. 23, [dostęp: 20.04.2021].

⁶⁸ Tamże, s. 34.

⁶⁹ M. Konarski, *RPA/ Coraz więcej ofiar antyimigranckich pogromów*, w: www.psz.pl/content/view/11071/, [dostęp: 20.04.2021].

symbolem było pojawienie się w 2020 r. nowej grupy o nazwie: „Postaw RPA na pierwszym miejscu” (*Put South Africa First*)⁷⁰.

Operacje zbrojne

Lata 80. XX w. to w głównej mierze walka z Republiką Południowej Afryki oraz organizacjami przez nią wspieranymi. W pierwszym okresie niepodległego bytu Zimbabwe, największe problemy sprawiał Narodowy Ruch Oporu Mozambiku (RENAMO), który dokonywał licznych zbrojnych wypadów na obszar dawnej Rodezji. W celu zahamowania tego, władze w Harare decydowały o przeprowadzaniu, co jakiś czas, rajdów na miasto Gorongosa oraz opanowania drogi z tego miasta do granicy zimbabweńsko-mozambickiej⁷¹.

W celu dalszego destabilizowania działań RENAMO, od 5 do 9 grudnia 1984 r. miała miejsce Operacja „Cytryna” (*Operation Lemon*), której zadaniem było zniszczenie baz wrogiej organizacji na terenie Mozambiku. Mimo pierwszych sukcesów – zniszczono dwie bazy – ostateczny wynik dla Harare był niezadowalający. Pokłosem tego była zorganizowana w czerwcu 1985 r. Operacja „Owoce Winogrona” (*Operation Grape Fruit*). Głównym punktem tej operacji, był atak na główną bazę RENAMO: Cassa Banana⁷².

Przeciągająca się wojna domowa w Mozambiku spowodowała, że w 1984 r. rządy w Zimbabwe, Mozambiku i Malawi zdecydowały się na utworzenie połączonego komitetu bezpieczeństwa. Już w rok później, państwa te wraz z Tanzanią zdecydowały się na wysłanie wojsk do walki z RENAMO w ramach Operacji „Linia Ratunkowa-Korytarz Tete” (*Operation Lifeline-Tete Corridor*). Trwała ona do końca wojny domowej⁷³.

⁷⁰ T. Kumalo, *South Africa: Hatred of migrants reaches new heights*, 29 września 2020, <https://www.dw.com/en/south-africa-hatred-of-migrants-reaches-new-heights/a-55093941>, [dostęp: 20.04.2021].

⁷¹ Zob.: B. Tavuyanago, *RENAMO: from military confrontation to peaceful democratic engagement, 1976-2009*, w: <https://academicjournals.org/journal/AJPSIR/article-full-text-pdf/895FF2440453>, [dostęp: 20.04.2021].

⁷² Tamże.

⁷³ K. Chityo, M. Rupiya, *Tracking Zimbabwe's political history: The Zimbabwe Defence Force from 1980 – 2005*, London 2006, w: <https://issafrica.s3.amazonaws.com/site/uploads/EVOLUTCHAP13.PDF>, [dostęp: 20.04.2021]; S. Rule, *The Guerrilla Fight in Mozambique Also Takes a Toll on Zimbabwe*, 21 lutego 1988, w: <http://www.nytimes.com/1988/02/21/world/the-guerrilla-fight-in-mozambique-also-takes-a-toll-on-zimbabwe.html>, [dostęp: 20.04.2021]; M. Evans, *The Front-Line States, South Africa and Southern African Security: Military Prospects and Perspectives*, w: *Zambezia*, 1984/5, XII, w: <http://archive.lib.msu.edu/DMC/African%20Journals/pdfs/Journal%20of%20the%20University%20of%20Zimbabwe/vol12n1/juz012001002.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

Stany Zjednoczone

Waszyngton podczas kryzysu rodezyjskiego przyłączył się do międzynarodowych sankcji, lecz swoje przedstawicielstwo zamknął dopiero w 1970 r.⁷⁴ Bliższe związki zostały zawiązane podczas istnienia Federacji Rodezji i Niasy⁷⁵. Po uzyskaniu niepodległości przez Zimbabwe stosunki zostały ponownie nawiązane i już w czerwcu 1980 r. do Harare przybył amerykański ambasador – jako jeden z pierwszych przedstawicieli zagranicznych⁷⁶. Natomiast w sierpniu 1980 r., R. Mugabe spotkał się z prezydentem Jimmy Carterem⁷⁷. W celu wspomoczenia zdewastowanego wojną kraju, Stany Zjednoczone w marcu 1981 r. zadeklarowały finansowe wsparcie w wysokości blisko 225 milionów dolarów podczas odbywającej się w Harare Konferencji Odbudowy i Rozwoju (*Zimbabwe Conference on Reconstruction and Development*). Kwota ta również miała wspomóc rozpoczęcie reformy rolnej. Pieniądze były przekazywane w ramach USAID (*U.S. Agency for International Development*). Podobną pomoc Zimbabwe udzielały: Francja, Republika Federalna Niemiec, Włochy oraz Belgia⁷⁸.

Mugabe spotykał się z przywódcami Stanów Zjednoczonych w 1983, 1991 i 1995 r. Prezydent G. W. Bush senior odwiedził Harare w 1982 r. W związku z pogłębiającym się kryzysem politycznym, Waszyngton przystąpił do międzynarodowych sankcji. W 2009 r. z Prezydentem Obamą spotkał się Premier Morgan Tsvangirai (opozycyjny lider w stosunku do prezydenta R. Mugabego)⁷⁹.

⁷⁴ *U.S. Relations With Zimbabwe. Bilateral Relations Fact Sheet*, w: <https://www.state.gov/u-s-relations-with-zimbabwe/>, [dostęp: 20.04.2021].

⁷⁵ Patrz: A. DeRoche, *Establishing the Centrality of Race: Relations Between the US and Rhodesian Federation*, w: *Zambezia*, 1998, XXV(ii), w: <http://archive.lib.msu.edu/DMC/African%20Journals/pdfs/Journal%20of%20the%20University%20of%20Zimbabwe/vol25n2/juz025002006.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

⁷⁶ *U. S. Relations With Zimbabwe*, w: <https://www.state.gov/u-s-relations-with-zimbabwe/>, [dostęp: 20.04.2021].

⁷⁷ G. Peters, J. T. Woolley, *Jimmy Carter: "Meeting With Prime Minister Robert Mugabe of Zimbabwe Remarks at a White House Reception."*, August 27, 1980, w: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=44951>, [dostęp: 20.04.2021]; J. Kirchick, *Carter's Role in Zimbabwe*, 11 lipca 2007, w: <http://www.nysun.com/opinion/carters-role-in-zimbabwe/58232/>, [dostęp: 20.04.2021].

⁷⁸ Zob.: *U. S Relations With Zimbabwe*, w: <https://www.state.gov/u-s-relations-with-zimbabwe/>, [dostęp: 20.04.2021]; Strona *U.S. Agency for International Development*, w: <https://www.usaid.gov/stabilization-and-transitions/closed-programs/zimbabwe>, [dostęp: 20.04.2021].

⁷⁹ R. Calvin, *Obama gives Tsvangirai words of support, no money*, 12 czerwca 2009, w: <https://cn.reuters.com/article/instant-article/idUSTRE55B6D220090612>, [dostęp: 20.04.2021].

Chińska Republika Ludowa ChRL

Polityka Chin względem Afryki była zawsze bardzo pragmatyczna. Nie chodziło wcale o szerzenie komunizmu, lecz jedynie o zawieranie strategicznych sojuszy. W początkowym okresie istnienia ChRL, afrykański kontynent nie należał do głównych stref zainteresowań. Dopiero w 1956 r. Pekin zainicjował stosunki z Kairem, a podczas kryzysu o kanał sueski zaproponował wsparcie w postaci wysłania „ochotników”. Chiny były jednak dla Afryki krajem interesującym ze względu na przeszłość. Były wzorem jak praktycznie zrzucić z siebie jarzmo europejskiego panowania. Z czasem jednak zarysował się konflikt interesów. Kubańsko–radziecka obecność w Afryce powodowała, że Chiny zaczęły wspierać politycznych przeciwników danej organizacji i w ten sposób potęgując tendencje rozłamowe, np.: ChRL wspierały w RPA PAC, a Kuba i ZSRR ANC, w Namibii SWANU, a Kuba i ZSRR SWAPO, w Rodezji ZANU opozycyjnego do ZAPU, itd.

W tym miejscu podkreślę, że po wygranych wyborach przez Afrykański Narodowy Związek Zimbabwe – Front Patriotyczny ZANU-PF w 1980 r., Pekin stał się jednym z najważniejszych sojuszników i – obok RPA – głównym odbiorcą zimbabweńskiego eksportu – zwłaszcza tytoniu. Oficjalne nawiązanie stosunków dyplomatycznych, nastąpiło w dniu niepodległości tj. 18 kwietnia, a pierwszy ambasador (Chu Qiyuan) przybył już w czerwcu 1980 r.⁸⁰

Przez długi czas władze w Harare, w ramach programu *Zimbabwe's Look East Policy*, w którym w polityce zagranicznej stawiają na Chiny, poprawiają swoje kontakty również z innymi państwami tego regionu, które mają także uregulowane i w miarę dobre kontakty z Pekinem. Chodzi o takie państwa jak: Malezja, Singapur, Wietnam, Japonia, Korea Południowa, Indie i Rosja⁸¹. Jednakże najbliższe relacje łączą Zimbabwe z Chińską Republiką Ludową, czego najlepszym dowodem jest liczba oficjalnych wizyt Roberta Mugabe w Pekinie (1980, 1981, 1985, 1987, 1993 oraz 1999). Według danych za 2002 r., eksport z Chin do Zimbabwe wyniósł 32 miliony dolarów amerykańskich, a import 159 milionów dolarów amerykańskich⁸². Przyczyny tych związków należy szukać w rozwijającej się gospodarce Chin, które potrzebowały znacznej ilości surowców. Zimbabwe nie ma ropy naftowej, ale posiada złoża żelaza, złota a zwłaszcza platyny. W za-

⁸⁰ *China and Zimbabwe*, dane ze strony Ambasady Chin w Zimbabwe – nie aktualizowano danych, w: <http://zw.china-embassy.org/eng/zjgx/t147975.htm>, [dostęp: 20.04.2021].

⁸¹ Patrz: *The 'Look East Policy' of Zimbabwe now focuses on China*, raport wydany przez organizację Friedrich-Ebert-Stiftung z listopada 2004 r. w Harare, w: <http://library.fes.de/pdf-files/iez/50063.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

⁸² *China and Zimbabwe*, dane ze strony Ambasady Chin w Zimbabwe, w: <http://zw.china-embassy.org/eng/zjgx/t147975.htm>, [dostęp: 20.04.2021]; J. Eisenman, *Zimbabwe: China's African Ally*, 5 lipca 2005, w: http://web.archive.org/web/20070805023113/http://www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=408&issue_id=3390&article_id=2369974, [dostęp: 20.04.2021].

mian za surowce, Pekin pomógł w budowie stadionów, szpitali, szkół, dróg, tam wodnych, fabryk odzieżowych, hut, itd.

Inną sprawą jest popyt Harare na chińską broń. W pierwszej dekadzie XXI w. Zimbabwe zakupiło 12 odrzutowych myśliwców FC-1 oraz 100 pojazdów opancerzonych. Natomiast niedaleko stolicy umieszczono chiński „zagłuszacz” fal radiowych. Niektórzy sugerują, że dozbrajanie armii miało związek z planami rządu o wysłaniu ekspedycji do Demokratycznej Republiki Konga DRK⁸³.

Chiny potrafią również dawać drogie prezenty. Media informowały, że Mugabe w ten sposób dostał willę o wartości 9 milionów dolarów z 25 pokojami, lądowiskiem dla helikopterów oraz kobaltowymi dachówkami, ułożonymi na kształt „zakazanego miasta”⁸⁴.

Po upadku rządów Roberta Mugabego, nowy lider Zimbabwe, którym jest Emmerson Mnangagwa, niewiele zmienił, jeśli chodzi o główne kierunki polityki zagranicznej. Ostatnio Pekin ofiarował Harare znaczną ilość szczepionek własnej produkcji przeciwko koronawirusowi⁸⁵.

Związek Radziecki i blok wschodni

Po zwycięskich wyborach przez ZANU w 1980 r., nowej ekipie rządzącej nie śpieszyło się do nawiązania oficjalnych kontaktów z ZSRR. Przyczyna tego stanu rzeczy była prosta: Moskwa w czasie kryzysu rodezyjskiego wspierała ZAPU Joshuy Nkomo i jego zbrojne ramię ZIPRA (*Zimbabwe People's Revolutionary Army*). W takim przypadku R. Mugabe miał rzeczywiste powody, aby nie ufać Rosji Radzieckiej, zwłaszcza w kontekście rozpoczynającej się walki o władzę w samym Zimbabwe. Stosunki o charakterze dyplomatycznym nawiązano dopiero w 1981 r.⁸⁶

W bardzo podobny sposób wyglądały relacje z resztą bloku wschodniego, gdzie stosunki nawiązano również na początku 1981 r. – z wyjątkiem Rumunii, gdzie już we wrześniu 1980 r., z przyjacielską wizytą był prezydent Canaan Banana. Premier R. Mugabe natomiast w późniejszym czasie odwiedził Niemiec

⁸³ D. Muleya, *China denies jet fighters report*, 25.06.2004, w: <https://www.thestandard.co.zw/2005/05/13/china-denies-jet-fighters-report/>, [dostęp: 20.04.2021].

⁸⁴ M. Konarski, *Polityka Chin wobec Zimbabwe*, w: <http://www.psz.pl/117-polityka/polityka-chin-wobec-zimbabwe>, [dostęp: 20.04.2021].

⁸⁵ *Zimbabwean President Mnangagwa thanks China for donation of COVID-19 vaccine*, 7 lutego 2021, https://www.fmprc.gov.cn/zfhzt2018/eng/zfzs_1/t1851984.htm, [dostęp: 20.04.2021].

⁸⁶ H. Zins, *Historia Zimbabwe*, Warszawa 2003, s. 261; P. Chigora, D. Goredema, *Zimbabwe-Russia Relations in the 21st Century*, w: „Turkish Journal of International Relations”, Vol. 9, No. 4, 187–204, Winter 2010, w: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/19259>, [dostęp: 20.04.2021].

Republikę Demokratyczną, Bułgarię, Czechosłowację oraz Rumunię. Najbliższe stosunki łączyły Harare z tymi trzema pierwszymi państwami⁸⁷.

Jeśli chodzi o Polskę, to umowa o nawiązaniu stosunków dyplomatycznych na szczeblu ambasad została podpisana 19 lutego 1981 r. Jednym z ważniejszych dokumentów, jaki został parafowany pomiędzy oboma państwami i obowiązuje do dziś, to: *Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Zimbabwe w sprawie unikania podwójnego opodatkowania w zakresie podatków od dochodu, majątku i zysków majątkowych*, sporządzona w Harare, dnia 9 lipca 1993 r.⁸⁸ W związku z kryzysem politycznym Polska przystąpiła do unijnych (UE) sankcji. Na początku 2008 r., polski minister spraw zagranicznych Radosław Sikorski podał do publicznej wiadomości swoją decyzję o likwidacji 11 placówek dyplomatycznych, w tym polskiej ambasady w Harare⁸⁹. Już na początku listopada 2008 r., liczba likwidowanych placówek wzrosła do 16⁹⁰. W celu zminimalizowania negatywnych efektów, polski MSZ planuje stworzyć tzw.: regionalne centra z kilkoma akredytacjami. Już teraz, polska ambasada w Pretorii, ma akredytację w Eswatini/Suazi, Lesotho, Botswanie, Namibii, Zambii i Mozambiku. Należy również zauważyć, że likwidacja placówki w Harare, w sposób znaczący utrudniło Polonii dostęp do pomocy⁹¹. W listopadzie 2011 r. w Harare otworzono Konsulat Honorowy. Zimbabwe podlega kompetencji terytorialnej Ambasady w Pretorii⁹².

Kuba

Od początku rządów Fidela Castro, Afryka stała się tym kontynentem, którym Hawana się mocno interesowała. Już w 1959 r., na forum ONZ Kuba oficjalnie potępiła kolonializm oraz południowoafrykański rasizm. Krytykowała wpływy Pretorii w Namibii i rodezyjskim rządzie. Na uwagę zasługuje fakt, że władze w Hawanie sugerowały, że prawdopodobnie Kubańczycy mają pochodzenie afro-latynoamerykańskie⁹³. Z tego też względu, Kuba zdecydowała się na zbrojną

⁸⁷ H. Zins, dz. cyt., s. 261.

⁸⁸ *Umowa między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Zimbabwe w sprawie unikania podwójnego opodatkowania w zakresie podatków od dochodu, majątku i zysków majątkowych*, w: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19950620318/O/D19950318.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

⁸⁹ A. Szostakiewicz, *Polska/ Sikorski odwołuje dyplomatów*, w: <http://www.psz.pl/92-polska/polska-sikorski-odwoluje-dyplomatow> [dostęp: 20.04.2021].

⁹⁰ M. Konarski, *Sikorski wyznaczył ambasady do likwidacji*, w: <http://www.psz.pl/92-polska/sikorski-wyznaczyl-ambasady-do-likwidacji>, [dostęp: 20.04.2021].

⁹¹ Patrz: M. P. Żukowska (Dez) *Organizacja po polsku*, w: <http://www.psz.pl/168-archiwum/dez-organizacja-po-polsku>, [dostęp: 20.04.2021].

⁹² *Polskie przedstawicielstwa na świecie*, w: <http://www.gov.pl/web/dyplomacja/polskie-przedstawicielstwa-na-swiecie>, [dostęp: 20.04.2021].

⁹³ M. F. Gawrycki, W. Lizak, *Kuba i Afryka. Sojusz dla rewolucji*, Warszawa 2006, s. 46.

interwencję w Gwinei Bissau i Angoli⁹⁴. Hawana swoją politykę zmieniła dopiero w 1989 r.

W celu zwiększenia swojego wpływu na południe Afryki, Hawana zawarła sojusz z Kennethem Kaundą (Zambia), który stworzył coś w rodzaju afrykańskiego modelu socjalizmu. Wiadomym jest, że to właśnie tam kubańscy oficerowie szkolili bojowników z *Patriotic Front of Zimbabwe* od około 1978 r., lecz pierwsi „szkoleniowcy” przybyli już w połowie lat 60ych XX w., w związku z przejściem władzy przez gen. Josepha-Désiré Mobutu w Kongo/Zairze. Usytuowanie Zambii w owym czasie pozwalało na prowadzenie aktywnej polityki skierowanej właśnie na Zimbabwe (Rodezję), Mozambik, Namibię i Angolę. Miało to też swoje drugie oblicze. Wsparcie K. Kaundy względem ZAPU J. Nkomo, spowodowało zamknięcie granicy i zagrożenie dla gospodarki Zambii. To też było przyczyną przewartościowania polityki zagranicznej i coraz częstszego odwracania się w kierunku Chin. Wiadomym jest, że Kuba realnie wspierała ZAPU i prowadziła aktywne szkolenia partyzantów z ZIPRA w Zambii, jak również na samej Kubie. Prezydent USA, Gerard Ford w 1976 r. miał powiedzieć, że interwencja Kuby w Rodezji, jest wielce prawdopodobna⁹⁵.

Ze względu na niewystarczającą pomoc udzielaną przez ChRL organizacji ZANU Roberta Mugabego, ten w 1978 r. odwiedził Hawanę w celu wynegocjowania realnego wsparcia na przyszłe działania. Było to możliwe, gdyż oficjalnie od 1976 r., ZANU i ZAPU występowały na arenie międzynarodowej razem pod nazwą Patriotycznego Frontu Zimbabwe (PFZ)⁹⁶. Po uzyskaniu niepodległości, stosunki na linii Harare – Hawana pozostały dobre, lecz poza obopólnym poparciem politycznym, nie należą one do aktywnych⁹⁷.

Udział w organizacjach międzynarodowych

Od samego początku swojego niepodległego bytu, Zimbabwe było członkiem trzech najważniejszych organizacji międzynarodowych: Organizacji Narodów Zjednoczonych, Organizacji Jedności Afrykańskiej oraz Wspólnoty Narodów (*Commonwealth*).

⁹⁴ Bezpośrednimi przyczynami wysłania wojsk do Afryki była dobra sytuacja gospodarcza (wzrost cen cukru) oraz polepszenie kontaktów na linii Hawana – Moskwa. Wojska były również w Algierii (170 os.), Kongo (950 os.), Etiopii (18 tys. os.), Gwinei (280 os.), Libii (3 tys. os.) i Mozambiku (1 tys. os.), a także w Kongo – Leopoldville, Kongo – Brazzaville, Sierra Leone, Gwinei Równikowej i Kamerunie. Ibidem.

⁹⁵ M. F. Gawrycki, W. Lizak, dz. cyt., s. 340.

⁹⁶ Tamże, s. 338–339.

⁹⁷ Strona Ambasady Kuby w Harare, w: <http://www.cubadiplomacia.cu/en/zimbabwe>, [dostęp: 20.04.2021].

Harare wiele razy wspominało walkę o niepodległość i fakt, że wielu uchodźców znalazło schronienie poza granicami państwa. Z tego też powodu w przeciągu 14 miesięcy od uzyskania niepodległości Zimbabwe przystąpiło do wszystkich deklaracji, konwencji i protokołów dotyczących ochrony praw człowieka oraz praw uchodźców⁹⁸.

Podobnie sytuacja miała się w przypadku Organizacji Jedności Afrykańskiej. 28 września 1985 r. Zimbabwe przyjęła Konwencję dotyczącą Specyficznych Aspektów Problemów Uchodźców w Afryce z 1974 r. Zgodnie z tą konwencją, władze w Harare utworzyły Biuro Komisarza ds. Uchodźców, Zimbabweńską Komisję ds. Uchodźców oraz uchwały procedury apelacji, w przypadku, gdy uchodźca uzna, że został skrzywdzony decyzją komisarza. Przedstawione przeze mnie rozwiązania są o tyle ważne, iż wciąż trwały walki z wojskami RPA, a Zimbabwe stało się najważniejszym krajem, gdzie schronienia szukali uchodźcy⁹⁹. Należy jednak zauważyć, że polityka Roberta Mugabego przez OJA nigdy nie była szczególnie krytykowana. Organizacja ta wolała problem Zimbabwe „zamieść pod dywan” – jak podaje wielu znawców tematu¹⁰⁰. Od 2002 r. OJA przestała istnieć i na jej miejsce powołano do życia Unię Afrykańską. Robert Mugabe był przewodniczącym Unii od 30 stycznia 2015 r. do 30 stycznia 2016 r.¹⁰¹

Od początku swego istnienia Zimbabwe jest członkiem Wspólnoty Narodów. 20 października 1991 r. w Harare podpisano tzw. Deklarację z Harare (*Harare Declaration*). Określa ona kryteria członkowskie oraz podstawowe zasady panujące w organizacji¹⁰². Dokument ten określa się jako jedną z konstytucji Commonwealth.

Etiopia

Mengistu Haile Mariam przejął władzę w Etiopii w 1974 r. i wprowadził kraj na drogę socjalizmu. Kiedy w 1980 r. władze w Zimbabwe przejmuje R. Mugabe naturalnym stało się, że te dwa państwa będą prowadzić bliskie stosunki. Jednakże na całkowite uporanie się z opozycją R. Mugabe potrzebował

⁹⁸ *Zimbabwe Country Profile Implementation Of Agenda 21: Review Of Progress Made Since The United Nations Conference On Environment And Development, 1992 Information Provided by the Government of Zimbabwe to the United Nations Commission on Sustainable Development Fifth Session 7-25 April 1997 New York*, w: <https://www.un.org/esa/earthsummit/zimbab-c.htm>, [dostęp: 20.04.2021].

⁹⁹ Tamże, s. 2–3.

¹⁰⁰ Patrz: G. Michałowska, *Problemy ochrony praw człowieka w Afryce*, Warszawa 2008, s. 32–37.

¹⁰¹ Strona Unii afrykańskiej, <https://au.int/>, [dostęp: 20.04.2021].

¹⁰² *Harare Commonwealth Declaration, 1991*, w: <https://thecommonwealth.org/sites/default/files/inline/Harare%20Commonwealth%20Declaration%201991.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

ośmiu lat, a to właśnie w 1988 r. możemy zaobserwować początek końca rządów Mengistu Haile Mariam.

W 1990 r. ZSRR wycofał swoich ostatnich doradców, a siły rządowe zaczęły wycofywać się pod naporem opozycyjnego Ludowego Frontu Wyzwolenia Erytrei i Tigraj. W 1991 r. rozpoczęło się oblężenie Addis Abeby. W tej sytuacji Mengistu Haile Mariam udał się do Harare, do swojego przyjaciela, gdzie uzyskał azyl polityczny oraz stanowisko doradcy prezydenta ds. walki z terroryzmem i służb specjalnych. Wszelkie wnioski o ekstradycję były odrzucane¹⁰³.

Kryzys Harare–Londyn 1995

W społecznym odczuciu, jak również w działaniach i wypowiedziach osób sprawujących władzę, Wielka Brytania była postrzegana jako kraj, który sprzyjał Premierowi D. I. Smithowi (Rodezja Południowa), a przez to doprowadziła do kryzysu w Zimbabwe. Jednakże wiele łączyło oba kraje: administracja, prawo, oświata, język, itd. Z tego powodu, relacje międzypaństwowe były intensywne. Poza tym, nadal istniały liczne powiązania natury handlowej i finansowej. Z tego też powodu, linia polityczna Harare ciążyła ku Londynowi i organizacji Commonwealth.

Ostatni akt walki o niepodległość Zimbabwe, przypadł na okres premier Margaret Thatcher. Wielu analityków podaje, że nie akceptowała ona rządów premiera D. I. Smitha, nazywając je „nielegalnym reżimem” (*the illegal Smith regime*)¹⁰⁴. Wyrażała natomiast poparcie dla biskupa A. Muzorewy, jednocześnie nie ufając Robertowi Mugabemu za jego marksistowskie poglądy¹⁰⁵. Jednakże wybory w 1980 r. dały jednoznaczne zwycięstwo ZANU-PF. Prawdopodobnie to szef dyplomacji Wielkiej Brytanii, Peter Carington przekonał panią premier, by zaakceptowała wyniki, co też się oficjalnie stało w specjalnym przemówieniu przed Izbą Gmin¹⁰⁶.

Robert Mugabe przybył do Wielkiej Brytanii w 1982 r., na specjalne zaproszenie Margaret Thatcher. Osobiście miała mu złożyć gratulacje z wygranych

¹⁰³ Zob.: S. Courtois, N. Werth, J. L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J. L. Margolin, *Czarna Księga Komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1997, s. 641–648; S. Tessema, *Ethiopians follow Zimbabwe events with Mengistu in mind*, 17 listopada 2017, w: <https://www.aa.com.tr/en/africa/ethiopians-follow-zimbabwe-events-with-mengistu-in-mind/968413>, [dostęp: 20.04.2021]; J. Shoko, *Ex Ethiopian leader's future uncertain in Zimbabwe*, 11 kwietnia 2012, w: <https://www.theafricareport.com/7344/ex-ethiopian-leaders-future-uncertain-in-zimbabwe/amp/>, [dostęp: 20.04.2021].

¹⁰⁴ Zob.: C. P. Watts, *The Rhodesian Crisis In British And International Politics, 1964-1965*, April 2006, w: <https://core.ac.uk/download/pdf/40023574.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

¹⁰⁵ A. Seldom, D. Colhpugs, *Britain under Thatcher*, London 2000, s. 13–14.

¹⁰⁶ E. J. Evans, *Thatcher and thatcherism*, London – New York 2004, s. 104–105.

wyborów oraz ze znaczących wyników gospodarczych. Jednakże, nie obyło się bez sporów. Chodziło o subwencje na przeprowadzenie reformy rolnej, które Londyn obiecał na konferencji w Lancaster House. Wizyta R. Mugabego w Londynie oraz rewizyta ministra spraw zagranicznych, Lorda Carringtona w tym samym roku w Zimbabwe spowodowało, że część kwoty została przekazana. Wielka Brytania próbowała wycofać się z zapewnień o sfinansowaniu reformy, lecz ostatecznie musiała ustąpić. Jak wyraził się R. Mugabe podczas przemówienia do rolników: *„Jest to sprawą Wielkiej Brytanii, by zaopatrzyć Zimbabwe w pieniądze potrzebne na wykupienie ziem zabranych przez Białych osadników. Rząd nie może pozwolić byście płacili za ziemię, która prawnie jest waszą własnością”*¹⁰⁷.

To właśnie sama postać Roberta Mugabego i jego zapowiedzi, budziły największe obawy Londynu. Faktem jest, że premier Zimbabwe uważał się za marksistę, lecz swoje zapowiedzi o zmianach ustrojowych i społecznych ciągle przekładał. Znaczący temat uważają, że R. Mugabe mimo swoich przekonań, nigdy nie chciał zmieniać panującego systemu, jednak nieufność ze strony dawnej metropolii jak również potencjalnych inwestorów pozostała. Jak wyraziła się sama Margaret Thatcher: *„To smutne, że Rodezja/Zimbabwe skończyła z marksistowskim rządem, na kontynencie, gdzie było już tylu marksistowskich złych przywódców, jedynie wykorzystujących surowce. Ale polityczne i militarne realia były takie, że faktycznie prawda była po stronie partyzanckich liderów”*¹⁰⁸.

Okres ten, to jednocześnie walka z opozycją wewnątrz Zimbabwe. W 1982 r., A. Muzorewa został uwięziony, a J. Nkomo zmuszony do emigracji. Wielka Brytania nie była już stroną w tej sytuacji, więc pozostała jej rola tylko zewnętrznego obserwatora, który co jakiś czas mógł wyrażać swoje krytyczne stanowisko¹⁰⁹.

W następnych latach, stosunki między obu krajami, należy uznać za dobre. Cieniem kładły się jednak pieniądze. Robert Mugabe stał na stanowisku, że Wielka Brytania podczas konferencji w Lancaster House zagwarantowała finanse na realizację reformy rolnej, bez żadnych wstępnych warunków. Jednakże Londyn, coraz częściej uzależniał ją od wewnętrznych zmian w kraju, tzn.: od przeprowadzenia reform zmierzających do demokratyzacji i wprowadzenia norm państwa prawa.

Przez pierwsze piętnaście lat niepodległości Zimbabwe, dawna metropolia przekazała 44 miliony funtów, lecz w 1995 r. wstrzymała ją, co bezpośrednio możemy uznać za początek kryzysu na linii Harare-Londyn. Mugabe miał jeszcze nadzieję na zmianę polityki po przejściu władzy przez Partię Pracy i objęciem stanowiska premiera przez Tony'ego Blaira w 1997 r., lecz linia polityczna poprzedniego rządu została utrzymana¹¹⁰.

¹⁰⁷ H. Zins, *Historia Zimbabwe*, Warszawa 2003, s. 260.

¹⁰⁸ M. Thatcher, *The Downing Street Years*, London 1993, s. 78.

¹⁰⁹ D. Childs, *Britain since 1945. A political History*, London – New York 2006, s. 219.

¹¹⁰ Tamże.

Pewne nadzieje wiązano z osobą Petera Haina, który w 1999 r. został mianowany ministrem ds. stosunków z Afryką (urząd ten pełnił do 2002 r.)¹¹¹. Już 31 października tego samego roku, spotkał się on z Prezydentem R. Mugabem. Przebiegło ono w dobrej atmosferze, lecz następnego dnia miał miejsce incydent. Niejaki Peter Tatchell, australijski homoseksualista i aktywista, wdarł się do limuzyny, w której był prezydent Zimbabwe i stwierdził, że go aresztuje. R. Mugabe o atak oskarżył Londyn, który miał rzekomo zorganizować grupę „gangsterów homoseksualistów”, mających za zadanie zastraszyć rząd w Harare. Podczas spotkania państw Commonwealthu w Durbanie, kilka dni później, R. Mugabe ponowił swoje oskarżenia. Zostały one całkowicie odrzucone¹¹². Peter Tatchell już w 1999 r., próbował dokonać „obywatelskiego aresztowania” Prezydenta R. Mugabego i w obu przypadkach został przez ochroniarzy pobity¹¹³. W wywiadzie dla BBC Robert Mugabe powiedział: *„Rozumiem, że (Partia Pracy) ma gejów wśród swoich członków, ale to ich własna sprawa. Nie chcemy i nie pragniemy, by narzucano nam ich niehumanitarne tendencje ... (...) Miałem dwugodzinne spotkanie – Myślałem, że to przyjazne spotkanie. Następnego ranka on (Peter Hain) wraz z Peterem Tatchellem zorganizował zasadzkę przed hotelem. Czułem, że zostałem zaatakowany, lecz po prostu udało mu się położyć rękę tutaj na tym ramieniu. (...) wiem, że Peter Hain ma reputację geja i jest żoną Petera Tatchella o czym mówią papiery. A skoro tak, to następnego ranka mąż zasadził się na mnie a poprzedniej nocy rozmawiałem z żoną”*¹¹⁴. Krótco później w Zimbabwe rozpoczęły się ataki na farmerów, mających europejskie pochodzenie. R. Mugabe wiedział, że Londyn politycznie wspiera opozycję w postaci *Movement for Democratic Change* MDC, więc rozpoczął kolejną falę ataków na Wielką Brytanię. Zaczął od zasugerowania, że P. Tatchell i P. Hain tworzą nieformalny związek homoseksualny. Incydent w Londynie miał swoje dalsze reperkusje. Poza tym, wiadomym było, że Mugabe nie toleruje mniejszości seksualnych.

W marcu 2000 r., zostało naruszone prawo dyplomatyczne, i dokonano otwarcia brytyjskiego bagażu należącego do ambasady. Władze w Harare oskarżyły Londyn, o przemykanie nielegalnych materiałów dla opozycji¹¹⁵. W dalszych

¹¹¹ *Peter Hain: Political Career*, dane pochodzą z oficjalnej strony Petera Haina, w: <https://peterhain.uk/career/>, [dostęp: 20.04.2021].

¹¹² M. W. Solarz, *Walka o władzę w Zimbabwe w latach 2000 – 2002*, Warszawa 2006, s. 91–92.

¹¹³ Patrz: P. Tatchell, *The Arrest of President Mugabe*, 30 października 1999, w: http://www.petertatchell.net/direct_action/mugabe/, [dostęp: 20.04.2021]; E. Day, *How constant beatings have caught up with campaigner Peter Tatchell*, w: *The Observer*, 20 grudnia 2009, w: <http://www.guardian.co.uk/world/2009/dec/20/peter-tatchell-retires-interview>, [dostęp: 20.04.2021].

¹¹⁴ D. Dimpleby, *Mugabe vs the 'arrogant little fellows'*, 26 czerwca 2000, w: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/807061.stm>, [dostęp: 20.04.2021].

¹¹⁵ *Diplomatic bag: The inside story*, 10 marca 2000, w: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/672786.stm, [dostęp: 20.04.2021].

miesiącach, sytuacja nie polepszała się. R. Mugabe oskarżał Wielką Brytanię o próbę jego obalenia i destabilizowania kraju. Wszelkie sugestie o porozumienie były odrzucane.

Jak podaje większość analityków, Robert Mugabe w walce z opozycją, wykorzystał dwa elementy, które wśród społeczeństwa budziły największe niezadowolenie. Strach przed powrotem osadników do rządów oraz neokolonialną politykę Wielkiej Brytanii. W ten sposób, znaczna część społeczeństwa pozostawała bierna albo popierała ekipę rządzącą. Jednakże po dziesięciu latach, społeczeństwo przestało się bać i w wyborach w 2008 r., poparło opozycyjny Ruch na Rzecz Demokratycznej Zmiany. Kolejne wybory z 2013 r. jednak skutkowały ponownie przejściem władzy przez proprezydencyjny ZANU-PF.

Wystąpienie z Commonwealthu 2003

Stosunki między Harare a organizacją Commonwealth są pochodną stosunków między Zimbabwe a Wielką Brytanią. Dnia 15 maja 2000 r., sekretarz generalny Don McKinnon odwiedził stolicę Harare, a w rozmowie z Robertem Mugabem wynegocjował możliwość wysłania misji obserwacyjnej podczas wyborów parlamentarnych. Poza tym, wyraził zaniepokojenie narastaniem przemocy¹¹⁶. Raport misji oraz EISA po wyborach był dla R. Mugabego niekorzystny¹¹⁷.

W czerwcu 2001 r., prezydent Nigerii Olusegun Obasanjo zaproponował, aby utworzyć specjalną misję w celu załagodzenia sporu na linii Harare–Londyn. W skład tej misji weszły: Australia, Jamajka, Kenia, Nigeria, RPA, Wielka Brytania i Zimbabwe. W celu praktycznej realizacji pomysłu prezydenta Nigerii, w Abudży 6 września 2001 r., podpisano odpowiednie porozumienie. Uznano, że najważniejszym problemem jest reforma rolna w Zimbabwe i stan własności ziemi, a także sposób wypłacania odszkodowań farmerom europejskiego pochodzenia. Ustalono, że powstanie fundusz odszkodowawczy, zarządzany przez Program Rozwoju Narodów Zjednoczonych (UNDP). Powyższe porozumienie, zostało przez opozycyjny do Roberta Mugabego MDC zaakceptowane¹¹⁸.

Jednakże, już 20 grudnia 2001 r. w Londynie Ministerialna Grupa Działania Commonwealthu (*Commonwealth Ministerial Action Group* – CMAG), która

¹¹⁶ Zob.: *Commonwealth Chief Arrives in Zimbabwe for Talks with Mugabe*, 15 May 2000, w: <http://www.zimbabwesituation.com/may16.html#3222>, [dostęp: 20.04.2021]; *BBC Breakfast With Frost, Interview: Don McKinnon*, 11th June 2000, w: http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/audio_video/programmes/breakfast_with_frost/transcripts/mckinnon11.jun.txt, [dostęp: 20.04.2021].

¹¹⁷ Zob.: D. Pottie, *Parliamentary Elections in Zimbabwe, 2000*, Maj 2001, w: <https://www.eisa.org/pdf/JAE1.1Pottie.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

¹¹⁸ M. W. Solarz, *Walka o władzę w Zimbabwe w latach 2000 – 2002*, Warszawa 2006, s. 101.

miała za zadanie ocenianie postępu demokratyzacji w państwach członkowskich, opublikowała krytyczny raport nt.: Zimbabwe. W tym samym dokumencie wydano ostrzeżenie, iż mogą zostać nałożone kary / sankcje¹¹⁹. W odpowiedzi minister spraw zagranicznych Zimbabwe, Stan Mudenge stwierdził, że postanowienia porozumienia z Abudży są przestrzegane, więc nie ma powodów by nakładać kary¹²⁰. Na początku 2002 r. Jack Straw (sekretarz stanu ds. zagranicznych Wielkiej Brytanii) po raz pierwszy zaproponował zawieszenie Harare w prawach członka organizacji¹²¹. Podczas spotkania państw Commonwealthu w Coolum, w Australii 4 marca 2002 r. ustalono, że w przypadku naruszenia zasad demokracji podczas wyborów prezydenckich, będzie można nałożyć odpowiednie kary – nie nastąpiło zawieszenie ze względu na silny opór ze strony państw afrykańskich¹²².

Jak można przeczytać z raportu Commonwealth po wyborach parlamentarnych z 2000 r., miały miejsce liczne nieprawidłowości¹²³. Już 18 marca 2002 r. w Harare zjawili się Thabo Mbeki i Olusegun Obasanjo. Obaj rozmawiali z R. Mugabe i M. Tsvangiraiem o ewentualnym porozumieniu. Następnego dnia udali się oni do Londynu, gdzie po rozmowie z premierem Australii Johnem Howardem i Donem McKinnonem, ustalono zawieszenie Zimbabwe w prawach członka na okres jednego roku¹²⁴.

Mimo tej decyzji afrykańscy członkowie podjęli próbę rozwiązania politycznego konfliktu między ZANU-PF oraz MDC (rozmowy z 8 i 10 kwietnia 2002 r.), jednak nie przyniosły one spodziewanych rezultatów. W następnych miesiącach miała miejsca ostra wymiana not i listów między trzema państwami, które koordynowały próbę rozwiązania kryzysu zimbabweńskiego tj.: Australią, Nigerią oraz RPA¹²⁵. 16 marca 2003 r., D. McKinnon zdecydował o przedłużeniu

¹¹⁹ *Seventeenth Meeting of the Commonwealth Ministerial Action Group on the Harare Declaration (CMAG), Marlborough House, 20 December 2001*, w: <http://www.thecommonwealth.org/Templates/Internal.asp?NodeID=34903>, odczyt z dnia: 31.08.2012.

¹²⁰ *Zimbabwe: Commonwealth ministers decide against suspension*, 31 stycznia 2002, w: <https://reliefweb.int/report/zimbabwe/zimbabwe-commonwealth-ministers-decide-against-suspension>, [dostęp: 20.04.2021].

¹²¹ *Commonwealth fails to back Zimbabwe suspension*, 30 January 2002, w: <http://www.guardian.co.uk/world/2002/jan/30/zimbabwe>, [dostęp: 20.04.2021].

¹²² *The Coolum Declaration – The Commonwealth in the 21st Century: Continuity and Renewal*, w: <https://library.commonwealth.int/Library/Catalogues/Controls/Download.aspx?id=2341>, dostęp dn. 20.04.2021.

¹²³ Zob.: *Zimbabwe Presidential Election 9-11 March 2002. The Report of the Commonwealth Observer Group*, <http://archive.kubatana.net/docs/elec/commwrep0203.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

¹²⁴ *Meeting of Commonwealth Chairpersons' Committee on Zimbabwe* z 19 marca 2002 r., w: <https://thecommonwealth.org/history-of-the-commonwealth/commonwealth-chairpersons-committee-zimbabwe-set-chogm>, [dostęp: 20.04.2021].

¹²⁵ M. W. Solarz, dz. cyt., s. 103.

stanu zawieszenia o 9 miesięcy¹²⁶. W grudniu 2003 r., na szczycie państw Commonwealthu zdecydowano o przedłużeniu zawieszenia na czas nieokreślony¹²⁷. W reakcji na ten fakt, Zimbabwe w oficjalnym liście ministra spraw zagranicznych S. Mudenge z 11 grudnia 2003 r., opuściło Commonwealth¹²⁸.

W następnych latach, Commonwealth podjął szeroką akcję na rzecz promocji praw człowieka oraz propagowania zmian umożliwiających powrót do organizacji. Zauważę jedynie, że na oficjalnej stronie internetowej organizacji, link do państwa Zimbabwe w pierw był nieaktywny a później zupełnie znikł. Z czasem ilość informacji o tym państwie była coraz mniejsza, co sugeruje, że to UE oraz Wielka Brytania wzięły na siebie prowadzenie polityki względem reżimu Prezydenta Mugabe. W kontekście wyborów z 2018 r. pojawiły się sugestie o chęci powrotu E. Mnangagwy do Wspólnoty Narodów, lecz do chwili obecnej się to nie stało.

W wywiadzie z 19 kwietnia 2004 r., Robert Mugabe stwierdził, że Zimbabwe nigdy nie wróci do tej „złej organizacji” jaką jest Commonwealth¹²⁹. Jednakże, po wyborach z 2008 r. i po podpisaniu międzypartyjnego porozumienia z 15 września 2008 r., linia polityczna Harare uległa złagodzeniu. Wiadomym jest, że Premier M. Tsvangirai chciał powrotu państwa do struktur organizacji¹³⁰. W 2011 r. wśród członków Commonwealth pojawiła się sugestia, by wspomóc pogrążone w kryzysie Zimbabwe, pomimo niespełnienia wszystkich kryteriów Deklaracji z Harare. Jednakże spotkało się to z ostrą krytyką Ministra Spraw Zagranicznych Wielkiej Brytanii Davida Howell’a, który stwierdził, że nie będzie udzielania pomocy dopóki R. Mugabe nie usunie „niektórych jego zbirów z ZANU” (*some of his Zanu thugs*). Zasugerował jednocześnie by większy nacisk na zmiany w Zimbabwe zostały zastosowane przez SADC. Liczył, że aktywny udział w przemianach bezie miał ówczesny Prezydent Republiki Południowej Afryki Jacob Zuma¹³¹. Dopiero rewolucja z 2017 r. zmieniła postrzeganie Zimbabwe.

¹²⁶ *Zimbabwe, SADC and CHOGM*, SADC Barometer, Issue 4, January 2004 w: https://sarprn.org/documents/d0000715/P796-SADC_Barometer_Issue_4_Jan2004.pdf, [dostęp: 20.04.2021].

¹²⁷ *CHOGM Statement On Zimbabwe, Abuja*, 7 December 2003, w: <http://archive.niza.nl/docs/200312091029365459.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

¹²⁸ *Zimbabwe's withdrawal from the Commonwealth*, 12 December 2003, w: <https://thecommonwealth.org/history-of-the-commonwealth/zimbabwe-withdraws-commonwealth>, [dostęp: 20.04.2021].

¹²⁹ *Mugabe says Zim will never return to 'evil' Commonwealth*, 19 kwietnia 2004, w: <https://www.namibian.com.na/3121/archive-read/Mugabe-says-Zim-will-never-return-to-evil-Commonwealth>, [dostęp: 20.04.2021].

¹³⁰ G. Boyton, *Robert Mugabe: will Zimbabwe be let back into Commonwealth?*, 28 listopad 2009, w: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/zimbabwe/6671136/Robert-Mugabe-will-Zimbabwe-be-let-back-into-Commonwealth.html>, [dostęp: 20.04.2021].

¹³¹ *Zimbabwe President Mugabe re-elected amid fraud claims*, 3 sierpnia 2013, w: <https://www.bbc.com/news/world-africa-23563029>, [dostęp: 20.04.2021].

Druga wojna domowa w Kongo

W 1998 r. Prezydent Robert Gabriel Mugabe podjął zaskakującą decyzję o wysłaniu wojsk do Demokratycznej Republiki Kongo. Do 2002 r. wysłano blisko 12 tysięcy żołnierzy. Według nieoficjalnych informacji, koszt operacji mógł wynieść nawet 20 milionów funtów miesięcznie. Celem miało być podreperowanie krajowego budżetu. Z niepotwierdzonych informacji Prezydent Laurent Kabila miał w zamian za pomoc przekazać znaczne ilości złota i diamentów. Informacja dla obywateli Zimbabwe o przyczynach zaangażowania militarnego była podawana w sposób niewystarczający¹³².

Unia Europejska

Wraz z wzmacnianiem się więzi między państwami europejskimi powstała potrzeba uregulowania stosunków między nimi, a ich byłymi terytoriami zamorskimi. Chodziło zwłaszcza o byłe posiadłości Danii, Francji, Holandii oraz Wielkiej Brytanii. Przez wiele lat obowiązywały układy z Yaunde z 1963 r. i konwencja z Lome z 1976 r. Następnie konwencja z Cotonou z dnia 23 czerwca 2000 r. (częściowo zrewidowana w 2010 r.¹³³) regulująca stosunki między Wspólnotami Europejskimi oraz krajami regionu Afryki, Karaibów i Pacyfiku (AKP)¹³⁴. Ten dokument ustanawiał tzw.: stowarzyszenie konstytucyjne (jest to specjalny rodzaj stowarzyszenia tylko dla krajów pozaeuropejskich). Poza tym stwarzał dogodne warunki np. w zakresie stawek celnych – niektóre produkty są całkowicie zwolnione z cła¹³⁵.

Artykuł 96 i 97 konwencji z Cotonou ustalał mechanizm, w wyniku którego rozpoczynał się proces konsultacji z krajem, gdzie polityka wewnętrzna odbiega daleko od przyjętych norm – poszanowania praw człowieka, zasad demokracji i państwa prawa. Od momentu złożenia wniosku, kraj miał 60 dni na ustosunko-

¹³² Zob.: I. Samset, *Conflict of Interests or Interests in Conflict? Diamonds & War in the DRC*, "Review of African Political Economy", No.93/94:463-480, 2002, w: <https://www.cmi.no/publications/file/825-conflict-of-interests-or-interests-in-conflict.pdf>, [dostęp: 20.04.2021]; J. Damu, *Zimbabwe's military in Congo: Launching pad of corruption*, 16 march 2009, w: <https://sfbayview.com/2009/03/zimbabwes-military-in-congo-launching-pad-of-corruption/>, [dostęp: 20.04.2021]; *Zimbabwe 'cannot afford' Congo war*, 31 august 2000, w: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/904534.stm>, [dostęp: 20.04.2021].

¹³³ Zob.: *Second Revision of the Cotonou Agreement*, 11 March 2010, w: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4b090df4-9969-42a3-8ce9-a764f39eb1de/language-en>, [dostęp: 20.04.2021].

¹³⁴ Zob.: *The Cotonou Agreement*, w: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/cotonou-agreement/>, [dostęp: 20.04.2021].

¹³⁵ M. M. Kenig-Witkowska pod red., *Prawo instytucjonalne Unii Europejskiej*, Warszawa 2007, s. 67–68.

wanie się do zarzutów i przeprowadzenie odpowiednich zmian, w przeciwnym wypadku mogą zostać nałożone sankcje¹³⁶.

W przypadku Zimbabwe wniosek taki został złożony 29 października 2001 r., co było bezpośrednim skutkiem narastania polityki terroru po przegranym referendum konstytucyjnym w 2000 r., a było to przed wyborami prezydenckimi w 2002 r. Konsultacje rozpoczęły się w Brukseli 11 stycznia 2002 r. – Zimbabwe reprezentował Stan Mudenge (minister spraw zagranicznych). Z powodu braku porozumienia, 28 stycznia zdecydowano o nałożeniu sankcji, po niespełnieniu warunków dotyczących misji bądź ubezwłasnowolnienia mediów. Po wydaleniu szwedzkiego dyplomaty Pierre’a Schoriego, 18 lutego wprowadzono sankcje dotyczące embarga na broń, zamrożenia kont oraz zakaz podróżowania po terytorium Unii przez Roberta Mugabego oraz 19 innym osobom, a także zaprzestania udzielania pomocy rozwojowej przy jednoczesnym zachowaniu pomocy humanitarnej¹³⁷.

Mugabe określił to mianem „terroryzmu gospodarczego” oraz zasugerował, że te działania są śmieszne, gdyż na obszarze UE „nie posiada nawet kozy”. Poza tym, nie zawsze je respektowano. Prezydent Zimbabwe wielokrotnie był w Europie. Wystarczy wspomnieć o jego obecności podczas pogrzebu Jana Pawła II w Rzymie w 2005 r. Przynajmniej sankcje były rozszerzane. W ten sposób, 22 lipca 2002 r. lista osób nimi objętych została rozszerzona do 72, na której znalazła się również żona prezydenta R. Mugabego, Grace. Krótco później, na szczycie Światowego Szczytu Zrównoważonego Rozwoju w Johannesburgu, Tony Blair musiał odpierać ataki państw afrykańskich za „bezzasadne” wtrącanie się w sprawy Zimbabwe¹³⁸. W następnych latach Harare stało się elementem gry mocarstw.

19 lutego 2003 r. w Paryżu rozpoczynała się konferencja francusko-afrykańska – dzień wcześniej traciły ważność sankcje i wprowadzono nowe¹³⁹. Ostry sprzeciw wobec zaproszenia R. Mugabego wyrażała Wielka Brytania. Analitycy uważają, iż była to cyniczna gra Paryża, który chciał zwiększyć swoje wpływy w Afryce oraz rozpocząć polityczną rywalizację z Londynem w kontekście wojny irackiej. Nie można jednak zapominać, że z perspektywy Francji problem R. Mugabego to problem Londynu, a nie ich samych. Ściśle wiązało się to z francuską polityką otwarcia względem Afryki. Paryż nie wahał się zapraszać różnych

¹³⁶ J. Mackie, J. Zinke, *When Agreement Breaks Down, What Next? The Cotonou Agreement's Article 96 Consultation Procedure*, Discussion Paper No. 64A, August 2005, w: <https://ecdpm.org/wp-content/uploads/2013/10/DP-64A-Cotonou-Agreements-Article-96-Consultation-Procedure-2005.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

¹³⁷ M. W. Solarz, *Walka o władzę w Zimbabwe w latach 2000 – 2002*, Warszawa 2006, s. 107–109.

¹³⁸ Tamże, s. 112.

¹³⁹ *EU imposes sanctions on Zimbabwe*, 18 February 2003, w: <http://www.guardian.co.uk/world/2002/feb/18/zimbabwe>, [dostęp: 21.04.2021].

kontrowersyjnych przywódców. Poza tym, aż 15 państw afrykańskich chciało uczestnictwa R. Mugabego w konferencji i słabszego kursu wobec niego¹⁴⁰.

Ostatecznie sankcje zostały przedłużone o kolejny rok – decyzja zapadła 18 lutego 2003 r., po negocjacjach brytyjsko-francuskich, lecz zezwolono na wyjątek dotyczący szczytu w Paryżu. 19 lutego 2004 r., na mocy wspólnego stanowiska Rady (nr 2004/161/WPZiB¹⁴¹) przedłużono obowiązywanie środków ograniczających, które w sposób niezmienny obowiązywały do 20 lutego 2008 r.¹⁴² Jedyna różnica polegała na aktualizacji listy, które owe sankcje dotyczyły. Według wspólnego stanowiska Rady (nr 2007/120/WPZiB) z 19 lutego 2007 r., lista obejmowała 125 osób¹⁴³. Wielokrotnie, w tej materii wypowiadał się Parlament Europejski w swoich rezolucjach z dnia: 15 stycznia 2004, 16 grudnia 2004, 7 lipca 2005, 7 września 2006 oraz 26 kwietnia 2007 r.¹⁴⁴ Kolejnym aktem było rozporządzenie Komisji WE (nr 702/2008), z dnia 23 lipca 2008 r., które zmieniał rozporządzenie Rady (nr 314/2004), z dnia 19 lutego 2004 r. poprzez uwzględnienie decyzji Rady (nr 2008/605/WPZiB) z dnia 22 lipca 2008 r., poprzez powiększenie liczby osób ujętych w sankcjach Unii Europejskiej do 168, oraz ujęcie w tym czterech przedsiębiorstw¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Zob.: *Franco-African summit: Mugabe attends, Gbagbo stays clear*, 19 February 2003, w: <http://www.polity.org.za/article/francoafrican-summit-mugabe-attends-gbagbo-stays-clear-2003-02-19>, [dostęp: 21.04.2021]; *Franco-African summit opens in Paris*, 20 February 2003, w: <http://www.telegraph.co.uk/news/1422627/Franco-African-summit-opens-in-Paris.html>, [dostęp: 21.04.2021]; J. Henley, *Mugabe's Paris visit sparks protest*, 21 February 2003, w: <http://www.theage.com.au/articles/2003/02/20/1045638420870.html>, [dostęp: 21.04.2021]; A. Lefebvre, *Franco-African summit: the scramble for African intensifies*, 3 March 2003, w: <http://www.wsws.org/articles/2003/mar2003/summ-m03.shtml>, [dostęp: 21.04.2021].

¹⁴¹ *Wspólne stanowisko Rady 2004/161/WPZiB z dnia 19 lutego 2004 r. odnawiające środki ograniczające w odniesieniu do Zimbabwe*, nieobowiązujące od 2011 r., w: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/pl/TXT/?uri=CELEX%3A32004E0161>, [dostęp: 21.04.2021].

¹⁴² Również Stany Zjednoczone przystąpiły do międzynarodowych sankcji. Rozpoczęło się dość skromnie poprzez wydanie specjalnego oświadczenia 21 grudnia 2001 r., w którym prezydent G. W. Bush wyrażał zaniepokojenie sytuacją w Zimbabwe. W prezydenckim akcie wykonawczym nr 13391, z dnia 25 listopada 2005 r., podobnie jak w Unii Europejskiej nałożono sankcje na osoby fizyczne, jak również osoby prawne, poprzez zakaz poruszania się oraz zamrożenie aktywów. Lista objęła 128 osób – aktywnych działaczy partyjnych oraz 33 farmy oraz firmy. *Executive Order 13391 of November 22, 2005*, w: <https://www.federalregister.gov/executive-order/13391.pdf>, [dostęp: 21.04.2021].

¹⁴³ *Wspólne stanowisko Rady 2007/120/WPZiB z dnia 19 lutego 2007 r. odnawiające środki ograniczające w odniesieniu do Zimbabwe*, nieobowiązujące od 2008 r., w: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:32007E0120>, [dostęp: 21.04.2021].

¹⁴⁴ Według Dziennika Urzędowego Unii Europejskiej, w: <https://eur-lex.europa.eu/search.html?lang=pl&text=zimbabwe&qid=1618995329856&type=quick&scope=EURLEX&sortOne=DD&sortOneOrder=asc&sortOneOrder=desc&page=3>, [dostęp: 21.04.2021].

¹⁴⁵ *Rozporządzenie Komisji (WE) nr 702/2008*, w: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:195:0019:0021:PL:PDF>, [dostęp: 21.04.2021].

27 stycznia 2009 r. dokonano następnej modyfikacji poprzez dodanie do listy osób objętych sankcjami kolejne 27 nazwisk oraz 36 firm. Poza tym Zimbabwe ma zostać poddane kontroli w ramach tzw.: procesu Kimberley, czyli systemu certyfikacji diamentów, co ma zakończyć nadużycia w handlu tym kruszcem¹⁴⁶. W związku z wejściem w życie międzypartyjnego porozumienia i 19 poprawki do ustawy zasadniczej, Unia Europejska dostrzegając pozytywne zmiany zdecydowała na zniesienie części sankcji¹⁴⁷.

Sytuacja w relacjach Unii Europejskiej i Zimbabwe po wyborach prezydenckich z 2013 r. nie uległa zmianie i dalej podtrzymywano środków, w formie sankcji, w celu czynienia presji na reżim w Harare. Chodziło o prawa człowieka, demokratyzację oraz państwo prawa. Częściowo UE złagodziła swoje podejście po rewolucji z listopada 2017 r. Pomimo zmian na szczycie władzy, większość sankcji dalej utrzymano. Uznano, że kryzys w Zimbabwe się pogłębia, co nie sprzyjało procesom demokratycznym. W oświadczeniu z 19 lutego 2021 r. czytamy, że „Brak istotnych reform wpływa na ciągle pogarszanie się sytuacji humanitarnej, gospodarczej i społecznej. Nadal dochodzi również do naruszania praw człowieka i ograniczania przestrzeni demokratycznej. UE jest szczególnie zaniepokojona mnożeniem się aresztowań i prześladowań dziennikarzy, działaczy opozycji i osób wyrażających odmienne poglądy oraz wykorzystywaniem przez urzędników wysokiego szczebla retoryki, która mogłaby być interpretowana jako podżeganie do przemocy”¹⁴⁸. UE wyraziła nadzieję, że na dialog i możliwość wprowadzenia obiecanych reform, co ma być podstawą do ewentualnego zniesienia uciążliwych sankcji.

Rosja

Związek Radziecki, w swojej polityce z czasów kryzysu rodezyjskiego, aktywnie wspierał ZAPU J. Nkomo, lecz przegrana tego ugrupowania w wyborach z 1980 r. spowodowała, że Moskwa musiała wycofać się z tej części kontynentu. Zwycięstwo ZANU R. Mugabego uświadomiło, że to ChRL dominuje. W późniejszym okresie to właśnie Chiny będą traktowane jak „obrońca Czarnej Afryki”. Mimo wszystko, Rosja nigdy o tym kontynencie nie zapomniała. Kiedy na forum Organizacji

¹⁴⁶ *EU adds British-based firms to Zimbabwe sanctions blacklist*, 27 stycznia 2009, w: <https://www.theguardian.com/world/2009/jan/27/european-union-zimbabwe-sanctions>, [dostęp: 21.04.2021].

¹⁴⁷ *European Union lifts more Zimbabwe sanctions*, 17 February 2012, w: <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-17075267>, [dostęp: 21.04.2021].

¹⁴⁸ *Zimbabwe: oświadczenie wysokiego przedstawiciela wydane w imieniu Unii Europejskiej*, 19 lutego 2021, <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2021/02/19/zimbabwe-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union/>, [dostęp: 21.04.2021].

Narodów Zjednoczonych próbowano zająć się jakimś państwem, to zawsze Pekin i Moskwa takie próby blokowały stosując instytucję weta¹⁴⁹.

„Kreml tradycyjnie sprzeciwia się międzynarodowym wysiłkom by zainterweniować, gdyż widzi to, jako wewnętrzną sprawę suwerennych narodów, i Rosja jak przewidywano użyła tego sprzeciwu, by wyjaśnić swoje weto. Ponieważ humanitarny i polityczny kryzys w Zimbabwe wstrząsnął i rozwścieczył kraje zachodnie, Rosja i Rosjanie odpowiedzieli z dużo większą ambiwalencją”¹⁵⁰.

Tak też się działo przez lata z wszelkimi próbami nałożenia na Zimbabwe sankcji przez ONZ. Praktycznie, organizacja ta w rozwiązywaniu kryzysu w Harare jest nieaktywna, o czym można się przekonać w kontekście tragicznych wydarzeń w połowie 2008 r.

Niezależni analitycy sugerują również, że w swojej postawie, Moskwa chce się pokazać jako aktywny gracz w Afryce kosztem pozycji Stanów Zjednoczonych oraz Zjednoczonym Królestwie, które prowadziły do tej pory międzynarodową politykę, nie licząc się z opinią Rosji. Szczególnie drażniące było zadecydowanie o umieszczenie elementów tarczy antyrakietowej w Polsce i Czechach. Innym faktem pozostaje rywalizacja Rosji i Chin na terenie Afryki. W ostatnich latach Kreml coraz częściej wspiera niektóre państwa Afryki, głównie ze względu na duże obroty handlowe, zwłaszcza z Nigerią, Zambią, Kenią oraz RPA. Zimbabwe stało się poniekąd areną politycznej walki o wpływy między Moskwą a Pekinem, z której jak na razie zwycięsko wychodzą Chiny.

Podsumowanie

Analizując międzypaństwowe stosunki panujące na południu Afryki możemy zaobserwować znaczącą instytucjonalizację tychże relacji oraz spore gospodarcze zależności, które istnieją od czasów kolonialnych. Inną kwestią jest od razu rzucająca się w oczy obecność Chińskiej Republiki Ludowej i jej polityka prowadzona w tym rejonie. Również Commonwealth możemy uznać za ważnego gracza politycznego w regionie.

¹⁴⁹ Zob.: P. Worsnip, *Russia and China veto U.N. Zimbabwe sanctions*, 12 lipca 2008, <https://www.reuters.com/article/us-zimbabwe-crisis-un-idUSN0917887320080712>, [dostęp: 21.04.2021]; *China, Russia Veto UN Zimbabwe Sanctions Resolution*, 27 października 2009, w: <https://www.voanews.com/archive/china-russia-veto-un-zimbabwe-sanctions-resolution>, [dostęp: 21.04.2021]; M. Farley, *Russia, China veto move to sanction Zimbabwe regime*, 12 July 2008, w: <http://articles.latimes.com/2008/jul/12/world/fg-zimbabwe12>, [dostęp: 21.04.2021].

¹⁵⁰ P. Rempier, *Russia at the United Nations: Law, Sovereignty, and Legitimacy*, 22 stycznia 2020, w: <https://carnegieendowment.org/2020/01/22/russia-at-united-nations-law-sovereignty-and-legitimacy-pub-80753>, [dostęp: 21.04.2021].

Natomiast politykę zagraniczną Republiki Zimbabwe możemy podzielić na cztery fazy. Pierwsza faza ściśle wiąże się z kryzysem rodezyjskim. Z jednej strony problem „zbuntowanej” kolonii przestał być wewnętrzną sprawą Wielkiej Brytanii i był szeroko omawiany na forum międzynarodowym. Z drugiej zaś strony liderzy afrykańskich ugrupowań wyzwoleniczych zaczęli być traktowani jak elita przyszłego państwa i reprezentanci afrykańskiej większości. Druga faza ma związek z walką z segregacją rasową i apartheidem w Republice Południowej Afryki. Zimbabwe uzyskało niepodległość w 1980 r., lecz oficjalnie zmiany w RPA nastąpiły dopiero w 1994 r. W tym też czasie Robert Mugabe był symbolem walki z segregacją rasową oraz politycznym liderem na południu Afryki. Później takim symbolem stał się Nelson Mandela, natomiast R. Mugabe określany był jako jeden z ostatnich dyktatorów. To też okres wzrostu znaczenia ChRL kosztem ZSRR oraz Kuby. Trzeci etap to lata 90. XX w., które można scharakteryzować jako silną instytucjonalizację współpracy w tej części kontynentu. Natomiast czwarty etap to okres od 2000 r., czyli od przegranego przez ekipę Prezydenta R. Mugabe referendum konstytucyjnego. Wzrost przemocy, ataki na farmy, masowa emigracja obywateli europejskiego pochodzenia, znaczna emigracja zarobkowa, etc., spowodowały wprowadzenie przez społeczność międzynarodową sankcji na Zimbabwe, a przez władze w Harare wycofanie się i niejako samoizolację, czego dowodem było wyjście z Commonwealth. Jednakże relacje z sąsiadami były nadal ścisłe, zgodnie z ideą „cichej dyplomacji”.

Zmiany nastąpiły wraz z przegranymi wyborami parlamentarnymi z 2008 r. 15 września 2008 r. podpisano porozumienie (Global Political Agreement GPA)¹⁵¹, na mocy którego urzędujący prezydent Robert Mugabe zgodził się, aby premierem został lider opozycji Morgan Tsvangirai i powstał rząd jedności narodowej z proprezydenckim ZANU-PF i opozycyjnym MDC. Weszło ono w życie 13 lutego 2009 r. wraz z 19 poprawką do ustawy zasadniczej. Zmiany jednak zostały zahamowane, gdy w 2013 r. ponownie ród władzy przeszedł w ręce ZANU-PF oraz Roberta Mugabego. Rewolucja z listopada 2017 r. zmieniła osobę głowy państwa, ale nie program polityczny partii rządzącej. Z tego tytułu zmiany idą bardzo powoli.

¹⁵¹ *Agreement between the Zimbabwe African National Union-Patriotic Front (ZANU-PF) and the two Movement for Democratic Change (MDC) formations, on resolving the challenges facing Zimbabwe*, https://constitutionnet.org/sites/default/files/global_political_agreements_2008.pdf, [dostęp: 21.04.2021].

Bibliografia

- A Difficult Dialogue: Zimbabwe – South Africa economic relations. Since 2000. A preliminary report Solidarity Peace Trust*, w: http://www.solidaritypeacetrust.org/download/report-files/difficult_dialogue.pdf, raport z dnia: 23 października 2007, s. 23, [dostęp: 20.04.2021].
- A military coup deposes the Lesotho Government*, w: <http://www.sahistory.org.za/dated-event/military-coup-deposes-lesotho-government>, [dostęp: 19.04.2021].
- Agreement between the Zimbabwe African National Union-Patriotic Front (ZANU-PF) and the two Movement for Democratic Change (MDC) formations, on resolving the challenges facing Zimbabwe*, https://constitutionnet.org/sites/default/files/global_political_agreements_2008.pdf, [dostęp: 21.04.2021].
- Alden C., *South Africa's «Quiet Diplomacy» and the crisis in Zimbabwe*, 2/2002, w: <https://journals.openedition.org/cea/1341>, [dostęp: 20.04.2021].
- Arrighi G., *The Political Economy of Rhodesia*, Haga 1967.
- Bartnicki A. pod red., *Zarys dziejów Afryki i Azji 1869 – 1996. Historia konfliktów*, Warszawa 1998.
- BBC Breakfast With Frost, Interview: Don McKinnon*, 11th June 2000, w: http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/audio_video/programmes/breakfast_with_frost/transcripts/mckinnon11.jun.txt, [dostęp: 20.04.2021].
- Binda A., *Mozambique 1968 – 72. Rhodesian and Portuguese Cooperation*, w: <http://www.rhodesianforces.org/Mozambique1968-72.htm>, [dostęp: 19.04.2021].
- Blair D., *Degrees in violence*, London 2002, s. 29.
- Boyton G., *Robert Mugabe: will Zimbabwe be let back into Commonwealth?*, 28 listopada 2009, w: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocean/zimbabwe/6671136/Robert-Mugabe-will-Zimbabwe-be-let-back-into-Commonwealth.html>, [dostęp: 20.04.2021].
- Calvin R., *Obama gives Tsvangirai words of support, no money*, 12 czerwca 2009, w: <https://cn.reuters.com/article/instant-article/idUSTRE55B6D220090612>, [dostęp: 20.04.2021].
- Cavendish W., *Economics and ecosystems: the Case of Zimbabwean Peasant Households*, London 1995.
- Chigora P., Goredema D., *Zimbabwe-Russia Relations in the 21st Century*, w: “Turkish Journal of International Relations”, Vol.9, No.4, 187-204, Winter 2010, w: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/19259>, [dostęp: 20.04.2021].
- Childs D., *Britain since 1945. A political History*, London – New York 2006.
- China and Zimbabwe*, dane ze strony Ambasady Chin w Zimbabwe – nie aktualizowano danych, w: <http://zw.china-embassy.org/eng/zjgx/t147975.htm>, [dostęp: 20.04.2021].
- China, Russia Veto UN Zimbabwe Sanctions Resolution*, 27 października 2009, w: <https://www.voanews.com/archive/china-russia-veto-un-zimbabwe-sanctions-resolution>, [dostęp: 21.04.2021].
- Chityo K., Rupiya M., *Tracking Zimbabwe's political history: The Zimbabwe Defence Force from 1980 – 2005*, London 2006, w: <https://issafrica.s3.amazonaws.com/site/uploads/EVOLUTCHAP13.PDF>, [dostęp: 20.04.2021].
- CHOGM Statement On Zimbabwe, Abuja*, 7 December 2003, w: <http://archive.niza.nl/docs/200312091029365459.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].
- Chołaszczyński K., *Etnopolityka jako funkcjonalny element kształtujący system polityczny Republiki Zimbabwe*, Toruń 2014, s. 624.
- Chołaszczyński K., *Z dziejów apartheidu w Afryce. Rządy Douglasa Iana Smitha w Rodezji Południowej*, w: „Pro Fide Rege et Lege”, numer 2(66) 2010, Biała Podlaska 2010, s. 71 – 83.
- Coltard D., *A Decade of Suffering in Zimbabwe – Economic Collapse and Political Repression under Robert Mugabe*, w: *CATO Institute Center for Global Liberty & Prosperity Development Policy Analysis* No. 5, 24 March 2008.

- Committee of 24 (Special Committee on Decolonization)*, w: <https://www.un.org/dppa/decolonization/en/c24/about>, [dostęp: 18.04.2021].
- Commonwealt fails to back Zimbabwe suspension*, 30 January 2002, w: <http://www.guardian.co.uk/world/2002/jan/30/zimbabwe>, [dostęp: 20.04.2021].
- Commonwealth Chief Arrives in Zimbabwe for Talks with Mugabe*, 15 May 2000, w: <http://www.zimbabwesituation.com/may16.html#3222>, [dostęp: 20.04.2021].
- Courtois S., Werth N., Panne J. L., Paczkowski A., Bartosek K., Margolin J. L., *Czarna Księga Komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 1997.
- DeRoche A., *Establishing the Centrality of Race: Relations Between the US and Rhodesian Federation*, w: *Zambezia*, 1998, XXV(ii), w: <http://archive.lib.msu.edu/DMC/African%20Journals/pdfs/Journal%20of%20the%20University%20of%20Zimbabwe/vol25n2/juz025002006.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].
- Dobosiewicz Z., Łętocha T., Malinowski M., „*Białe Imperium*” Południowej Afryki, Warszawa 1974.
- Eisenman J., *Zimbabwe: China's African Ally*, 5 lipca 2005, w: http://web.archive.org/web/20070805023113/http://www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=408&issue_id=3390&article_id=2369974, [dostęp: 20.04.2021].
- EU adds British-based firms to Zimbabwe sanctions blacklist*, 27 stycznia 2009, w: <https://www.theguardian.com/world/2009/jan/27/european-union-zimbabwe-sanctions>, [dostęp: 21.04.2021].
- EU imposes sanctions on Zimbabwe*, 18 February 2003, w: <http://www.guardian.co.uk/world/2002/feb/18/zimbabwe>, [dostęp: 21.04.2021].
- European Union lifts more Zimbabwe sanctions*, 17 February 2012, w: <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-17075267>, [dostęp: 21.04.2021].
- Evans E. J., *Thatcher and thatcherism*, London – New York 2004.
- Evans M., *The Front-Line States, South Africa and Southern African Security: Military Prospects and Perspectives*, w: *Zambezia*, 1984/5, XII, w: <http://archive.lib.msu.edu/DMC/African%20Journals/pdfs/Journal%20of%20the%20University%20of%20Zimbabwe/vol12n1/juz012001002.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].
- Executive Order 13391 of November 22, 2005*, w: <https://www.federalregister.gov/executive-order/13391.pdf>, [dostęp: 21.04.2021].
- Fage J. D., *A History of Africa*, London 1988.
- Farley M., *Russia, China veto move to sanction Zimbabwe regime*, 12 July 2008, w: <http://articles.latimes.com/2008/jul/12/world/fg-zimbabwe12>, [dostęp: 21.04.2021].
- Franco-African summit opens in Paris*, 20 February 2003, w: <http://www.telegraph.co.uk/news/1422627/Franco-African-summit-opens-in-Paris.html>, [dostęp: 21.04.2021].
- Franco-African summit: Mugabe attends, Gbagbo stays clear*, 19 February 2003, w: <http://www.polity.org.za/article/francoafrican-summit-mugabe-attends-gbagbo-stays-clear-2003-02-19>, [dostęp: 21.04.2021].
- Galtung J., *On the Effects of International Economic Sanctions: With Examples from the Case of Rhodesia*, w: *World Politics*, Volume 19, Issue 3, Apr. 1967, w: http://www.stanford.edu/class/ips216/Readings/galtung_67.pdf, [dostęp: 19.04.2021].
- Gawrycki M. F., Lizak W., *Kuba i Afryka. Sojusz dla rewolucji*, Warszawa 2006.
- Gibb R., *Should Zimbabwe Join the Southern African Customs Union?*, 2010, w: http://us-cdn.creamermedia.co.za/assets/articles/attachments/29064_brenthurst_paper_2010_04.pdf, [dostęp: 19.04.2021].
- Harare Commonwealth Declaration*, 1991, w: <https://thecommonwealth.org/sites/default/files/inline/Harare%20Commonwealth%20Declaration%201991.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].

- Henley J., *Mugabe's Paris visit sparks protest*, 21 February 2003, w: <http://www.theage.com.au/articles/2003/02/20/1045638420870.html>, [dostęp: 21.04.2021].
- Importation of Rhodesian Chrome. Hearing before the Subcommittee on African Affairs of the Committee on Foreign Relations United States Senate*, w: www.noeasyvictories.org/congress/uscg007.pdf, [dostęp: 19.04.2021].
- Karta Narodów Zjednoczonych*, w: <http://www.bb.po.gov.pl/images/Prawa/PNZ/KNZ.pdf>, dostęp dn. 18.04.2021.
- Kirchick J., *Carter's Role in Zimbabwe*, 11 lipca 2007, w: <http://www.nysun.com/opinion/carters-role-in-zimbabwe/58232/>, [dostęp: 20.04.2021].
- Lefebvre A., *Franco-African summit: the scramble for African intensifies*, 3 March 2003, w: <http://www.wsws.org/articles/2003/mar2003/summ-m03.shtml>, [dostęp: 21.04.2021].
- Litvak L., DeGrasse R., McTigue K., *South Africa: Foreign Investment and Apartheid*, Washington/Amsterdam 1978.
- Mackie J., Zinke J., *When Agreement BreaksDown, What Next? The Cotonou Agreement's Article 96 Consultation Procedure*, Discussion Paper No. 64A, August 2005, w: <https://ecdpm.org/wp-content/uploads/2013/10/DP-64A-Cotonou-Agreements-Article-96-Consultation-Procedure-2005.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].
- Makochekanwa A., Tekere M., *Zimbabwe: the 11th province of South Africa – from one form of domination to another. Horse and rider relationship*, February 2010, w: <https://journals.co.za/doi/10.10520/EJC51202>, [dostęp: 20.04.2021].
- Malinowski M. J., *Kryzys rodezyjski*, Warszawa 1975.
- Meeting of Commonwealth Chairpersons' Committee on Zimbabwe* z 19 marca 2002 r., w: <https://thecommonwealth.org/history-of-the-commonwealth/commonwealth-chairpersons-committee-zimbabwe-set-chogm>, [dostęp: 20.04.2021].
- Michałowska G., *Problemy ochrony praw człowieka w Afryce*, Warszawa 2008.
- Mugabe says Zim will never return to 'evil' Commonwealth*, 19 kwiecień 2004, w: <https://www.namibian.com.na/3121/archive-read/Mugabe-says-Zim-will-never-return-to-evil-Commonwealth>, [dostęp: 20.04.2021].
- Muleya D., *China denies jet fighters report*, 25.06.2004, w: <https://www.thestandard.co.zw/2005/05/13/china-denies-jet-fighters-report/>, [dostęp: 20.04.2021].
- Munhamu Botsio Utete C., *American Policy on Zimbabwe: the economic and political context of recent policy*, 24-25 marca 1972, w: http://psimg.jstor.org/fsi/img/pdf/t0/10.5555/al.sff.document.acoa000371_final.pdf, [dostęp: 19.04.2021].
- Newitt M. D. D., *Portuguese Settlement on the Zambezi*, London 1973.
- Pełny tekst UDI można zobaczyć w internetowej wersji Sourcebook Modern History, w: <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1965Rhodesia-UDI.html>, [dostęp 18.04.2021].
- Peters G., Woolley J. T., *Jimmy Carter: "Meeting With Prime Minister Robert Mugabe of Zimbabwe Remarks at a White House Reception."*, August 27, 1980, w: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=44951>, [dostęp: 20.04.2021].
- Pottie D., *Parliamentary Elections in Zimbabwe, 2000*, Maj 2001, w: <https://www.eisa.org/pdf/JAE1.1Pottie.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].
- Rempler P., *Russia at the United Nations: Law, Sovereignty, and Legitimacy*, 22 styczeń 2020, w: <https://carnegieendowment.org/2020/01/22/russia-at-united-nations-law-sovereignty-and-legitimacy-pub-80753>, [dostęp: 21.04.2021].
- Resolutions adopted by the General Assembly at its 16th session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/16>, [dostęp: 18.04.2021].

- Resolutions Adopted by the General Assembly during its eighteen session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/18>, [dostęp: 19.04.2021].
- Resolutions Adopted by the General Assembly during its seventeenth session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/17>, [dostęp: 18.04.2021].
- Resolutions Adopted by the General Assembly during its twentieth session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/20>, [dostęp: 19.04.2021].
- Resolutions Adopted by the General Assembly during its twentieth session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/20>, [dostęp: 19.04.2021].
- Resolutions Adopted by the General Assembly during its twentieth session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/20>, [dostęp: 19.04.2021].
- Resolutions Adopted by the General Assembly during its twenty-third session*, w: <https://research.un.org/en/docs/ga/quick/regular/23>, [dostęp: 19.04.2021].
- Resolutions adopted by the Second Ordinary Session of the Assembly of Heads and Government Held in Accra Ghana, 21 – 26 października 1965*, w: https://au.int/sites/default/files/decisions/9513-assembly_en_21_26_october_1965_assembly_heads_state_government_second_ordinary_session.pdf, [dostęp: 19.04.2021].
- Robinson D. A., *Curse on the Land: A History of the Mozambican Civil War*, 2006, s. 22, w: <http://www.adelinotorres.info/africa/David%20Robinson,%20Curse%20on%20the%20Land-History%20of%20the%20Mozambican%20Civil%20War.pdf>, [dostęp: 19.04.2021].
- Roszkowski W., *Półwiecze*, Warszawa 2001.
- Royle T., *Winds of Change. The end of Empire in Africa*, Cambridge 1996.
- Rozporządzenie Komisji (WE) nr 702/2008*, w: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:195:0019:0021:PL:PDF>, [dostęp: 21.04.2021].
- Rule S., *The Guerrilla Fight in Mozambique Also Takes a Toll on Zimbabwe*, 21 lutego 1988, w: <http://www.nytimes.com/1988/02/21/world/the-guerrilla-fight-in-mozambique-also-takes-a-toll-on-zimbabwe.html>, [dostęp: 20.04.2021].
- Samset I., *Conflict of Interests, or Interests in Conflict? Diamonds & War in the DRC*, “Review of African Political Economy”, No.93/94:463-480, 2002, w: <https://www.cmi.no/publications/file/825-conflict-of-interests-or-interests-in-conflict.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].
- Second Revision of the Cotonou Agreement*, 11 March 2010, w: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4b090df4-9969-42a3-8ce9-a764f39eb1de/language-en>, [dostęp: 20.04.2021].
- Security Council Resolutions – 1965*, w: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1965>, [dostęp: 19.04.2021].
- Security Council Resolutions – 1965*, w: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1965>, [dostęp: 19.04.2021].
- Security Council Resolutions – 1965*, w: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1965>, [dostęp: 08.11.2022].
- Security Council Resolutions – 1966*, <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1966>, [dostęp: 19.04.2021].
- Security Council Resolutions – 1966*, <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1966>, [dostęp: 19.04.2021].
- Security Council Resolutions – 1968*, w: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1968>, [dostęp: 19.04.2021].
- Security Council Resolutions – 1970*, w: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1970>, [dostęp: 19.04.2021].
- Seldom A., Colhugs D., *Britain under Thatcher*, London 2000.

- Seventeenth Meeting of the Commonwealth Ministerial Action Group on the Harare Declaration (CMAG)*, Marlborough House, 20 December 2001, w: <http://www.thecommonwealth.org/Templates/Internal.asp?NodeID=34903>, [dostęp: 20.04.2021].
- Shoko J., *Ex Ethiopian leader's future uncertain in Zimbabwe*, 11 kwiecień 2012, w: <https://www.theafricareport.com/7344/ex-ethiopian-leaders-future-uncertain-in-zimbabwe/amp/>, [dostęp: 20.04.2021].
- Situation in Southern Rhodesia*, w: http://www.un.org/en/sc/repertoire/64-65/Chapter%208/64-65_08-13-Situation%20in%20Southern%20Rhodesia.pdf, [dostęp: 19.04.2021].
- Solarz M. W., *Republika Południowej Afryki. Trwałość czy zmierzch potęgi w regionie?*, Warszawa 1999.
- Solarz M. W., *Walka o władzę w Zimbabwe w latach 2000 – 2002*, Warszawa 2006.
- Southern Rhodesia 1979 Act*, w: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1979/52/pdfs/ukpga_19790052_en.pdf, [dostęp: 18.04.2021].
- Special Committee on the Situation with Regard to the Implementation of the Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples – 24 osobowy skład*. Patrz: E. McWhinney, *Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, New York 14 December 1960*, w: <https://legal.un.org/avl/ha/dicc/dicc.html>, [dostęp: 18.04.2021].
- Tavuyanago B., *RENAMO: from military confrontation to peaceful democratic engagement, 1976-2009*, w: <https://academicjournals.org/journal/AJPSIR/article-full-text-pdf/895FF2440453>, [dostęp: 19.04.2021].
- Tessema S., *Ethiopians follow Zimbabwe events with Mengistu in mind*, 17 listopad 2017, w: <https://www.aa.com.tr/en/africa/ethiopians-follow-zimbabwe-events-with-mengistu-in-mind/968413>, [dostęp: 20.04.2021].
- Thatcher M., *The Downing Street Years*, London 1993.
- The 'Look East Policy' of Zimbabwe now focuses on China*, raport wydany przez organizację Friedrich-Ebert-Stiftung z listopada 2004 roku w Harare, w: <http://library.fes.de/pdf-files/iez/50063.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].
- The Coolum Declaration – The Commonwealth in the 21st Century: Continuity and Renewal*, w: <https://library.commonwealth.int/Library/Catalogues/Controls/Download.aspx?id=2341>, [dostęp: 20.04.2021].
- The Cotonou Agreement*, w: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/cotonou-agreement/>, [dostęp: 20.04.2021].
- U.S. Relations With Zimbabwe. Bilateral Relations Fact Sheet*, w: <https://www.state.gov/u-s-relations-with-zimbabwe/>, [dostęp: 20.04.2021].
- United Nations General Assembly Resolution 1747*, w: [file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1747\(XVI\)-EN.pdf](file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1747(XVI)-EN.pdf), [dostęp: 08.11.2022].
- United Nations General Assembly Resolution 1755*, 12 października 1962, w: [file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1755\(XVII\)-EN.pdf](file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1755(XVII)-EN.pdf), [dostęp: 08.11.2022].
- United Nations General Assembly Resolution 1883*, 14 października 1963, w: [file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1883\(XVIII\)-EN.pdf](file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_RES_1883(XVIII)-EN.pdf), [dostęp: 08.11.2022].
- United Nations General Assembly Resolution 1889*, 6 listopada 1963, w: file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_5691-EN.pdf, [dostęp: 18.04.2021].
- United Nations General Assembly Resolution 2012*, 12 października 1965, w: file:///C:/Users/wsksim/Downloads/A_C-4_SR-1541-EN.pdf, [dostęp: 19.04.2021].
- United Nations General Assembly Resolution 2022*, 2 listopada 1965, w: https://digitallibrary.un.org/record/203554?ln=zh_CN, [dostęp: 08.11.2022].
- United Nations Security Council Resolution 202*, 6 maja 1965, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90482>, [dostęp: 19.04.2021].

- United Nations Security Council Resolution 216*, 12 listopada 1965, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90483>, [dostęp: 08.11.2022].
- United Nations Security Council Resolution 221*, 9 kwietnia 1966, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90501>, [dostęp: 19.04.2021].
- United Nations Security Council Resolution 232*, 16 grudnia 1966, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90502>, [dostęp: 19.04.2021].
- United Nations Security Council Resolution 253*, 29 maja 1968, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90750>, [dostęp: 19.04.2021].
- United Nations Security Council Resolution 277*, 18 marca 1970, w: <https://digitallibrary.un.org/record/90779>, [dostęp: 19.04.2021].
- United States First U. N. Veto Aids Rhodesia*, w: *St. Petersburg Times*, 18 marca 1970, w: <http://news.google.com/newspapers?nid=888&dat=19700318&id=0nYzAAAAIBAJ&sjid=-HsDAAAAIBAJ&pg=4442,6410338>, [dostęp: 19.04.2021].
- W. Minter, E. Schmidt, *When Sanctions Worked: The Case of Rhodesia Reexamined*, w: *African Affairs*, Vol. 87, No. 347, Apr. 1988, w: <http://www.africafocus.org/editor/aa1988.php>, [dostęp: 19.04.2021].
- Wang Jian-Ye, Masha I., *The Common Monetary Area in Southern Africa: Shocks, Adjustment, and Policy Challenges*, July 2007, International Monetary Fund, w: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2007/wp07158.pdf>, [dostęp: 19.04.2021].
- Watts C. P., *The Rhodesian Crisis In British Andinternational Politics, 1964-1965*, April 2006, w: <https://core.ac.uk/download/pdf/40023574.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].
- Worsnip P., *Russia and China veto U.N. Zimbabwe sanctions*, 12 lipca 2008, <https://www.reuters.com/article/us-zimbabwe-crisis-un-idUSN0917887320080712>, [dostęp: 21.04.2021].
- Wspólne stanowisko Rady 2004/161/WPZiB z dnia 19 lutego 2004 r. odnawiające środki ograniczające w odniesieniu do Zimbabwe, nieobowiązujące od 2011 roku, w: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/pl/TXT/?uri=CELEX%3A32004E0161>, [dostęp: 21.04.2021].
- Wspólne stanowisko Rady 2007/120/WPZiB z dnia 19 lutego 2007 r. odnawiające środki ograniczające w odniesieniu do Zimbabwe, nieobowiązujące od 2008 roku, w: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX:32007E0120>, [dostęp: 21.04.2021].
- Zimbabwe and SADC Call for Expeditious Preparations for Establishing a SADC Customs Union*, 31 marca 2014, w: <https://www.sadc.int/news-events/news/zimbabwe-and-sadc-call-expeditious-preparations-establishing/>, [dostęp: 19.04.2021].
- Zimbabwe Country Profile Implementation Of Agenda 21: Review Of Progress Made Since The United Nations Conference On Environment And Development, 1992 Information Provided by the Government of Zimbabwe to the United Nations Commission on Sustainable Development Fifth Session 7-25 April 1997 New York*, w: <https://www.un.org/esa/earthsummit/zimbab-c.htm>, [dostęp: 20.04.2021].
- Zimbabwe President Mugabe re-elected amid fraud claims*, 3 sierpnia 2013, w: <https://www.bbc.com/news/world-africa-23563029>, [dostęp: 20.04.2021].
- Zimbabwe Presidential Election 9-11 March 2002. The Report of the Commonwealth Observer Group*, <http://archive.kubatana.net/docs/elec/commwrep0203.pdf>, [dostęp: 20.04.2021].
- Zimbabwe, SADC and CHOGM, SADC Barometer, Issue 4, January 2004* w: https://sarpn.org/documents/d0000715/P796-SADC_Barometer_Issue_4_Jan2004.pdf, [dostęp: 20.04.2021].
- Zimbabwe: Commonwealth ministers decide against suspension*, 31 stycznia 2002, w: <https://relief-web.int/report/zimbabwe/zimbabwe-commonwealth-ministers-decide-against-suspension>, [dostęp: 20.04.2021].

- Zimbabwe: oświadczenie wysokiego przedstawiciela wydane w imieniu Unii Europejskiej*, 19 lutego 2021, <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2021/02/19/zimbabwe-declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-european-union/>, [dostęp: 21.04.2021].
- Zimbabwe's withdrawal from the Commonwealth*, 12 December 2003, w: <https://thecommonwealth.org/history-of-the-commonwealth/zimbabwe-withdraws-commonwealth>, [dostęp: 20.04.2021].
- Zimbabwean President Mnangagwa thanks China for donation of COVID-19 vaccine*, 7 lutego 2021, https://www.fmprc.gov.cn/zfhzlt2018/eng/zfzs_1/t1851984.htm, [dostęp: 20.04.2021].
- Zins H., *Historia Zimbabwe*, Warszawa 2003.

Witold Pobudzin*

Akademia Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu – Akademia Nauk Stosowanych

ORCID: 0000-0003-0925-2725

ŚWIATOWY KRYZYS ŻYWNOŚCIOWY I JEGO KONSEKWENCJE SPOŁECZNE JAKO SKUTEK WOJNY NA UKRAINIE

Streszczenie

Celem artykułu dotyczącego skutków wojny na Ukrainie była próba odpowiedzi na pytanie, czy grozi nam ponownie światowy kryzys żywnościowy, a w konsekwencji nowa „arabska wiosna”? Za kryzysem żywnościowym przemawiają bardzo silne argumenty takie jak np. ograniczenie dostępności zbóż i nawozów sztucznych spowodowane konfliktem zbrojnym, gwałtowny wzrost cen energii (w tym paliw), nawozów, żywności w tym zbóż – szczególnie pszenicy, która była wysyłana wcześniej do najsłabiej rozwiniętych państw Afryki i Bliskiego Wschodu. Z drugiej strony istnieje teoretyczna możliwość odblokowania ukraińskich portów czy ograniczenie zasięgu kryzysu żywnościowego dzięki nadprodukcji i dość stabilnym cenom ryżu. Reasumując, możemy z dużym prawdopodobieństwem antycypować, że wkrótce pojawi się światowy kryzys żywnościowy wraz z jego negatywnymi konsekwencjami w postaci mniej lub bardziej radykalnych zmian społecznych w najsłabiej rozwiniętych krajach Afryki i Bliskiego Wschodu.

Słowa kluczowe: światowy kryzys żywnościowy, bezpieczeństwo żywnościowe, wojna na Ukrainie, zmiana społeczna, rewolucja, klęska głodu, głód

* Witold Pobudzin – absolwent Uniwersytetu Gdańskiego (kierunek politologia – specjalność stosunki międzynarodowe). Tytuł doktora nauk społecznych w dyscyplinie socjologia, uzyskał na Wydziale Nauk Historycznych i Społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Wykładowca Akademii Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu.

Summary

THE GLOBAL FOOD CRISIS AND ITS SOCIAL CONSEQUENCES AS AN EFFECT OF THE WAR IN UKRAINE

The goal of the article on the consequences of the war in Ukraine was to try to answer the question whether we are in danger of a global food crisis and, consequently, a new „Arab Spring”? There are very strong arguments in favor of the food crisis, such as limited availability of grains and artificial fertilizers caused by the armed conflict, a sharp increase in the prices of energy (including fuels), fertilizers, food, including grains – especially wheat, which was previously shipped to the least developed countries in Africa and the Middle East. On the other hand, there is a theoretical possibility of unblocking Ukrainian ports or limiting the scope of the food crisis due to overproduction and fairly stable prices of rice. Summing up, we can very likely anticipate that the global food crisis will soon appear with its negative consequences in the form of more or less radical social changes in the least developed countries of Africa and the Middle East.

Keywords: world food crisis, food security, war in Ukraine, social change, revolution, hunger, famine

Wstęp

W 2015 r., w siedzibie głównej Organizacji Narodów Zjednoczonych, odbył się *Szczyt Agendy Zrównoważonego Rozwoju 2030* w trakcie którego został przyjęty dokument zatytułowany *Przekształcanie naszego świata: Agenda na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju – 2030*. Wyznaczonym zadaniem drugiego z siedemnastu *Celów Zrównoważonego Rozwoju Agendy* nazwanego *zero głodu* było „wyeliminowanie do 2030 roku głodu i zapewnienie wszystkim ludziom, w szczególności ubogim i narażonym na zagrożenia, w tym niemowlętom, dostępu do bezpiecznej i pożywej żywności w wystarczającej ilości przez cały rok”¹.

Według szacunków Organizacji Narodów Zjednoczonych, w połowie 2020 r. liczba ludności na świecie osiągnęła 7,8 mld, w 2030 r. wyniesie 8,5 mld, w 2050 r. 9,7 mld i 10,9 mld² w 2100 r. Według raportu *The State of Food Security and Nu-*

¹ A. Łączyński (red.), *Uwarunkowania makroekonomiczne produkcji i wymiany handlowej produktów rolnych*, w: *Produkcja i handel zagraniczny produktami rolnymi w 2019 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2020, s. 19, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5509/1/16/1/produkcja_i_handel_zagraniczny_produktyami_rolnymi_2019.pdf, [dostęp: 15.05.2022].

² *Global Population Growth and Sustainable*, United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York, 2021, s. 22, https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_2022_global_population_growth.pdf, [dostęp: 15.05.2022].

trition in the World opracowanego w 2021 r. przez: Organizację Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), Międzynarodowy Fundusz Rozwoju Rolnictwa (IFAD), Fundusz Narodów Zjednoczonych na rzecz Dzieci (UNICEF), Światowy Program Żywnościowy (WFP) i Światową Organizacją Zdrowia (WHO) nie tylko nie uda się wyeliminować głodu i niedożywienia na świecie do 2030 r., ale w związku z pandemią odsetek wszystkich niedożywionych osób żyjących na świecie wzrasta (np. z 8,4% w 2019 r. do 9,9% w 2020 r. roku)³.

Największa klęska głodu w dziejach Ukrainy miała miejsce na początku lat 30. XX w., kiedy to według szacunków zmarło wskutek niedożywienia od 5 do 7 mln Ukraińców –najwięcej osób poniosło śmierć głodową na żyznych stepach Środkowo-Wschodniej Ukrainy⁴.

Flagą Ukrainy jest prostokąt podzielony na dwa poziome pasy: „niebieski – nawiązuje do barwy nieba, interpretowany jako symbol pokoju, żółty – kolor zboża, symbolizuje bogactwo ziemi”⁵. Około 50 proc. gleb znajdujących się na terytorium Ukrainy to tzw. czarnoziemy uznawane za najżyźniejsze na świecie, które wraz z tzw. glebami kasztanowymi (także bardzo żyznymi), stanowią 64 proc. powierzchni kraju – 370 tys. km kw.⁶ W 2019 r. Ukraina, państwo leżące nad Morzem Czarnym i jego częścią – Morzem Azowskim, była liderem w handlu olejem słonecznikowym i makuchami, drugim światowym eksporterem rzepaku, czwartym kukurydzy i piątym jęczmienia.

W 2019 r. o 0,6% w porównaniu z rokiem 2018 zmniejszyło się światowe tempo wzrostu PKB⁷. W początku 2022 r. w gospodarce globalnej odnotowano

³ *The State of Food Security and Nutrition in the World 2021, Transforming food systems for food security, improved nutrition and affordable healthy diets for all*, FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO, Rome, Italy 2021, s.125, <https://www.fao.org/publications/sofi/2021/en/>, [dostęp: 15.05.2022].

„Biorąc pod uwagę obecne trendy, szacuje się, że Cel Zrównoważonego Rozwoju numer 2 (Zero Głodu do 2030 r.) nie zostanie osiągnięty przez prawie 660 mln ludzi. 30 mln z nich będzie niedożywionych z powodu długotrwałych konsekwencji pandemii”.

Raport ONZ: Przez pandemię dramatycznie wzrósł poziom głodu na świecie, UNICEF, 26 lipca 2021 r., <https://unicef.pl/co-robimy/aktualnosci/dla-mediow/raport-onz-przez-pandemie-dramatycznie-wzroslo-poziom-gلودu-na-swiecie> [dostęp: 15.05.2022].

⁴ Zob. M. Dolot, *Zabić głodem, Sowieckie ludobójstwo na Ukrainie*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Kraków 2014, s. 7.

⁵ *Symbole narodowe – flaga*, Konsulat Ukrainy w Przemyślu, <http://konsulat-ukraina.pl/symbole-narodowe/>, [dostęp: 11.06.2022].

⁶ Zob. S. Matuszak, SPICHLERZ ŚWIATA?, ROZWÓJ ROLNICTWA NA UKRAINIE, *Raport Ośrodka Studiów Wschodnich*, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Raport-OSW_Spichlerz-swiate_net.pdf, [dostęp: 11.06.2022].

⁷ „W 2019 r. światowe tempo wzrostu PKB zmniejszyło się w porównaniu z rokiem poprzednim i wynosiło 2,3% wobec 2,9% przed rokiem. Spadek tempa światowego rozwoju gospodarczego był m.in. wynikiem sporu handlowego między Stanami Zjednoczonymi a Chinami, Brexitu, wysokiej niepewności politycznej, ryzyka na rynkach finansowych i spowolnienia gospodarczego w największych krajach”.

zaskakująco wysoką inflację, zaś wojna w Ukrainie przyniosła szok stagflacyjny i zagrożenie kryzysem żywnościowym⁸.

Dnia 24 lutego 2022 r. rozpoczęła się inwazja⁹ wojsk Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie, która stanowi „pogwałcenie jej integralności terytorialnej oraz postanowień Karty Narodów Zjednoczonych”¹⁰. Już 5 maja 2022 r., podczas wystąpienia w Radzie Bezpieczeństwa w Nowym Jorku, Sekretarz Generalny ONZ António Guterres powiedział: „Światowe konsekwencje tej wojny były widoczne podczas moich późniejszych podróży do Afryki Zachodniej. W Senegal, Nigrze i Nigerii usłyszałem bezpośrednio od przywódców i przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego, jak ta wojna wywołuje kryzys bezpieczeństwa żywnościowego (...) Powiem jednak jasno: aby rozwiązać problem braku bezpieczeństwa żywnościowego na świecie potrzebujemy artykułów rolnych z Ukrainy. Potrzebujemy także żywność i nawozy z Rosji i Białorusi na rynkach światowych, pomimo trwającej wojny”¹¹.

Z wstępnej oceny¹² *Konferencji Narodów Zjednoczonych do spraw Handlu i Rozwoju UNCTAD*¹³ opublikowanej 16 marca 2022 r. wyłania się wizja kryzysu żywnościowego i możliwych niepokojów społecznych, szczególnie w Afryce oraz krajach najsłabiej rozwiniętych, powodowanych konsekwencjami wojny na Ukrainie, tj. rosnącymi cenami żywności, paliw i nawozów¹⁴.

A. Łączyński (red.), *Uwarunkowania makroekonomiczne produkcji i wymiany handlowej produktów rolnych*, w: *Produkcja i handel zagraniczny produktami rolnymi w 2019 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2020, s. 19, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5509/1/16/1/produkcja_i_handel_zagraniczny_produktyami_rolnymi_2019.pdf, [dostęp: 15.05.2022].

⁸ Zob. M. Petka-Zagajewska, U. Kryńska, K. Pastor, M. Rot., *Kwartalnik Ekonomiczny, Analizy Makroekonomiczne*, PKO Bank Polski, 30 marca 2022 r., https://www.pkobp.pl/media_files/df50dbeb-28b9-4988-bd6d-9136099b4472.pdf, [dostęp: 15.05.2022].

⁹ „Inwazja [łac.], zbrojne wtargnięcie na terytorium obcego państwa; najazd, napad”. *Inwazja*, PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/inwazja;3915236.html>, [dostęp: 15.05.2022].

¹⁰ Sekretarz Generalny ONZ, *Wystąpienie w Radzie Bezpieczeństwa na temat Ukrainy*, Nowy Jork, 5 maja 2022 r., <https://www.un.org/press/en/2022/sgsm16882.docid>, [dostęp: 15.05.2022].

¹¹ Tamże.

¹² *Rapid assesment* – tłumacząc dosłownie szybkiej oceny (UNCTAD RAPID ASSESMENT).

¹³ „UNCTAD, ang. United Nations Conference on Trade and Development, organ pomocniczy ONZ, Konferencja Narodów Zjednoczonych do spraw Handlu i Rozwoju”. UNCTAD, *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/UNCTAD;3991264.html>, [dostęp: 22.05.2022].

¹⁴ „Wyniki potwierdzają szybko pogarszające się perspektywy światowej gospodarki, poparte rosnącymi cenami żywności, paliw i nawozów (...) Ta szybko zmieniająca się sytuacja jest niepokojąca (...) zwłaszcza dla krajów afrykańskich i najsłabiej rozwiniętych, z których niektóre są szczególnie narażone na skutki wojny na Ukrainie i jej wpływ na koszty handlowe, ceny towarów i rynki finansowe. Ryzyko niepokojów społecznych, niedoborów żywności i recesji wywołanych inflacją nie mogą być zlekceważone, szczególnie biorąc pod uwagę niestabilny stan gospodarki światowej i zmieniający się świat w wyniku pandemii COVID-19”.

Czy rzeczywiście grozi nam światowy kryzys żywnościowy, którego konsekwencją mogą być niepokoje społeczne w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie – jak miało to miejsce podczas „arabskiej wiosny ludów”? Na początku należy jednak opisać czym w ogóle jest kryzys żywnościowy i jakie skutki podobne kryzysy wywoływały w przeszłości. Następnie sprawdzimy, jakie znaczenie dla bezpieczeństwa żywnościowego krajów Afryki i państw Bliskiego Wschodu miały produkty role pochodzące z Ukrainy. W ostatnim etapie należy zbadać jak sama wojna na Ukrainie wpływa na bezpieczeństwo żywnościowe analizowanych regionów świata.

Od klęski głodu po światowe kryzysy żywnościowe

Głód jest to „stan organizmu ludzkiego i zwierzęcego występujący w skutek braku pokarmu albo braku lub niedoboru pewnych składników pokarmowych (białek, tłuszczów, cukrów, witamin, soli miner., a także wody), również popęd ukierunkowujący zachowanie się organizmu do pobierania pokarmu (wyzwalający dążenie do zdobycia pokarmu)”¹⁵. Klęski głodu towarzyszyły ludzkości we wszystkich zakątkach ziemi od zarania dziejów¹⁶. Wśród pięciu największych klęsk głodu historycy wymieniają: „Hołodomor w ZSRR w latach 1932–1933 (...) Głód w Iranie w latach 1917–1918 (...) Głód w Indiach od lat 70. XVIII wieku (...) Wielki Głód w północnych Chinach (1876–1878) (...) Wielki Głód w Chinach (1958–1962)”¹⁷.

O siedmioletniej klęsce głodu za panowania króla Dżesera¹⁸ dowiadujemy się z starożytnego tekstu wyrzeźbionego na Steli głodu z wyspy Sehel – granitowej skale

The Impact On Trade And Development Of The War In Ukrain, Unctad Rapid Assessment, United Nations Conference On Trade And Development, 16 March 2022, s. 2, https://unctad.org/system/files/official-document/osingf2022d1_en.pdf, [dostęp: 22.05.2022].

¹⁵ Głód, Encyklopedia Popularna PWN, Wydanie trzydzieste szóste, Warszawa 2011, s. 333.

¹⁶ „Klęska głodu – niedostatek środków żywnościowych, wynikający z ich braku lub niemożności dysponowania nimi w ilości niezbędnej do zaspokojenia uczucia głodu, powodujący wzrost liczby zgonów, a w skrajnej formie prowadzący do wyniszczenia znacznej części populacji (...)”.

Zob. *Klęska głodu*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kleska-gلودu;3922926.html>, [dostęp: 12.06.2022].

¹⁷ A. Winkler, *5 największych klęsk głodu w dziejach. Z czyjej winy dziesiątki milionów ludzi umierały w męczarniach?*, Wielka HISTORIA, <https://wielkahistoria.pl/5-najwiekszych-klesk-gلودu-w-dziejach-kto-sprawil-ze-dziesiatki-milionow-ludzi-umieraly-w-meczarniach/>, [dostęp: 12.06.2022].

¹⁸ „DŻESER, Dżoser, z III dyn. data ur. nieznana, zm. zapewne ok. 2670 p.n.e., król Egiptu, zapewne od ok. 2690 p.n.e.; wszechstronny rozwój scentralizowanego państwa ze stolicą w Memfis, powstanie monumentalnej rzeźby i architektury kam. (tzw. piramida schodkowa w Sakkarze)”.

DŻESER, Encyklopedia Popularna PWN, Wydanie trzydzieste szóste, Warszawa 2011, s. 252.

z wysepki Sehel na Nilu koło Asuanu w Górnym Egipcie¹⁹. Według tego apokryfu, podczas rządów króla Dżesera Egipt nawiedziła siedmioletnia klęska głodu, spowodowana niskim poziomem wód Nilu²⁰. Na kolebce ludzkiego społeczeństwa (Azji) głód odcisnął swoje szczególne piętno, wnikając w jego dzieje, strukturę, sposób myślenia czy obyczaje. Jak obliczono w latach 108 p.n. Chr.–1911 p. Chr. przez Chiny przeszło 1828 fal głodowych, gdzie tylko w samym XIX w. zmarło tam 100 mln ludzi, z czego 10 mln osób zmarło tylko w 1877 r.²¹. Klęski głodu dotyczyły także Indie, gdzie w 1769 r. w Bengalii zmarło z głodu 10 milionów ludzi, zaś ponad 100 lat później w latach 1876–1878 zmarło z głodu 4 miliony osób²². Klęski głodu dotyczyły także Europę., gdzie według wyliczeń historyków od X do XVI w. miało miejsce około 400 klęsk głodowych o szerokim zasięgu²³.

Choć formalnie Iran w pierwszej wojnie światowej pozostawał neutralny, armie okupacyjne, wkraczając na jego terytorium konfiskowały żywność. Na domiar złego w 1917 r. rozpoczęła się susza, która doprowadziła według różnych szacunków do śmierci od dwóch do dziesięciu milionów osób²⁴. W XX w. klęski

¹⁹ „Znana Stela głodu z wyspy Sehel w pobliżu Asuanu, wykuta w skale na rozkaz Ptolemeusza V Epifanesa (204/196–180 p.n.e) w 18 roku jego rządów, sugeruje istnienie takiej instytucji w Hermopolis Magna (eg. Chemenu) jeszcze wcześniej, bo już w czasach Dżosera (2690/2640–2670/2620 p.n.e.)”.

H. Kaczmarek, *Biblioteki w starożytnym Egipcie*, s. Biblioteka 8 (17), 2004, s. 14, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Biblioteka/Biblioteka-r2004-t8_\(17\)/Biblioteka-r2004-t8_\(17\)-s923/Biblio teka-r2004-t8_\(17\)-s9-23.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Biblioteka/Biblioteka-r2004-t8_(17)/Biblioteka-r2004-t8_(17)-s923/Biblio teka-r2004-t8_(17)-s9-23.pdf), [dostęp: 12.06.2022].

²⁰ „Apokryfy [gr.] *religiozn.* utwory naśladowujące księgę bibl., niezaliczane jednak do kanonu Biblii; w szerszym znaczeniu także późniejsze utwory *lit.* odrzucane przez teologię katolicką”. *Apokryfy*, Encyklopedia Popularna PWN, Wydanie trzydzieste szóste, Warszawa 2011, s. 50. Mimo iż Stela głodu z wyspy Sehel jest apokryfem, istnieje teza, że jest oparta na wcześniejszych, nieznanych dzisiaj dokumentach. Pochodzi z epoki ptolemejskiej (2500 lat po królu DŻESERZE).

²¹ Zob. J. Łukasiewicz, *Krach na giełdzie, Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, s. 7. file:///C:/Users/Witek/Downloads/Krach_na_gie%C5%82dzie_zarys_historii_kr.pdf, [dostęp: 12.06.2022].

Według pewnych szacunków w ciągu kilku lat (1876 – 1878) zginęło od 9 – 13 mln osób. A. Winkler, *5 największych klęsk głodu w dziejach. Z czyjej winy dziesiątki milionów ludzi umierały w męczarniach?*, Wielka HISTORIA, <https://wielkahistoria.pl/5-najwiekszych-klask-glodu-w-dziejach-kto-sprawil-ze-dziesiatki-milionow-ludzi-umieraly-w-meczarniach/>, [dostęp: 12.06.2022].

²² Zob. J. Łukasiewicz, *Krach na giełdzie, Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, s. 7. file:///C:/Users/Witek/Downloads/Krach_na_gie%C5%82dzie_zarys_historii_kr.pdf, [dostęp: 12.06.2022].

²³ Tamże, s. 8.

²⁴ „Historyk Mohammad Gholi Majd szacuje, że głód mógł zabić w niektórych regionach nawet połowę populacji. Jego zdaniem liczba ofiar waha się między 8 a 10 milionami. Nie wszyscy badacze są jednak skłonni się z tym zgodzić – ci bardziej ostrożni podają liczby 2-3 milionów”.

A. Winkler, *5 największych klęsk głodu w dziejach. Z czyjej winy dziesiątki milionów ludzi umierały w męczarniach?* Wielka HISTORIA, <https://wielkahistoria.pl/5-najwiekszych-klask-glodu-w-dziejach-kto-sprawil-ze-dziesiatki-milionow-ludzi-umieraly-w-meczarniach/>

głodu kilka razy pojawiały się na terenach Ukrainy. Ich przyczyną były restrykcyjne działania Sowietów. Kiedy 1920 r. wywożono z tego kraju zboża i zwierzęta pociągowe, susza w obszarze czarnomorskim dopełniła klęski, dotykając 28 proc. Ludności czyli 8 mln osób, z czego 1,5 mln zmarło. Lata 1932–1933 to największa klęska głodu w dziejach Ukrainy (były ZSSR), spowodowana kolektywizacją i rekwirowaniem zbóż przez sowiecki aparat państwa sowieckiego. Szacuje się że w latach 1932–1933 r. zmarło z głodu do 6 mln osób²⁵. Kolejna klęska głodu na tych terenach przypadła na pierwszą połowę 1947 r., dotykając ponad 4 mln osób²⁶. W Chinach w latach 1958–1962 zapanował wielki głód, który był bezpośrednim następstwem absurdałnej polityki Wielkiego Skoku Naprzód, którą zaordynował przewodniczący Komunistycznej Partii Chin, Mao Zedong²⁷. Według różnych szacunków, podczas największej w historii świata klęski głodu mogło umrzeć od piętnastu do czterdziestu trzech milionów osób²⁸.

Głód pojawiał się często w czasie działań wojennych. W 1590 r. podczas oblężenia Paryża, które trwało trzy miesiące, „ludność żywiła się psami, kotami, szczurami, zjadano nawet świece łojowe”²⁹. W Niemczech w czasie wojny trzydziestoletniej (1618–1648) jedzono ludzkie trupy: „Tak było na przykład w Neustadt w Palatynacie Reńskim, gdzie w 1635 r. władze postawiły straż przed cmentarzem, by nie dopuścić do wygrzebywania zmarłych”³⁰. W czasie II wojny światowej, w izolowanym przez wojska niemieckie Leningradzie (1941–1944), śmierć w skutek niedożywienia poniosło około milion mieszkańców tego miasta³¹. Jeżeli chodzi o Europę Wschodnią, to wielki głód po raz ostatni pojawił się w na terenach Rosji w latach 1891–1892, a jego przyczyną była wielka susza³².

głodu-w-dziejach-kto-sprawil-ze-dziesiatki-milionow-ludzi-umieraly-w-meczarniach/, [dostęp: 12.06.2022].

²⁵ Zob. W. Wilczyński, *Ukraina – Leksykon, Historia, gospodarka, kultura*, Warszawa 2010, s. 75. „Ukraina i niektóre in. rejony, także Rosji właśc. i Syberii, zostały dodatkowo «ukarane» planowanym zagłodzeniem, m. in. przez zakaz dostaw żywności i niszczenia pól rolnych; w wyniku tych represji tylko na Ukrainie zmarło z głodu (1932–1933) ok. 6 mln osób”.

M. Smoleń, *Ludobójstwo w ZSSR*, Encyklopedia Białych Plam, T.XI, Radom 2003, s. 179.

²⁶ Zob. W. Wilczyński, *Ukraina – Leksykon, Historia, gospodarka, kultura*, Warszawa 2010, s. 75.

²⁷ A. Winkler, dz. cyt.

²⁸ Tamże.

„Eksperymenty gosp. w dziedzinie rolnictwa (tworzenie «komun lud.») doprowadziły 1959–61 do największego głodu w historii świata; straty związane ze zwiększoną umieralnością wywołaną głodem ocenia się na: od ok. 20 mln (liczba półoficjalnie podawana w Chinach od 1988) do nawet 43 mln ludzi (szacunki badaczy europ.)”.

A. Zwoliński, *Maoizm*, Encyklopedia Białych Plam, T. XI, Radom 2002, s. 264.

²⁹ J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 9.

³⁰ Tamże.

³¹ Zob. *Klęska głodu*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kleska-gلودu;3922926.html>, [dostęp: 12.06.2022].

³² Zob. J. Łukasiewicz, dz. cyt., s. 9.

W 1840 r. Justus Liebig opracował sztuczny nawóz, a w 1843 r. powstała w Anglii pierwsza na świecie fabryka nawozów sztucznych, co doprowadziło do podniesienia wydajności zbiorów produktów rolnych i hodowli zwierząt. Rewolucja przemysłowa, wprowadzając przełomowe zmiany w dziedzinie i transportu, i komunikacji, umożliwiła powstanie światowego rynku wymiany, co z rozwojem stosunków kapitalistycznych na wsi uwolniło Europę, Amerykę Północną, Australię i Nową Zelandię od gróźb klęsk głodowych³³. W XX w. klęski głodu dotyczyły najczęściej Afrykę, a ich przyczyną były długotrwałe okresy suszy³⁴. W latach 1971–1973 w Etiopii z tego powodu śmierć głodową poniosło 1,3 mln osób, i jeszcze w latach 80. aż 150 mln osób było zagrożonych głodem³⁵.

Początek XXI w. charakteryzował się szybkim tempem wzrostu cen produktów żywnościowych w porównaniu z danymi historycznymi. W literaturze przedmiotu okres lat 2007–2008 został opisany i utrwalony jako światowy kryzys żywnościowy³⁶. Gwałtowne podwyżki produktów żywnościowych w latach 2007–2008 spowodowały protesty np. „w Kamerunie, Burkina Faso, Nigrze, Wybrzeżu Kości Słoniowej, Indonezji, na Filipinach, w Mongolii, na Haiti, w Egipcie”³⁷.

³³ Tamże, s. 17.

³⁴ „1973, 17 maja: Jak oświadczył belgijski senator Raymond Scheyven, ponad 10 mln ludzi z krajów położonych na południe od Sahary zagrożonych jest widmem głodu. Scheyven na polecenie dyrektora generalnego FAO odwiedził USA, Kanadę i państwa zachodnie, gdzie zabiegał o pomoc. Zdaniem Scheyvena 300 tys. ton żywności dotarło już do portów afrykańskich, jednakże brak samolotów i śmigłowców uniemożliwia szybki rozdział produktów na liczącym przeszło 2 tys. km obszarze Mauretanii, Senegalu, Mali, Górnej Wolty, Nigru i Czadu”.

Dziesięciu milionom grozi głód, Kronika XX wieku, Wydanie I, Warszawa 1991, s. 1069.

³⁵ *Klęska głodu*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/klenska-gلودu;3922926.html>, [dostęp: 12.06.2022].

³⁶ Zob. W. Szydło, *ŚWIATOWY KRYZYS ŻYWNOŚCIOWY A KONCEPCJA ROZWOJU ZRÓWNOWAŻONEGO* w: *Ekonomia środowiska i polityka ekologiczna*, Wrocław 2016, s. 118, https://dbc.wroc.pl/Content/36268/PDF/Szydlo_Swiatowy_Kryzys_Zywnosciowy-a_Koncepcja_Rozwoju_2016.pdf, [dostęp: 06.06.2022].

Światowy kryzys żywnościowy jako pojęcie jest opisywane niejednoznacznie w diametralnie różnych interpretacjach: pierwsza za przyczynę kryzysu uznaje zmiany klimatu – głównie chodzi o tzw. efekt cieplarniany; w drugiej przyczyną są zmiany demograficzne; w trzeciej kryzys żywnościowy można rozwiązać tylko za pomocą zwiększenia produkcji żywności GMO; czwarta interpretacja nazywana jest wolnorynkową lub liberalną i polega na ograniczeniu światowego kryzys żywnościowego poprzez dalszą deregulację rynków finansowych i ograniczenie barier handlowych. Zgodnie z piątą interpretacją za przyczynę kryzysu uznaje się finansjeryzację (nadmierny rozrost rynków finansowych) oraz asymetryczną i niesprawiedliwą globalizację.

Zob. W. Szydło, *ŚWIATOWY KRYZYS ŻYWNOŚCIOWY A KONCEPCJA ROZWOJU ZRÓWNOWAŻONEGO* w: *Ekonomia środowiska i polityka ekologiczna*, Wrocław 2016, s. 118, https://dbc.wroc.pl/Content/36268/PDF/Szydlo_Swiatowy_Kryzys_Zywnosciowy-a_Koncepcja_Rozwoju_2016.pdf, [dostęp: 06.06.2022].

³⁷ *Żywnościowy kryzys*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zywnosciowy-kryzys;4003398.html>, [dostęp: 06.06.2022].

W bogatych społeczeństwach państw wysokorozwiniętych kryzys żywnościowy nie spowodował większych konsekwencji. Wśród wspólnych elementów w ramach „arabskiej wiosny ludów”, która miała miejsce w latach 2010–2012 w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie, w pewnych klasyfikacjach, na pierwszym miejscu wyróżnia się kryzys finansowy z lat 2008–2009 oraz konsekwencje kryzysu żywnościowego³⁸. Jak pokazuje wykres nr. 1 (analiza przeprowadzona przez UNCTAD) wzrosty cen towarów rolno- spożywczych korelowały się z ważnymi wydarzeniami społeczno-politycznymi takimi jak zamieszki z lat 2007–2008 związane z kryzysem żywnościowym czy „arabską wiosną” (2010–2012)³⁹.

J. Blas, „W przypadku kryzysu żywnościowego w latach 2007-08 przyczyną był Wietnam, który nałożył zakaz eksportu ryżu. Importerzy spanikowali i w ciągu kilku dni ceny ryżu podwoiły się. Wkrótce od Dakaru do Bangladeszu nastąpiły zamieszki związane z żywnością”.

Bloomberg Europe Edition, 24 marca 2022, <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2022-03-24/food-price-inflation-rice-is-all-that-s-preventing-a-full-blown-crisis?srnd=premium-europe>, [dostęp: 06.06.2022].

Zob. K. Kozłowski, *Kolory rewolucji*, Warszawa 2012, s. 143.

Podobny, tak gwałtowny wzrost cen żywności miał miejsce w latach 1972-1974, a jego efektem również były niepokoje i protesty społeczne.

Zob. D. Malchar-Michalska, *Światowy Kryzys Żywnościowy 2008–2007. Przyczynek Do Rozważań Nad Współczesnymi Uwarunkowaniami Funkcjonowania Międzynarodowych Rynków Rolnych*, w: *Problemy regionalizmu i globalizacji*, nr 221, s. 342, https://dbc.wroc.pl/Content/72428/Malchar-Michalska_Swiatowy_kryzys_zywnosciowy_2007_2008.pdf, [dostęp: 06.06.2022].

³⁸ Zob. K. Kozłowski, *Kolory rewolucji*, Warszawa 2012, s. 143.

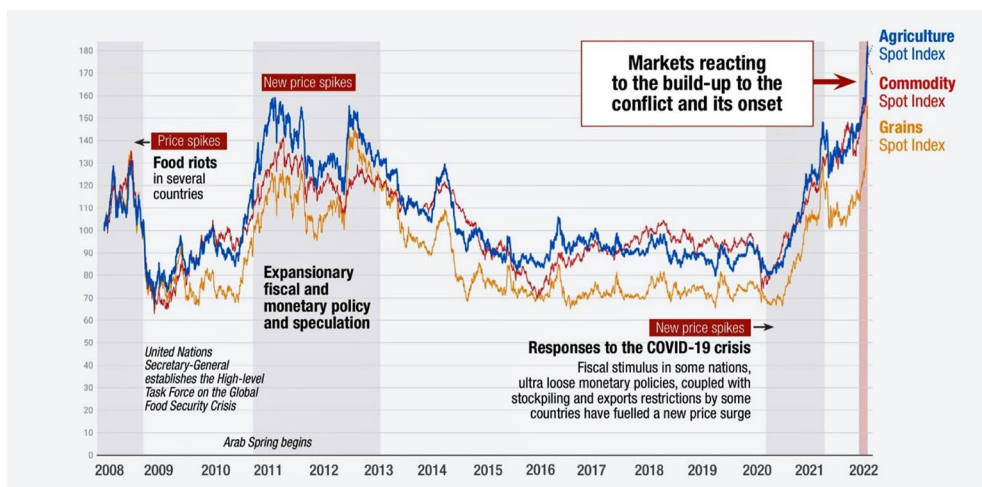
„Strajki, rewolty, wojny domowe, które dotknęły niemalże wszystkie kraje obszaru Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu, przeszły do historii pod nazwą «arabska wiosna» (...) Skojarzenia tak często pojawiające się w literaturze, zestawiające arabską wiosnę z Wiosną Ludów dziewiętnastowiecznej Europy, z jesienią narodów końca XX w. (...) przywodzą na myśl przełomowe momenty w dziejach świata, legitymizując tym samym użycie terminu «rewolucja»”.

E. Szczepankiewicz – Rudzka (red.), *Arabska wiosna w Afryce Północnej, Przyczyny, przebieg, skutki*, Kraków 2014, s. 9.

Jeżeli „arabską wiosnę” opiszemy jako rewolucję, a rewolucja jest najbardziej gwałtowną formą zmiany społecznej, wówczas kryzys finansowy i żywnościowy staje się tylko jednym z elementów leżących u podstaw całej konstelacji składającej się właśnie na rewolucję. „Arabska Wiosna Ludów jest fenomenem politycznym, który objął cały świat arabski i był wynikiem relatywnie homogenicznych uwarunkowań, przede wszystkich gospodarczych oraz politycznych, ale jego natura w różnych państwach była odmienna i niekoniecznie oznaczała zmiany rewolucyjne w klasycznym czy aksamitnym rozumieniu tych słów”.

K. Kozłowski, *Kolory rewolucji*, Warszawa 2012, s. 115.

³⁹ Wzrost indeksów w 2022 r. daje podstawy do przewidywania możliwych negatywnych konsekwencji społecznych.

Wykres 1. Rosnące ceny podnoszą alarm bezpieczeństwa żywnościowego i stabilności politycznej

Indeks cen (rok bazowy = 100)

Źródło: *The Impact On Trade And Development Of The War In Ukraine*, *Unctad Rapid Assessment*, United Nations Conference On Trade And Development, 16 March 2022, s. 6, https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2022d1_en.pdf, [dostęp: 22.06.2022], Sekretariat UNCTAD na podstawie danych Thomson Reuters (Bloomberg Commodity Index).

Wpływ wojny na Ukrainie na bezpieczeństwo żywnościowe w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie

Według danych ONZ ds. Wyżywienia i Rolnictwa (ang. Food and Agriculture Organization, FAO) w 2019 r. Ukraina była bezapelacyjnym liderem w handlu olejem słonecznikowym oraz makuchami (odpady z wytłaczania ziaren słonecznika)⁴⁰. Drugą lokatę zajmowała wśród największych światowych eksporterów rzepaku, czwartą pozycję jeżeli chodzi o eksport kukurydzy i piątą lokatę wśród eksporterów jęczmienia i pszenicy. Blisko trzy czwarte sprzedaży zagranicznej Ukrainy przypadało na trzy grupy towarów: zboża, oleje i rośliny oleiste. Odbiorcami 80% eksportu ukraińskich produktów rolno-spożywczych były trzy grupy krajów: państwa Unii Europejskiej (wzrost w 2015 r. z 4,0 do 7,3 mld dolarów w 2019 r.), kraje Bliskiego Wschodu (wzrost w 2015 r. z 4,0 do 5,8 mld dolarów w 2019 r.), i państwa Azji Południowo-Wschodniej (wzrost

⁴⁰ „Ukraina znajduje się w pierwszej piątce światowych eksporterów żywności, a w przypadku niektórych produktów spożywczych – w pierwszej trójce (...) Dotychczas państwo eksportowało ok. 70-80% wszystkich produktów rolnych, co pozwalało na wyżywienie każdego roku ok. 300-400 mln ludzi na całym świecie”.

Drugi front Ukrainy: kampania siewna 2022, Instytut Europy Środkowej, <https://ies.lublin.pl/komentarze/drugi-front-ukrainy-kampania-siewna-2022/>, [dostęp: 06.06.2022].

w 2015 r. z 2,8 do 3,6 mld dolarów w 2019 r.)⁴¹. Mimo iż wielkość eksportu i jego dynamika była największa w przypadku UE, to w pozostałych dwóch regionach została zlokalizowana pierwsza czwórka największych importerów ukraińskiej żywności – Chin, Egiptu, Indii i Turcji, które importują wyłącznie zboża, olej i rośliny oleiste. Holandia, będąca państwem członkowskim UE, jako odbiorca ukraińskiej produkcji rolno-spożywczej, zajmuje dopiero piąte miejsce⁴².

Chiny na które przypada 8,8% ukraińskiego eksportu, poza olejem słonecznikowym kupują także: kukurydzę, makuchy, jęczmień i olej rzepakowy. Do Indii sprzedawany jest olej słonecznikowy. Kukurydza jest wysyłana na rynek europejski, zaś 60% eksportu rzepaku trafia do Niemiec i Belgii. 50% wysyłanego za granicę jęczmienia dociera do Arabii Saudyjskiej i Chin, a 36,4% soi trafia na rynek turecki. Odbiorcami pszenicy są głównie państwa Azji Południowo-Wschodniej oraz Afryki Północnej⁴³.

Według konferencji Narodów Zjednoczonych do spraw Handlu i Rozwoju UNCTAD (wykres 2) Ukraina w 2020 r. dostarczała na globalny rynek żywnościowy: 36 proc. oleju i nasion słonecznika (Rosja 17 proc. – łącznie Ukraina i Rosja 53 proc.), 13 proc. kukurydzy (Rosja 1 proc. – łącznie Ukraina i Rosja 14 proc.), 11 proc. jęczmienia (Rosja 12 proc. – łącznie Rosja i Ukraina 23 proc.), 10 proc. rzepaku (Rosja 6 proc. – łącznie Ukraina i Rosja 16 proc. i 9 proc. pszenicy (Rosja 18 proc. – łącznie Ukraina i Rosja – 27 proc.)⁴⁴. Rosja i Ukraina produkowała 27 proc. światowej pszenicy (wykres 2).

W latach 2018–2020 kraje afrykańskie importowały 44% pszenicy pochodzącej łącznie z Federacji Rosyjskiej i Ukrainy (32% – 3,7 mld USD – Rosja i 12% – 1,4 mld dolarów – Ukraina). Aż dwadzieścia pięć krajów afrykańskich, w tym

⁴¹ Zob. S. Matuszak, *Spichlerz świata? Rozwój rolnictwa na Ukrainie*, Raport OSW, Ośrodek Studiów Wschodnich, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/raport-osw/2021-12-09/spichlerz-swiate>, [dostęp: 16.05.2022].

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ Główni eksporterzy pszenicy na świecie: Rosja (2016/17 – 27,6%; 2017/18 – 41,3%; 2018/19 – 35,7%, 2019/20 – 33,1%), USA (2016/17 – 29,1%; 2017/18 – 24,7%; 2018/19 – 25,5%, 2019/20 – 25,5%), Kanada (2016/17 – 20,3%; 2017/18 – 21,9%; 2018/19 – 23,5%, 2019/20 – 24%), UE (2016/17 – 26,4%; 2017/18 – 23,6%; 2018/19 – 24,1%, 2019/20 – 25,6%), Australia (2016/17 – 22,6%; 2017/18 – 13,9%; 2018/19 – 8,7%, 2019/20 – 12,8%), Pozostałe (2016/17 – 53,4%; 2017/18 – 51%; 2018/19 – 52,2%, 2019/20 – 51,4%); główni eksporterzy kukurydzy na świecie: USA (2016/17 – 61,6%; 2017/18 – 61,9%; 2018/19 – 51%, 2019/20 – 52%), Brazylia (2016/17 – 14%; 2017/18 – 31,6%; 2018/19 – 25,6%, 2019/20 – 36%), Argentyna (2016/17 – 21,6%; 2017/18 – 25,9%; 2018/19 – 22,4%, 2019/20 – 35%), Ukraina (2016/17 – 20,6%; 2017/18 – 18%; 2018/19 – 30,2%, 2019/20 – 26,5%), Pozostałe (2016/17 – 19,6%; 2017/18 – 15,9%; 2018/19 – 35,3%, 2019/20 – 14,6%).

Światowy i krajowy rynek zbóż w sezonie 20/2019, PKO Bank Polski, Departament Analiz Ekonomicznych Zespół Analiz Sektorowych, s. 6, https://www.pkobp.pl/media_files/738e-5a0e-0dc9-4577-94ed-9871ea36b9fe.pdf, [dostęp: 29.05.2022].

wiele krajów najsłabiej rozwiniętych, importowało ponad jedną trzecią pszenicy z tych dwóch państw (z Rosji i Ukrainy), a piętnaście z nich ponad połowę⁴⁵. Federacja Rosyjska razem z Białorusią produkuje 25% światowej produkcji nawozów⁴⁶.

⁴⁵ *The Impact On Trade And Development Of The War In Ukrain, Unctad Rapid Assessment, United Nations Conference On Trade And Development*, 16 March 2022, s. 4, https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2022d1_en.pdf, [dostęp: 22.05.2022], obliczenia UNCTAD na podstawie danych z 2020 r. z bazy danych ONZ Comtrade.

⁴⁶ Zob. *Global Impact of war in Ukraine on food, energy and finance systems*, BRIEF NO.1, 13 APRIL 2022, s. 3, United Nations, https://unctad.org/system/files/official-document/un-gcrg-ukraine-brief-no-1_en.pdf, [dostęp: 31.05.2022].

„Wojna w Ukrainie bardzo mocno wpływa na ceny nawozów, których znaczącym producentem jest też Rosja i Białoruś. Na chwilę obecną można powiedzieć, że ceny gwałtownie wystrzeliły w górę. Josh Linville, który jest dyrektorem ds. nawozów w firmie StoneX (firma świadcząca usługi finansowe ale również fizyczną dostawę towarów, m.in. nawozów), informuje na Twitterze we wpisie z 2 marca br. o gwałtownych wzrostach cen nawozów. Mocznik wzrósł do 700 dolarów za tonę, roztwór saletrano-mocznikowy do 600 dolarów, a fosforan amonu do 900 dolarów. W nieco wcześniejszym wpisie z tego samego dnia informuje z kolei o gwałtownym skoku egipskiego mocznika, który tylko przez jeden dzień wzrósł o blisko 27 USD na tonie do nawet 827 USD/t.”

K. Wieteska, *Światowe ceny nawozów wystrzeliły w górę*, Wiadomości Rolnicze Polska, <https://www.wrp.pl/swiatowe-ceny-nawozow-wystrzelily-w-gore/>, [dostęp: 13.06.2022].

„Najwięcej emocji budzą notowania cen surowców energetycznych. Po pierwsze dlatego, że Rosja jest jednym z niewielu głównych eksporterów ropy i gazu, po drugie – ze względu na ich tzw. strategiczny charakter oraz szybkie bezpośrednie przełożenie na koszty życia codziennego, szczególnie na ceny paliw na stacjach benzynowych. (...) Zarówno ropa WTI (West Texas Intermediate, notowana na giełdzie NYMEX w Nowym Jorku), jak i ropa Brent (wydobytą w rejonie Morza Północnego, notowana na giełdzie ICE w Londynie), w tym tygodniu kosztowały już ponad 120 dol. za baryłkę (we wtorek handlowano WTI po 122 dol., a BRENT po 127 dol., chwilowo przebijały nawet 130 dol.). To oznacza przebicie szczytów sprzed 10 lat i zbliżanie się do historycznego rekordu z 2008 r. na poziomie ok. 150 dolarów. Przed inwazją Rosji na Ukrainę cena za baryłkę ropy kształtowała się w okolicach 90 dolarów”.

N. Chudzińska-Stepień, *Wojenna hossa na rynku surowców. Ceny najwyższe od lat*, Forbes, <https://www.forbes.pl/surowce/wojna-na-ukrainie-napedza-ceny-paliw-i-innych-surowcow/fr7dqhd>, [dostęp: 13.06.2022].

W najnowszym dokumencie FAO zatytułowanym *Znaczenie Ukrainy i Federacji Rosyjskiej dla globalnych rynków rolnych oraz ryzyko związane z wojną na Ukrainie* na stronie trzeciej w punkcie 2.6 zostały przedstawione następujące tezy dotyczące zagrożeń energetycznych (*Energy risks*): Federacja Rosyjska jest kluczowym graczem na światowym rynku energetycznym; rolnictwo wymaga dużej ilości energii bezpośrednio poprzez zużycie paliwa, gazu i energii elektrycznej oraz pośrednio poprzez agrochemikalia, takie jak nawozy, pestycydy i smary; w związku z wojną na Ukrainie następuje wzrost cen nawozów i produktów energochłonnych, co przełoży się na wzrost kosztów produkcji, obniżenie zbiorów i plonów w sezonie 2022/23 i w konsekwencji wzrost cen żywności, zagrażając światowemu bezpieczeństwu żywnościowemu w nadchodzących latach; wyższe ceny energii powodują również, że rolnicze surowce energetyczne takie jak np. kukurydza, cukier i oleje roślinne zaczynają być wykorzystywane do produkcji bioenergii – biopaliw, co zwiększa ich cenę i wywołuje kolejne podwyżki żywności.

Zob. *The Importance Of Ukraine And The Russian Federation For Global Agricultural Markets And The Risks Associated With The War In Ukraine*, Food and Agriculture Organization

Jeżeli chodzi o światowe bezpieczeństwo żywnościowe, skutki wojny na Ukrainie najmocniej uderzają w Afrykę Północną i Bliski Wschód⁴⁷. Na kontynencie afrykańskim, już na samym początku, niedobór pszenicy dotknął państwa uzależnione od importu zbóż z Rosji (lub) Ukrainy: „m.in. Somalię (100%), Egipt (ponad 80%), Sudan (75%), Madagaskar, Rwandę, Tanzanię i Senegal (60–70%)”⁴⁸. Od rosyjskiej i ukraińskiej pszenicy uzależniony jest w 100% Benin, w 94% Laos (Laotańska Republika Ludowo-Demokratyczna), w 69% Demokratyczna Republika Konga⁴⁹. Trzydzieści sześć państw na świecie importuje co najmniej 50% pszenicy z Rosji i (lub) Ukrainy – są to między innymi: Arabska Republika Syrii, Republika Namibii, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Burkina Faso, Republika Sudanu, Republika Zielonego Przylądka, Republika Tunezji, Republika Burundi, Izrael, Republika Jemeńska i Libia⁵⁰.

Według wstępnej oceny *United Nations Task Team for the Global Crisis Response Group*⁵¹ z powodu wojny w Ukrainie 1,7 miliarda ludzi⁵² żyjących w 107

of the United Nations, 10 June 2022, s. 3, <https://www.fao.org/3/cb9013en/cb9013en.pdf>, [dostęp: 13.06.2022].

⁴⁷ Podczas specjalnego przemówienia na Światowym Forum Ekonomicznym przewodnicząca KE Ursula von der Leyen krytykowała działania Federacji Rosyjskiej także w kontekście kryzysu żywnościowego: „Na okupowanej przez Rosję Ukrainie armia Kremla konfiskuje zapasy zboża i maszyny. Niektórym przywołało to wspomnienia z mrocznej przeszłości – czasów sowieckich konfiskat upraw i niszczącego głodu lat 30. XX wieku. Dziś rosyjska artyleria celowo bombarduje magazyny zbożowe na Ukrainie. A rosyjskie okręty wojenne na Morzu Czarnym blokują ukraińskie statki pełne pszenicy i słonecznika (...) Ceny chleba w Libanie wzrosły o 70%, a dostawy żywności z Odessy nie mogły dotrzeć do Somalii. Co więcej, Rosja gromadzi obecnie swój własny eksport żywności jako formę szantażu – wstrzymując dostawy w celu podniesienia światowych cen lub handlując pszenicą w zamian za wsparcie polityczne. To znaczy: używanie głodu i zboża do sprawowania władzy”. *Special Address by President von der Leyen at the World Economic Forum*, Press corner, Press material from the Commission spokesperson’s Service, 24 maja 2022 r., https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/PL/speech_22_3282, [dostęp: 29.05.2022].

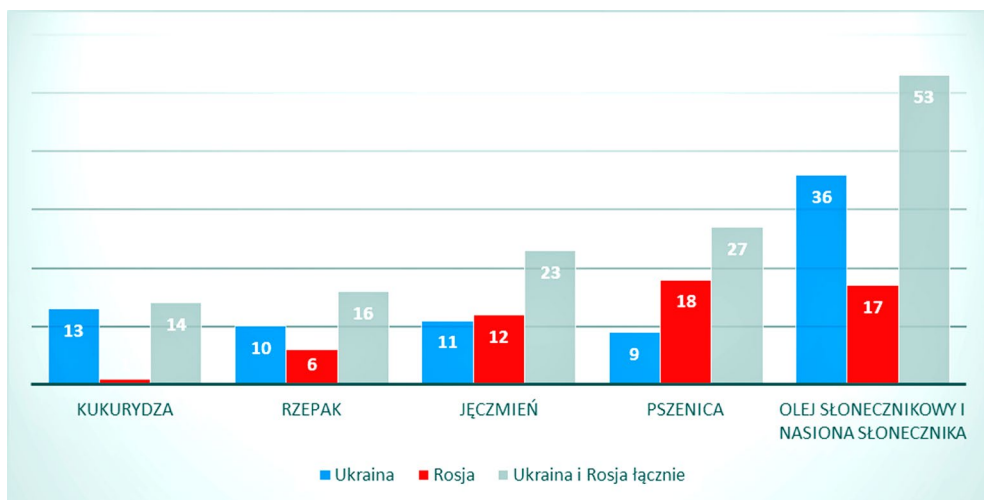
⁴⁸ J. Czerep, *Wojna Rosji z Ukrainą wymusi przyspieszenie reform produkcji żywności w Afryce*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, BIULETYN, NR 69 (2488), 22 KWIETNIA 2022, s. 1, [https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2069%20\(2488\)%2022%20kwietnia%202022%20r.pdf](https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2069%20(2488)%2022%20kwietnia%202022%20r.pdf), [dostęp: 29.05.2022].

⁴⁹ Zob. K. Buchholz, *FOOD SHORTAGES, The Most Vulnerable Countries Amid Wheat Shortages*, Apr 5, 2022, <https://www.statista.com/chart/27181/least-developed-countries-dependent-on-wheat-from-russia-ukraine/>, [dostęp: 29.05.2022].

⁵⁰ Zob. *Figure 3. Most exposed countries to wheat from Russian Federation and Ukraine*, s. 8, *Global Impact of war in Ukraine on food, energy and finance systems*, Global Crisis Response Group, Brief No. 1, 13 APRIL 2022, United Nations, <https://unctad.org/press-material/global-impact-war-ukraine-food-energy-and-finance-systems>, [dostęp: 29.05.2022].

⁵¹ Zespół Zadaniowy ONZ Globalnej Grupy Reagowania Kryzysowego (*The Global Crisis Response Group on Food, Energy and Finance* GCRG) – Globalna Grupa Reagowania Kryzysowego ds. Żywności, Energii i Finansów (GCRG)).

⁵² „553 mln ludzi żyjących w ubóstwie i 215 mln ludzi niedożywionych”. *Global Impact of war in Ukraine on food, energy and finance systems*, BRIEF NO.1, 13

Wykres 2. Ukraina i Rosja jako producenci zbóż, olejów i roślin oleistych

Źródło: *The Impact On Trade And Development Of The War In Ukrain, Unctad Rapid Assessment, United Nations Conference On Trade And Development*, 16 March 2022, s. 4, https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2022d1_en.pdf, [dostęp: 22.05.2022], obliczenia UNCTAD na podstawie danych z 2020 r. z bazy danych ONZ Comtrade.

gospodarkach świata⁵³ jest narażonych na co najmniej jedno z trzech zagrożeń – wzrost cen żywności⁵⁴, energii⁵⁵ czy poważne zakłócenia rynków finansowych.

APRIL 2022, United Nations, s. 6, https://unctad.org/system/files/official-document/un-gcrg-ukraine-brief-no-1_en.pdf, [dostęp: 30.05.2022].

⁵³ 41 z tych państw znajduje się w Afryce, 38 w regionie Azji i Pacyfiku, 28 w Ameryce Łacińskiej i Karaibach, skutki kryzysu na Ukrainie dotyczą 35 z 46 najsłabiej rozwiniętych krajów i 48 z 58 małych wyspiarskich krajów.

Zob. *Global Impact of war in Ukraine on food, energy and finance systems*, BRIEF NO.1, 13 APRIL 2022, United Nations, s. 6, https://unctad.org/system/files/official-document/un-gcrg-ukraine-brief-no-1_en.pdf, [dostęp: 31.05.2022].

⁵⁴ Wskaźnik odniesienia dla światowych cen żywności osiągnął w lutym 2022 r. najwyższy poziom w historii. Indeks cen żywności FAO wyniósł średnio 140,7 punktu, co oznacza pobicie poprzedniego historycznego rekordu z lutego 2011 r. o 3,1 punktu. W lutym 2022 r. indeks cen żywności FAO wzrósł o 3,9 proc. w porównaniu ze styczniem i 20,7 proc. powyżej poziomu z poprzedniego roku.

FAO Food Price Index rises to record high in February, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 04/03/2022, <https://www.fao.org/newsroom/detail/fao-food-price-index-rises-to-record-high-in-february/en>, [dostęp: 06.06.2022].

Dnia 8 kwietnia 2022 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Żywności i Rolnictwa opublikowała indeks, w którym ceny żywności osiągnęły nienotowaną przez FAO w czasie rejestracji indeksów wysokość, wzrastając o 34% rok do roku.

Global Impact of war in Ukraine on food, energy and finance systems, BRIEF NO. 1, 13 APRIL 2022, United Nations, s. 3, https://unctad.org/system/files/official-document/un-gcrg-ukraine-brief-no-1_en.pdf, [dostęp: 31.05.2022].

⁵⁵ „W latach 2007–08 pogłębił się kryzys żywnościowy; nastąpiło to ze względu na wzrost cen ropy naftowej, a co za tym idzie paliw, co wymusiło na bogatych gospodarkach inwestycje w rozwój biopaliw produkowanych m.in. z kukurydzy, rzepaku i soi”.

Mimo iż w maju 2022 r. ceny żywności nieznacznie spadły⁵⁶, indeks śledzący miesięczne zmiany międzynarodowych cen koszyka towarów spożywczych w powszechnym obrocie był wyższy o 22,8 proc. niż w maju⁵⁷ 2021 r. Jak podaje w czerwcowym komunikacie Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), w maju nastąpiły „spadki międzynarodowych cen olejów roślinnych i produktów mlecznych oraz wzrost cen pszenicy, ryżu i mięsa drobiowego”⁵⁸. Mimo iż ceny zbóż gruboziarnistych w maju spadły o 2,1 proc. to i tak były one o 18,1 proc. wyższe niż rok wcześniej. Ceny kukurydzy spadły o 3 proc.⁵⁹, jednak rok do roku wzrosły o 12,9 proc. Od czterech miesięcy, aż do maja 2022 r., utrzymywał się wzrastający trend międzynarodowych cen pszenicy. W stosunku do 2021 roku ceny tego zboża wzrosły aż o 56,2 proc., osiągając tylko 11 procent mniej niż rekordowe ceny z marca 2008 roku⁶⁰. Piąty miesiąc z rzędu wzrastały również międzynarodowe ceny ryżu, choć miesięczne wzrosty nie były tak wysokie, jeżeli chodzi o najczęściej sprzedawane odmiany Indic. (2,6 proc.)⁶¹.

Żywnościowy kryzys, *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zywnosciowy-kryzys;4003398.html>, [dostęp: 05.06.2022].

- ⁵⁶ „Wskaźnik cen żywności FAO wynosił średnio 157,4 punktu w maju 2022 r., co oznacza spadek o 0,6 procent od kwietnia”.

World Food Situation, Food and Agriculture Organization of the United Nations, <https://www.fao.org/world-foodsituation/foodpricesindex/en>, [dostęp: 31.05.2022].

- ⁵⁷ *FAO Food Price Index dips in May*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 03/06/2022, <https://www.fao.org/newsroom/detail/fao-food-price-index-dips-in-may/en>, [dostęp: 05.06.2022].

- ⁵⁸ Tamże.

- ⁵⁹ Według ekspertów FAO spadek cen kukurydzy mógł być spowodowany „nieznaczną poprawą warunków upraw w Stanach Zjednoczonych Ameryki, sezonowymi dostawami w Argentynie i rychłym początkiem głównej produkcji w Brazylii”.

Zob. *World Food Situation*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, <https://www.fao.org/world-foodsituation/foodpricesindex/en>, [dostęp: 31.05.2022].

- ⁶⁰ Tamże.

Gwałtowny wzrost cen pszenicy był odpowiedzią na zakaz eksportu tego zboża ogłoszony przez Indie, który był spowodowany sytuacją na Ukrainie oraz obawami o warunki upraw w kilku wiodących krajach eksportujących pszenicę. Ceny pszenicy tylko w maju 2022 r. w porównaniu z kwietniem 2022 r. wzrosły o 5,6 proc.

Zob. *World Food Situation*, World Food Situation, Food and Agriculture Organization of the United Nations, <https://www.fao.org/world-foodsituation/foodpricesindex/en>, [dostęp: 31.05.2022].

- ⁶¹ *World Food Situation*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, <https://www.fao.org/world-foodsituation/foodpricesindex/en>, [dostęp: 31.05.2022].

„Ryż ma kluczowe znaczenie, ponieważ jest podstawowym składnikiem diety połowy ludności świata – w tym około miliarda niedożywionych ludzi żyjących w Azji i Afryce Zachodniej. Największe zamieszki wywołane brakiem żywności podczas kryzysu w latach 2007-2008 nie były spowodowane ceną chleba, ale miski ryżu. Obecnie ryż jest wszystkim, co stoi między nami a pełnym kryzysem żywnościowym (...) Na szczęście tym razem ryżu jest wystarczająco dużo, aby jego ceny pozostały na niskim poziomie”.

M. Mitek, J. Blas, *Co może powstrzymać wielki kryzys żywnościowy? Tylko jedno: ryż*,

Mimo iż ukraińscy rolnicy w czasie trwającej już ponad 100 dni wojny rozpoczęli kampanię siewną, to wstępnie ocenia się, że tereny upraw będą mniejsze o około 30 proc. niż w 2021 r.⁶². Przed rozpoczęciem wojny ukraińskie zboże w ponad 99 proc., zaś oleje roślinne w 91 proc., były wysyłane drogą morską⁶³. Flota Federacji Rosyjskiej jednak już na początku agresji na Ukrainę zablokowała porty nad Morzem czarnym i Morzem Azowskim⁶⁴. Blokada morską przez rosyjskie okręty marynarki wojennej doprowadziła do zupełnego załamania się ukraińskiego eksportu, który jeszcze przed 24 lutym 2022 r. był realizowany w dwóch trzecich drogą morską⁶⁵. Josef Schmidhuber, zastępca dyrektora FAO (Dział Rynków i Handlu) podczas briefingu prasowego w Genewie powiedział

28 marca 2022, FORSAL.PL, <https://forsal.pl/biznes/rolnictwo/artykuly/8386433,ryz-powstrzyma-wielki-kryzys-zywnosciowy-ceny-zywnosci.html>, [dostęp: 07.06.2022].

⁶² „W połowie marca Ministerstwo Rolnictwa oceniało, że rolnicy i przedsiębiorstwa mają 78% potrzebnych nasion, 84% nawozów i 55% środków ochrony roślin. Istnieje natomiast problem z dostawami paliw. Przed wojną Ukraina produkowała ok. 50% potrzebnej benzyny, 15% oleju napędowego i 20% LPG. Około dwóch trzecich importu benzyny i oleju napędowego pochodziło z Białorusi i Rosji. Dostawy te ustały po rozpoczęciu inwazji (...) Prognozy resortu przewidują, że obszar zasiewów gatunkami jarymi zmniejszy się o 20,5%, z 16,9 do 13,4 mln ha, choć można się też spotkać z opiniami, że całkowity obszar upraw będzie o 25–30% mniejszy od ubiegłorocznego”.

S. Matuszak, *Produkcja i eksport żywności z Ukrainy w warunkach wojny z Rosją*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 2022-05-06, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-05-06/produkcja-i-eksport-zywnosci-z-ukrainy-w-warunkach-wojny-z>, [dostęp: 07.06.2022].

⁶³ Tamże.

⁶⁴ „Rosja zbombardowała co najmniej trzy statki cywilne przewożące towary z portów Morza Czarnego do reszty świata (...). Marynarka Wojenna Rosji blokuje dostęp do ukraińskich portów, w gruncie rzeczy odcinając eksport zboża. Według doniesień uniemożliwiają około 94 statkom przewożącym żywność na rynek światowy dotarcie do Morza Śródziemnego”. *Remarks by Deputy Secretary of State Wendy Sherman at a UN Security Council Meeting on the Humanitarian Impact of Russia's War Against Ukraine*, U.S. Embassy in Ukraine, <https://ua.usembassy.gov/remarks-by-deputy-secretary-of-state-wendy-sherman-at-a-un-security-council-meeting-on-the-humanitarian-impact-of-russias-war-against-ukraine/>, [dostęp: 07.06.2022].

⁶⁵ „W ocenie resortu gospodarki w marcu wyeksportowano 5,97 mln ton towarów na sumę 2,7 mld dolarów, podczas gdy w lutym – 13,1 mln ton o wartości 5,3 mld dolarów. Szczególne wyzwanie stanowił eksport zbóż i olejów – w marcu za granicę sprzedano 1,1 mln ton kukurydzy, 309 tys. ton pszenicy i 118 tys. ton oleju słonecznikowego, a więc czterokrotnie mniej niż w lutym. To i tak zaskakująco duże wielkości – wcześniej eksperci branżowi szacowali, że kolejami i transportem drogowym można wywieźć maksymalnie 500 tys. ton zboża miesięcznie. Z drugiej strony nie ma pewności, na ile wiarygodne są te dane, gdyż minister rolnictwa Mykoła Solski w wywiadzie z 14 kwietnia oznajmił, że eksport płodów rolnych w marcu wyniósł zaledwie 200 tys. ton. W kwietniu według danych resortu za granicę udało się sprzedać 1,1 mln ton zbóż”.

S. Matuszak, *Produkcja i eksport żywności z Ukrainy w warunkach wojny z Rosją*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 2022-05-06, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-05-06/produkcja-i-eksport-zywnosci-z-ukrainy-w-warunkach-wojny-z>, [dostęp: 07.06.2022].

„To niemal groteskowa sytuacja, jaką widzimy w tej chwili na Ukrainie z prawie 25 mln ton zboża, które można wyeksportować, ale nie może opuścić kraju tylko z powodu braku infrastruktury, blokady portów”⁶⁶. Jednak według doniesień prasowych z 07.06.2022 r. rosyjskie okręty wycofują się z ukraińskiego wybrzeża obawiając się starcia z flotą NATO, której okręty miałyby eskortować statki transportujące zboże z portu w Odessie⁶⁷.

Dotychczasowe konsekwencje blokady ukraińskiego zboża widać już w państwach Afryki Północnej i na Bliskim Wschodzie. Obawy o dostępność pieczywa pojawiły się między innymi „w państwach Maghrebu, Kenii, Nigerii czy RPA”⁶⁸. Z powodu odcięcia dostaw pszenicy z rejonu Morza Czarnego władze Egiptu wprowadziły stałą cenę za niesubsydiowany chleb⁶⁹. Według UNICEF sytuacja żywnościowa dzieci jest najbardziej zagrożona w „Egipcie, Libanie, Libii, Sudanie, Syrii i Jemenie”⁷⁰, a wojna na Ukrainie może tę sytuację pogorszyć w całej Afryce Północnej i na całym Bliskim Wschodzie⁷¹. Ponadto blokada dostaw produktów

⁶⁶ E. Frage, *Nearly 25 million tonnes of grain stuck in Ukraine, says UN food agency*, REUTERS, May 6, 2022, <https://www.reuters.com/world/europe/nearly-25-mln-tonnes-grain-stuck-ukraine-un-food-agency-2022-05-06/>, [dostęp: 08.06.2022].

⁶⁷ *Admirał marynarki wojennej USA: Rosja obawia się starcia z flotą NATO, która miałaby eskortować ukraińskie zboże*, Polska Agencja Prasowa/Świat, 2022-06-07, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1235282%2Cadmiraal-marynarki-wojennej-usa-rosja-obawia-sie-startarcia-z-flota-nato-ktora>, [dostęp: 07.06.2022].

⁶⁸ J. Czerep, *Wojna Rosji z Ukrainą wymusi przyspieszenie reform produkcji żywności w Afryce*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, BIULETYN, NR 69 (2488), 22 KWIETNIA 2022, s. 1, [https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2069%20\(2488\)%2022%20kwietnia%202022%20r.pdf](https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2069%20(2488)%2022%20kwietnia%202022%20r.pdf), [dostęp: 29.05.2022].

⁶⁹ *Egyptian prime minister sets fixed price for unsubsidised bread*, REUTERS – AFRICA, 2022-03-21, <https://www.reuters.com/world/africa/egypts-prime-minister-sets-price-unsubsidized-bread-2022-03-21/> [dostęp: 07.06.2022].

„Wzrost cen zwiększy presję budżetową w państwach subsydiujących ceny pieczywa, np. w Egipcie, Sudanie i Algierii (importującej zwłaszcza z Argentyny i Francji). W innych krajach, np. w Maroku, Mali i Nigrze, dodatkowym utrudnieniem jest zmniejszenie rodzimej produkcji w wyniku trwającej od kilku lat suszy. W Maroku w br. zapotrzebowanie na import pszenicy i innych zbóż wzrosło z 8 do 10 mln ton”.

J. Czerep, dz. cyt., s. 1.

⁷⁰ *Na skutek wojny na Ukrainie, miliony dzieci na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej są zagrożone głodem*, UNICEF, 11 kwietnia 2022 r., <https://unicef.pl/co-robimy/aktualnosci/dla-mediow/na-skutek-wojny-na-ukrainie-miliony-dzieci-na-bliskim-wschodzie-i-w-afryce-polnocnej-sa-zagrozzone-glodem>, [dostęp: 07.06.2022].

„W Jemenie 45% dzieci jest zbyt niskich jak na swój wiek, a ponad 86% ma anemię; W Sudanie 13,6% dzieci jest zbyt chudych, a 36,4% zbyt niskich jak na swój wiek. Ponadto niemal połowa ma anemię; W Libanie 94% dzieci nie otrzymuje odpowiednio zbilansowanej diety, a ponad 40% kobiet i dzieci poniżej 5. roku życia ma anemię; W Syrii tylko co czwarte dziecko spożywa pełnowartościowe posiłki, a w samym 2021 r. cena koszyka z podstawowymi produktami żywnościowymi wzrosła niemal dwukrotnie”.

Na skutek wojny na Ukrainie, miliony dzieci na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej są zagrożone głodem, UNICEF, dz. cyt.

⁷¹ „90% żywności w krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej jest importowana. Niestety,

rolnych z Ukrainy mocno ogranicza działania niektórych organizacji pomocowych, które sprowadzały tańszą pszenicę z basenu Morza Czarnego⁷².

Podsumowanie

W historii ludzkości klęski głodu najczęściej związane były z nieurodzajem, który był spowodowany suszą. Dopiero wynalezienie w XIX w. sztucznego nawozu, rozwój transportu i powstanie światowego rynku wymiany oraz rozwój stosunków kapitalistycznych na wsi uwolnił niektóre kontynenty, w tym Europę, od nieuchronnych klęsk głodowych. W XX w. długotrwałe okresy suszy najczęściej nawiedzały Afrykę, w Europie i Azji głód coraz częściej stawał się efektem wojen czy ideologii, jak miało to miejsce na terenach Ukrainy czy Chin, gdzie komuniści na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych wywołali największą klęskę głodu w historii świata.

W latach 1972–1974 nastąpił gwałtowny wzrost światowych cen żywności, jednak w literaturze przedmiotu to okres lat 2007–2008 został opisany i utrwalony jako światowy kryzys żywnościowy, który jest pojęciem wielowymiarowym i niestety jeszcze bardzo słabo zbadanym. Wiadomo jednak, że ten skomplikowany proces w pewnym stopniu może wywoływać radykalne zmiany społeczne, takie jak np. rewolucje.

Czy wojna na Ukrainie może wywołać światowy kryzys żywnościowy? Czy konsekwencją zachwiania poczucia bezpieczeństwa żywnościowego na świecie mogą być radykalne zmiany społeczne jakie miały miejsce na początku XXI w. w Afryce Północnej i na Bliskim Wschodzie? Za pojawieniem się kryzysu żywnościowego przemawiają następujące argumenty:

trwające konflikty, niestabilność polityczna, pandemia COVID-19 i wojna na Ukrainie spowodowały niespotykany do tej pory wzrost cen żywności połączony z niską siłą nabywczą. Dlatego liczba niedożywionych dzieci w tym regionie prawdopodobnie drastycznie wzrośnie, mówi Adele Khodr, Dyrektor Regionalna UNICEF ds. Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej”.

Na skutek wojny na Ukrainie, miliony dzieci na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej są zagrożone głodem, UNICEF, dz. cyt.

⁷² „Program Żywnościowy (WFP) sprowadzał z Ukrainy ponad 50% pszenicy, która trafiała do potrzebujących, m.in. w Etiopii, Jemenie czy Syrii. Do 1 kwietnia organizacje humanitarne pozyskały jedynie 5,2% z 42,2 mld dol. potrzebnych do funkcjonowania w tym roku. . Globalne podwyżki cen żywności sprawia, że potrzeby finansowe organizacji pomocowych wzrosną (np. dla WFP o 29 mln dol. miesięcznie), zwiększając ryzyko głodu i niedożywienia w zapalnych regionach świata”.

P. Kugiel, *Wpływ wojny na Ukrainie na bezpieczeństwo żywnościowe państw rozwijających się*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, BIULETYN NR 63 (2482), 14 KWIETNIA 2022, [https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2063%20\(482\)%2014%20kwietnia%202022%20r.pdf](https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2063%20(482)%2014%20kwietnia%202022%20r.pdf), [dostęp: 07.06.2022].

- Ukraina przed wojną:
 - była bezapelacyjnym liderem w handlu olejem słonecznikowym oraz makuchami;
 - zajmowała drugą lokatę, wśród największych światowych eksporterów rzepaku, czwartą jeżeli chodzi o eksport kukurydzy i piątą wśród światowych producentów jęczmienia i pszenicy;
- Kraje afrykańskie przed wojną importowały 44% pszenicy pochodzącej z Federacji Rosyjskiej i z Ukrainy łącznie;
- Wojna na Ukrainie spowodowała:
 - niszczenie i konfiskowanie ukraińskiej pszenicy przez wojska rosyjskie;
 - blokadę morskiego transportu ukraińskich zbóż i innych produktów żywnościowych – wysyłanych wcześniej do państw Afryki i Bliskiego Wschodu;
 - ograniczenia w dostępności pszenicy, innych zbóż i produktów żywnościowych oraz nawozów sztucznych w krajach Afryki i państw Bliskiego Wschodu;
 - ograniczenie upraw rolnych na terenach Ukrainy o około 25–30 proc. niż miało to miejsce w 2021r.;
 - wzrost indeksu cen koszyka towarów spożywczych w powszechnym obrocie wobec zeszłego roku o 22,8 proc.;
 - wzrost cen pszenicy od zeszłego roku o 56,2 proc.,
 - wzrost ceny ropy naftowej z 90 do 130 dolarów za baryłkę – zbliżenie się do historycznego rekordu z 2008 r. na poziomie ok. 150 dolarów za baryłkę ropy naftowej;
 - gwałtowny wzrost cen nawozów sztucznych (2 marca 2022 r. mocznik wzrósł do 700 dolarów za tonę, roztwór saletrzano-mocznikowy do 600 dolarów, a fosforan amonu do 900 dolarów);
- Z powodu wojny na Ukrainie 1,7 miliarda ludzi żyjących w 107 gospodarkach świata zostało narażonych na trzy fundamentalne zagrożenia: wzrost cen żywności, energii czy poważne zakłócenia rynków finansowych.

Czy zatem grozi nam światowy kryzys żywnościowy i w konsekwencji nowa „arabska wiosna ludów”? Mimo tak wielu przytoczonych argumentów nie możemy jednak udzielić jednoznacznej odpowiedzi. Dlaczego? Ponieważ pojawiają się pytania, na które ciągle nie znamy odpowiedzi. Czy i kiedy prezydenci Federacji Rosyjskiej i Ukrainy doprowadzą do zawieszenia broni? Czy zostaną wówczas odblokowane ukraińskie porty? Czy okręty NATO bez zgody Rosji mogą przerwać morską blokadę na Morzu Czarnym? Czy światowy kryzys żywnościowy zostanie zażegnany za pomocą nadprodukcji ryżu, którego jest dużo więcej niż podczas poprzedniego kryzysu żywnościowego, a jego ceny są stabilne?

Światowy kryzys żywnościowy z lat 2008–2007 wywołał zamieszki w wielu państwach świata i oddziałował w dużym stopniu na „arabską wiosnę ludów”. Czy i tym razem sytuacja może się powtórzyć? Kryzys żywnościowy jest konstruktem nowym, mało zbadanym i wielowymiarowym. Ponadto po raz pierwszy mamy do czynienia z sytuacją, w której toczy się wojna pomiędzy największymi producentami żywności na świecie, w tym jednym z największych eksporterów surowców energetycznych i nawozów sztucznych. Wojska Federacji Rosyjskiej stacjonują również na terytorium Białorusi, która też jest liczącym się producentem nawozów sztucznych. Niestety mamy zbyt dużą liczbę wskaźników i zmiennych aby w tak niewielkim opracowaniu wydać zero – jedynkowy werdykt. Każdy światowy kryzys żywnościowy jest swoistym indywiduum. Nie zawsze możemy stosować historyczne analogie, choć jak wiadomo z przeszłości „historia kołem się toczy”. Jednak z dużym prawdopodobieństwem możemy antycypować, że wkrótce pojawi się światowy kryzys żywnościowy wraz z jego negatywnymi konsekwencjami w postaci mniej lub bardziej radykalnych zmian społecznych w najsłabiej rozwiniętych krajach Afryki i Bliskiego Wschodu.

Dlatego zdaniem autora należy pogłębić interdyscyplinarne badania dotyczące różnych kryzysów, w tym kryzysów żywnościowych, a także ich społecznych konsekwencji – np. niepokojów społecznych, zamieszek czy rewolucji. Niezbędne wydaje się zatem opracowanie teorii światowego kryzysu żywnościowego, która mogłaby w przyszłości pomóc przeciwdziałać tego typu skomplikowanym i wielowymiarowym aczkolwiek destrukcyjnym procesom.

Bibliografia

- Admirał marynarki wojennej USA: Rosja obawia się starcia z flotą NATO, która miałaby eskortować ukraińskie zboże*, Polska Agencja Prasowa/Świat, 2022-06-07, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1235282%2CAdmirał-marynarki-wojennej-usa-rosja-obawia-sie-starcia-z-flota-nato-ktora> [dostęp: 07.06.2022].
- Buchholz K., *FOOD SHORTAGES, The Most Vulnerable Countries Amid Wheat Shortages*, 5 Apr, 2022, <https://www.statista.com/chart/27181/least-developed-countries-dependent-on-wheat-from-russia-ukraine/> [dostęp: 29.05.2022].
- Chudzińska – Stepień N., *Wojenna hossa na rynku surowców. Ceny najwyższe od lat*, Forbes, <https://www.forbes.pl/surowce/wojna-na-ukrainie-napedza-ceny-paliw-innych-surowcow/fr7dqhd> [dostęp: 13.06.2022].
- Czerep J., *Wojna Rosji z Ukrainą wymusi przyspieszenie reform produkcji żywności w Afryce*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, BIULETYN, NR 69 (2488), 22 KWIETNIA 2022, [https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2069%20\(2488\)%2022%20kwietnia%202022%20r.pdf](https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2069%20(2488)%2022%20kwietnia%202022%20r.pdf) [dostęp: 29.05.2022].
- Dolot M., *Zabić głodem, Sowieckie ludobójstwo na Ukrainie*, tłum. B. Gutowska – Nowak, Kraków 2014.

- Drugi front Ukrainy: kampania siewna 2022*, Instytut Europy Środkowej, *Dziesięciu milionom grozi głód*, Kronika XX wieku, Wydanie I, Warszawa 1991.
- Egyptian prime minister sets fixed price for unsubsidised bread*, REUTERS – AFRICA, 2022-03-21, <https://www.reuters.com/world/africa/egypts-prime-minister-sets-price-unsubsidized-bread-2022-03-21/> [dostęp: 07.06.2022].
- Encyklopedia Popularna PWN, Wydanie trzydzieste szóste, Warszawa 2011.
- FAO *Food Price Index dips in May*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 03/06/2022, <https://www.fao.org/newsroom/detail/fao-food-price-index-dips-in-may/en> [dostęp: 05.06.2022].
- FAO *Food Price Index rises to record high in February*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 04/03/2022, <https://www.fao.org/newsroom/detail/fao-food-price-index-rises-to-record-high-in-february/en> [dostęp: 06.06.2022].
- Figure 3. *Most exposed countries to wheat from Russian Federation and Ukraine, Global Impact of war in Ukraine on food, energy and finance systems*, Global Crisis Response Group, Brief No, 1, 13 APRIL 2022, United Nations, <https://unctad.org/press-material/global-impact-war-ukraine-food-energy-and-finance-systems> [dostęp: 29.05.2022].
- Frage E., *Nearly 25 million tonnes of grain stuck in Ukraine, says UN food agency*, REUTERS, May 6, 2022, <https://www.reuters.com/world/europe/nearly-25-mln-tonnes-grain-stuck-ukraine-un-food-agency-2022-05-06/> [dostęp: 08.06.2022].
- Global Impact of war in Ukraine on food, energy and finance systems*, BRIEF NO.1, 13 APRIL 2022, United Nations, https://unctad.org/system/files/official-document/un-gcrg-ukraine-brief-no-1_en.pdf [dostęp: 31.05.2022].
- Global Population Growth and Sustainable*, United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division, New York, 2021, [https://www.un.org/development/desa.pd/files/undesapd_2022_global_population_growth.pdf](https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesapd_2022_global_population_growth.pdf) [dostęp: 15.05.2022].
- <https://ies.lublin.pl/komentarze/drugi-front-ukrainy-kampania-siewna-2022/> [dostęp: 06.06.2022].
- Inwazja*, PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/inwazja;3915236.html> [dostęp: 15.05.2022].
- Kaczmarek H., *Biblioteki w starożytnym Egipcie*, s. *Biblioteka* 8 (17), 2004, [https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Biblioteka/Biblioteka-r2004-t8_\(17\)/Biblioteka-r2004-t8_\(17\)-s923/Biblioteka-r2004-t8_\(17\)-s9-23.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Biblioteka/Biblioteka-r2004-t8_(17)/Biblioteka-r2004-t8_(17)-s923/Biblioteka-r2004-t8_(17)-s9-23.pdf) [dostęp: 12.06.2022].
- Kłęska głodu*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kleska-glodu;3922926.html> [dostęp: 12.06.2022].
- Kozłowski K., *Kolory rewolucji*, Warszawa 2012.
- Kugiel P., *Wpływ wojny na Ukrainie na bezpieczeństwo żywnościowe państw rozwijających się*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Biuletyn nr 63 (2482), 14 kwietnia 2022, [https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2063%20\(482\)%2014%20kwietnia%202022%20r.pdf](https://www.pism.pl/webroot/upload/files/Biuletyn/Biuletyn%20PISM%20nr%2063%20(482)%2014%20kwietnia%202022%20r.pdf) [dostęp: 07.06.2022].
- Łączyński (red.) A., *Uwarunkowania makroekonomiczne produkcji i wymiany handlowej produktów rolnych*, w: *Produkcja i handel zagraniczny produktami rolnymi w 2019 r.*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2020, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5509/1/16/1/produkcja_i_handel_zagraniczny_produktyami_rolnymi_2019.pdf [dostęp: 15.05.2022].
- Łukasiewicz J., *Krach na giełdzie, Zarys historii kryzysów ekonomicznych*, file:///C:/Users/Witek/Downloads/Krach_na_gie%C5%82dzie_zarys_historii_kr.pdf [dostęp: 12.06.2022].
- Malchar-Michalska D., *ŚWIATOWY KRYZYS ŻYWNOŚCIOWY 2008–2007. PRZYCZYNEK DO ROZWAŻAŃ NAD WSPÓŁCZESNYMI UWARUNKOWANIAM FUNKCJONOWANIA*

- MIĘDZYNARODOWYCH RYNKÓW ROLNYCH, w: Problemy regionalizmu i globalizacji, nr 221, https://dbc.wroc.pl/Content/72428/Malchar-Michalska_Swiatowy_kryzys_zywnosciowy_2007_2008.pdf [dostęp: 06.06.2022].
- Matuszak S., *Produkcja i eksport żywności z Ukrainy w warunkach wojny z Rosją*, Ośrodek Studiów Wschodnich, 2022-05-06, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2022-05-06/produkcja-i-eksport-zywnosci-z-ukrainy-w-warunkach-wojny-z> [dostęp: 07.06.2022].
- Matuszak S., *SPICHLERZ ŚWIATA?, ROZWÓJ ROLNICTWA NA UKRAINIE*, Raport Ośrodka Studiów Wschodnich, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/Raport-OSW_Spichlerz-swiata_net.pdf [dostęp: 1.06.2022].
- Mitek M., Blas J., *Co może powstrzymać wielki kryzys żywnościowy? Tylko jedno: ryż*, 28 marca 2022, FORSA.PL, <https://forsal.pl/biznes/rolnictwo/artykuly/8386433,ryz-powstrzyma-wielki-kryzys-zywnosciowy-ceny-zywnosci.html> [dostęp: 07.06.2022].
- Na skutek wojny na Ukrainie, miliony dzieci na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej są zagrożone głodem*, UNICEF, 11 kwietnia 2022 r., <https://unicef.pl/co-robimy/aktualnosci/dla-mediow/na-skutek-wojny-na-ukrainie-miliony-dzieci-na-bliskim-wschodzie-i-w-afryce-polnocnej-sa-zagrozone-glodem> [dostęp: 07.06.2022].
- Petka-Zagajewska M., Kryńska U., Pastor K., Rot M., *Kwartalnik Ekonomiczny, Analizy Makroekonomiczne*, PKO Bank Polski, 30 marca 2022 r., https://www.pkobp.pl/media_files/df50dbeb-28b9-4988-bd6d-9136099b4472.pdf [dostęp: 15.05.2022].
- Raport ONZ: Przez pandemię dramatycznie wzrósł poziom głodu na świecie*, UNICEF, 26 lipca 2021 r., <https://unicef.pl/co-robimy/aktualnosci/dla-mediow/raport-onz-przez-pandemie-dramatycznie-wzros-poziom-glodu-na-swiecie> [dostęp: 15.05.2022].
- Remarks by Deputy Secretary of State Wendy Sherman at a UN Security Council Meeting on the Humanitarian Impact of Russia's War Against Ukraine*, U.S. Embassy in Ukraine, <https://ua.usembassy.gov/remarks-by-deputy-secretary-of-state-wendy-sherman-at-a-un-security-council-meeting-on-the-humanitarian-impact-of-russias-war-against-ukraine/> [dostęp: 07.06.2022].
- Sekretarz Generalny ONZ, Wystąpienie w Radzie Bezpieczeństwa na temat Ukrainy*, Nowy Jork, 5 maja 2022 r., <https://www.un.org/pl/oionz/sekretarz-generalny-onz-w-radzie-bezpieczenstwa-na-temat-ukrainy/3485> [dostęp: 15.05.2022].
- Smoleń M., *Ludobójstwo w ZSSR*, Encyklopedia Białych Plam, T. XI, Radom 2003.
- Special Address by President von der Leyen at the World Economic Forum, Press corner, Press material from the Commission spokesperson's Service*, 24 maja 2022 r., https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/PL/speech_22_3282 [dostęp: 29 V 2022].
- Symbole narodowe – flaga*, Konsulat Ukrainy w Przemyślu, <http://konsulat-ukraina.pl/symbole-narodowe/> [dostęp: 11.07.2022].
- Szczepankiewicz – Rudzka E. (red.), *Arabska wiosna w Afryce Północnej, Przyczyny, przebieg, skutki*, Kraków 2014.
- Szydło W., *Światowy kryzys żywnościowy a koncepcja rozwoju zrównoważonego*, w: *Ekonomia środowiska i polityka ekologiczna*, Wrocław 2016, https://dbc.wroc.pl/Content/36268/PDF/Szydlo_Swiatowy_KryzysZywnoscio_wy_a_Koncepcja_Rozwoju_2016.pdf [dostęp: 06.06.2022].
- Światowy i krajowy rynek zbóż w sezonie 20/2019*, PKO Bank Polski, Departament Analiz Ekonomicznych Zespół Analiz Sektorowych, https://www.pkobp.pl/media_files/738e5a0e-0dc9-4577-94ed-9871ea36b9fe.pdf [dostęp: 29.05.2022].
- THE IMPACT ON TRADE AND DEVELOPMENT OF THE WAR IN UKRAIN*, UNCTAD RAPID ASSESMENT, UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT, 16 March 2022, https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2022d1_en.pdf [dostęp: 22.05.2022].

- THE IMPORTANCE OF UKRAINE AND THE RUSSIAN FEDERATION FOR GLOBAL AGRICULTURAL MARKETS AND THE RISKS ASSOCIATED WITH THE WAR IN UKRAINE*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 10 June 2022, <https://www.fao.org/3/cb9013en/cb9013en.pdf> [dostęp: 13.06.2022].
- The State of Food Security and Nutrition in the World 2021, Transforming food systems for food security, improved nutrition and affordable healthy diets for all*, FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO, Rome, Italy 2021, <https://www.fao.org/publications/sofi/2021/en/> [dostęp: 15 V 2022].
- UNCTAD, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/UNCTAD;3991264.html> [dostęp: 22.05.2022].
- Wieteska K., *Światowe ceny nawozów wystrzeliły w górę*, Wiadomości Rolnicze Polska, <https://www.wrp.pl/swiatowe-ceny-nawozow-wystrzelily-w-gore/> [dostęp: 13.06.2022].
- Wilczyński W., *Ukraina – Leksykon, Historia, gospodarka, kultura*, Warszawa 2010.
- Winkler A., *5 największych klęsk głodu w dziejach. Z czyjej winy dziesiątki milionów ludzi umierały w męczarniach?* Wielka HISTORIA, <https://wielkahistoria.pl/5-najwiekszych-klask-glodu-w-dziejach-kto-sprawil-ze-dziesiatki-milionow-ludzi-umieraly-w-meczarniach/> [dostęp: 12.06.2022].
- World Food Situation*, Food and Agriculture Organization of the United Nations, <https://www.fao.org/world-foodsituation/foodpricesindex/en> [dostęp: 31.05.2022].
- Zwoliński A., *Maoizm*, Encyklopedia Białych Plam, T. XI, Radom 2002.
- Żywnościowy kryzys*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/zywnosciowykryzys;4003398.html> [dostęp: 06.06.2022].

Jakub J. Woźniak*

Instituto Teologico Leoniano aggregato alla Pontificia Facoltà Teologica Teresianum (Rzym – Włochy).

ORCID: 0000-0002-3994-619X

Ks. Sławomir Śledziewski**

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0001-9357-2152

MIŁOŚĆ W ANTROPOLOGII BIBLIJNEJ MAŁŻEŃSTWA I RODZINY WEDŁUG OPISU DZIEJÓW STWORZENIA CZŁOWIEKA W NAUCZANIU PAPIEŻA FRANCISZKA

Streszczenie

Zadaniem artykułu jest ukazanie, na podstawie nauczania papieża Franciszka, że początku instytucji małżeństwa, w jej wymiarze antropologicznym, należy poszukiwać w Piśmie Świętym. Opis stworzenia mężczyzny i kobiety inicjuje proces tworzenia instytucji małżeństwa i rodziny w oparciu o antropologiczną podstawę, którą jest miłość, jako odbicie wzajemnych relacji istniejących pomiędzy Osobami Trójcy Świętej. W dzisiejszych czasach, kiedy rodzina jest tak bardzo atakowana, należy powrócić do jej fundamentów, którą jest miłość. Jest ona najważniejszym przymiotem Boga, a jej odkrywanie prowadzi do prawdziwego, wspólnotowego przeżywania życia małżeńskiego i rodzinnego w pełnej jedności z Bogiem oraz z drugim człowiekiem.

* Jakub J. Woźniak – doktor nauk teologicznych, magister nauk o rodzinie. Studiował na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, gdzie obronił doktorat zatytułowany: *Personalny charakter prymatu Piotrowego w tajemnicy Chrystusa i Kościoła w nauczaniu Josepha Ratzingera-Benedykta XVI* (2022).

** Ks. Sławomir Śledziewski – kapłan diecezji łomżyńskiej, doktor nauk teologicznych (teologia dogmatyczna), sekretarz kardynała Gerharda Ludwiga Müllera, byłego prefekta Kongregacji Nauki Wiary. Studiował na Uniwersytecie Ludwika Maksymiliana w Monachium w Niemczech, gdzie obronił doktorat zatytułowany: *Teologia stworzenia i nowoczesna astrofizyka – chrześcijańska wiara w stworzenie w dialogu między teologią a naukami przyrodniczymi* (2000), wykładowca w Wyższym Seminarium Duchownym w Łomży oraz na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Słowa kluczowe: Papież Franciszek, rodzina, małżeństwo, Biblia, antropologia, stworzenie, wspólnota, miłość

Summary

LOVE IN THE BIBLICAL ANTHROPOLOGY OF MARRIAGE AND FAMILY ACCORDING TO THE DESCRIPTION OF THE HISTORY OF THE CREATION OF MAN IN THE TEACHINGS OF POPE FRANCIS

The aim of the article is to show, based on the teaching of Pope Francis, that the beginning of the institution and marriage, in its anthropological dimension, should be sought in the Holy Scripture. The description of the creation of a man and a woman initiates the process of creating the institution of marriage and family based on the anthropological basis, which is love, as a reflection of the mutual relations existing between the Persons of the Holy Trinity. In these times when the family is under so much attack, it is necessary to return to its foundation, which is love. It is the most important attribute of God, and its discovery leads to a real, communal experience of marital and family life in full union with God and with another human being.

Keywords: Pope Francis, family, marriage, Holy Bible, anthropology, creation, community, love

Wstęp

Wizja małżeństwa i rodziny w obecnym czasie ukazywana i definiowana jest z perspektywy wielu aspektów. Często jest to wizja, która bywa budowana na współczesnym doświadczeniu osób, które kreują tzw. media postępowe, a także ruchy feministyczne i populistyczne. W opisach tych często zapomina się o ukazaniu obrazu małżeństwa i rodziny z punktu widzenia antropologii biblijnej, opierając instytucję małżeństwa i rodziny na wizji Boga przekazanej nam w Objawieniu i Tradycji. Dlatego pojawia się potrzeba ciągłego przypominania, w oparciu o Pismo Święte, czym tak naprawdę jest małżeństwo i rodzina i jaki jest zamysł Boga względem nich.

Pismo Święte podstawą antropologii małżeństwa i rodziny

Podstawowym miejscem skąd myśl teologiczna wywodzi swoją refleksję nad zagadnieniem antropologicznym małżeństwa i rodziny jest Pismo Święte, które stanowi centralny punkt Bożego Objawienia i jest wiernie ukazywane w Tradycji

oraz wyjaśniane w zgodności z *Magisterium Ecclesiae*¹. Również Papież Franciszek w Adhortacji apostolskiej *Amoris laetitia*, zauważa, że Pismo Święte, od samego początku przeniknięte jest ludzkim losem, w którym ukazane są dzieje rodziny w różnych jej wymiarach: pokoleniowym, miłosnym i kryzysowym, nie obce także współczesnej rodzinie². Stąd jasny postulat, że losy rodziny ukazane w Piśmie Świętym są również odzwierciedleniem i ukazaniem losu każdej rodziny w jej aspekcie antropologicznym, społecznym i kulturowym.

Los człowieka od samego początku, jak wskazuje Pismo Święte, jest losem rodziny, losem wspólnoty dwojga osób: mężczyzny i kobiety, którzy zostali stworzeni na obraz i podobieństwo Boga. Stwórca stwarzając mężczyznę i niewiastę, powołał ich z *miłości*, jednocześnie przeznaczając ich *do miłości*, tak jak On sam jest miłością (por. 1J 4,8). Tym samym Bóg wpisał w rodzinę tajemnicę wzajemnej komunii miłości, która posiada wymiar osobowy i ukierunkowana jest na drugą osobę³.

W Starym Testamencie na określenie rodziny odnajdziemy wiele terminów, natomiast nie znajdziemy tam odpowiednich słów na określenie małżeństwa. Sam termin rodzina, hebr. *bait* – dom, jest pojęciem dość szerokim i obejmuje: rodziców wraz z dziećmi, dziadków, wnuki oraz krewnych z linii bocznych. Stąd na określenie używa się hebr. *bet ab*. Z kolei na wyrażenie dalszych lub bliższych krewnych, kuzynów używa się słowa „brat”, „siostra”. Greckim odpowiednikiem hebrajskiego *bait* jest *oikia*. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że w Biblii hebrajskiej pojawiają się terminy odnoszące się do czynności związanych z zawarciem małżeństwa, takie jak: pojąć za żonę; być mężem (panem), być żoną itd. Podobnie rzecz wygląda z terminami określającymi stan przed zawarciem małżeństwa: być czyjąś narzeczoną; oblubienicą, oblubieńcem. Z kolei sam termin „małżeństwo” (gr. *gámos*) znajdziemy w Septuagincie czy Nowym Testamencie⁴.

Opis stworzenia człowieka jako początek instytucji małżeństwa

Już na samym początku dziejów świata, po stworzeniu, w jego ostatnim etapie pojawia się człowiek stworzony przez Boga jako koronę wszelkiego istnienia na ziemi (por. Rdz 1, 26-27): „jest [on] szczytem całego porządku stworzenia w świecie

¹ Por. II Sobór Watykański, Konstytucja o objawieniu Bożym *Dei verbum*, w: „Sobór Watykański II, Konstytucje. Deklaracje. Dekrety. Tekst polski. Nowe tłumaczenie”, Poznań 2012, nr 24.

² Por. Franciszek, Posynodalna Adhortacja Apostolska *Amoris laetitia* o miłości w rodzinie (dalej: AL), Rzym 2016, nr 8; Acta Apostolicae Sedis (dalej: AAS) 108 (2016) nr 4, s. 313–314.

³ Por. J. Paweł II, Adhortacja Apostolska *Familiaris consortio* o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym (dalej: FC), Rzym 1981, nr 11; AAS 74 (1982) nr 2, s. 91–92.

⁴ Por. S. Jankowski, *Małżeństwo i rodzina w Piśmie Świętym*, Szczecin 2008, s. 31, przypis 18.

widzialnym”⁵. Papież Franciszek podczas audiencji generalnej 15 kwietnia 2015 r. wskazał, że człowiek jest arcydziełem⁶ poczętym już „w sercu Boga”⁷: „Zanim ukształtowałem cię w łonie matki, znałem cię” (Jr 1,5) lub jak określa go Bernard z Clairvaux: *nobilis creatura* (szlachetnym stworzeniem)⁸. W tym szlachetnym stworzeniu, którym jest człowiek, jako arcydzieło Bożego stworzenia, wyróżnić możemy dwa elementy: element materialny: ziemię, z której został ukształtowany (por. Rdz 2,7) i element duchowy: tchnienie Boga (por. Rdz 2,7)⁹.

W odniesieniu do pierwszego elementu należy stwierdzić, że ulepienie człowieka z ziemi niesie w sobie dwie informacje. Pierwsza to upokorzenie, uświadamiające samemu człowiekowi, że nie jest bogiem¹⁰ i nie stworzył sam siebie i w konsekwencji ukazuje mu to jego ograniczenie, ukazujące śmierć jako efekt finalny i powrót do ziemi, z której został wzięty (por. Rdz 3,19). Z kolei druga niesienie w sobie pozytywne przesłanie, pociechę. Materiałem, z którego powstał, była *dobra* ziemia Boga. W tej myśli człowiek odnajduje inną, jeszcze głębszą myśl, skłaniającą go do pogłębionej refleksji: *wszyscy ludzie są sobie równi*, bo pochodzą z tej samej *dobrej* ziemi Boga, jak podkreślił to Stwórca w słowach: „było dobre” (Rdz 1, 10). Wyrażenie „z tej samej ziemi” odsłania przed nami zaszyfrowaną informację, przedstawiającą ideę ludzkiej *jedności*. Nie ma tu wielu różnych gatunków gleby, różnych jej jakości, jest tylko jeden gatunek, jedna jakość ziemi, pochodzącą od Boga (por. Rdz 1, 9-10)¹¹.

Drugi element to tchnienie życia, upodabniające nas do Boga. W człowieku stworzonym na obraz i podobieństwo Boga spotykają się dwa światy: materialny i duchowy. To właśnie przez niego Bóg staje się jeszcze bliższy swojemu stworzeniu i wchodzi w bezpośrednią relację z człowiekiem przez swoje słowo, a tym samym i z dziełem, ukształtowanym i powołanym na początku wszelkiego istnienia. W tym sensie można stwierdzić, że przez tchnienie Boga, udzielone wyłącznie człowiekowi czyni go *kimś* więcej niż tylko prochem ziemi¹², jest tchnieniem

⁵ Jan Paweł II, List Apostolski *Mulieris dignitatem* o godności i powołaniu kobiety (dalej: MD), Rzym 1988, nr 6: AAS 80 (1988) nr 13, s. 1662.

⁶ Por. Franciszek, *Kreatywność i śmiałość*, „L'Osservatore Romano”, wyd. pol. (dalej: OsRom), 371 (2015) nr 5, s. 45; Tenże, *Jezus a małżeństwo mężczyzny i kobiety*, OsRom 371 (2015) nr 5, s. 47.

⁷ Tenże, Encyklika *Laudato si'* poświęcona trosce o wspólny dom (dalej: LS), Rzym 2015, nr 65: AAS 107 (2015) nr 9, s. 873.

⁸ Cyt. za R. Tichy, *Mistyczna historia człowieka według Bernard z Clairvaux*, Kraków 2011, s. 122.

⁹ Por. Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka*, tłum. Marta Przyszychowska, Kraków 2006 (Źródła Myśli Teologicznej, t. 39), s. 56.

¹⁰ Por. LS nr 67: AAS 107 (2015) nr 9, s. 873.

¹¹ Por. J. Ratzinger, *Na początku Bóg stworzył. Cztery kazania o stworzeniu i upadku. Konsekwencje wiary w stworzenie*, tłum. J. Merecki, Kraków 2006, s. 50–51.

¹² Por. Tamże, s. 51–53.

życia samego Boga, którego cząstka została w nim złożona i jest przede wszystkim prochem rozmiłowanym, dzięki przemieniającej mocy Bożego tchnienia życia, jak podkreślił to papież Franciszek podczas Mszy św. w Środę Popielcową 1 marca 2017 r.¹³

Jak stwierdza Benedykt XVI człowiek nie jest dziełem przypadku, ale „jest owocem myśli Bożej. Każdy z nas jest chciany, każdy jest kochany, każdy jest niezbędny”¹⁴. Mówiąc wprost: człowiek został stworzony przez Boga z miłości¹⁵ jednocześnie będąc stworzeniem „nieskończenie umiłowanym przez Ojca”¹⁶, jak podkreśla to papież Franciszek w Adhortacji Apostolskiej na temat świętości we współczesnym świecie. Idąc tym sposobem myślenia możemy powiedzieć, że „Bóg stworzył świat, aby wejść w relację miłości z człowiekiem. Stworzył go po to, aby zaistniała miłość”¹⁷.

Widzimy, że całe dzieło stworzenia, nie tylko *kreacja* człowieka, wypełnione jest miłością Boga. Papież Franciszek zauważa to również i stwierdza: „Opowiadanie biblijne mówi o całym stworzeniu jako o wielkim dziele miłości Boga; Księga Rodzaju mówi, iż «Bóg widział, że wszystko, co uczynił, było bardzo dobre» (Rdz 1,31). Dopiero na końcu Bóg «odpoczął». Na podstawie tego obrazu rozumiemy, że miłość Boga, która dała początek światu, nie była decyzją nagłą. Nie! To była spora praca. Miłość Boga stworzyła konkretne warunki, by powstało przymierze nieodwołalne, mocne, trwałe”¹⁸. Ta miłość Boga, urzeczywistniając dzieło stworzone w sposób szczególny wyraziła się w stworzeniu człowieka, czego przejawem jest tchnienie, jakie ulepiony z ziemi człowiek otrzymał od Boga.

W drugim opisie stworzenia, w tzw. tradycji jahwistycznej, w odniesieniu do mężczyzny i kobiety czytamy: „Pan Bóg ulepił człowieka z prochu ziemi i tchnął w jego nozdrza tchnienie życia. Odtąd człowiek stał się istotą żyjącą” (Rdz 2,7). Tchnienie życia, będące darem człowieka od Boga sprawiło, że stał się on istotą żyjącą, podobną do Boga. Dzięki tej czynności Stwórcy, przekaziciela życia, człowiek mógł stać się istotą, posiadającą życie w pełni. Żadne inne stworzenie pochodzące od Boga nie otrzymało tchnienia, mogącego poszczycić się przymio-

¹³ Por. Franciszek, *Miejsce dla dobra w naszym życiu*, OsRom 391 (2017) nr 3–4, s. 29; AAS 109 (2017) nr 3, s. 223.

¹⁴ Benedykt XVI, *Wysłuchiwać się z całym Kościołem w słowo i wolę Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. z okazji inauguracji pontyfikatu*, OsRom 272 (2005) nr 6, s. 12; AAS 97 (2005) nr 5, s. 711; por. J. Ratzinger, *Na początku Bóg stworzył*, s. 52; Franciszek, *Nadzieja dla społeczeństwa*, OsRom 368 (2015) nr 1, s. 45–46; AAS 107 (2015) nr 1, s. 54.

¹⁵ LS nr 65; AAS 107(2015) nr 9, s. 872; Por. Franciszek, http://w2.vatican.va/content/francesco/it/angelus/2018/documents/papa-francesco_angelus_20181104.html [dostęp: 4.11.2018].

¹⁶ Franciszek, Adhortacja Apostolska *Gaudete et exultate* o powołaniu do świętości w świecie współczesnym, Rzym 2018, nr 98; AAS 110(2018) nr 8, s. 1137.

¹⁷ J. Ratzinger, *Na początku Bóg stworzył*, s. 38; por. Franciszek, *Darmowa i bezgraniczna miłość Boga*, OsRom 370(2015) nr 3–4, s. 51.

¹⁸ Tenże, *Wielka praca*, OsRom 373 (2015) nr 6, s. 47.

tem „istoty żyjącej”. Tylko człowiek, będący *koroną* stworzenia otrzymał ten dar, na wzór podobieństwa do Boga. Bóg jako pełnia życia może obdarować materię tym życiem, ponieważ ono jest w Nim (por. J 1,4; J 5,26).

Tchnienie Bożego życia w nozdrza człowieka z *czegoś* (materii nieożywionej) czyni go *kimś* (materią ożywioną i żyjącą w zupełnie innej relacji do Boga niż reszta stworzeń, bo one nie otrzymały Bożego tchnienia)¹⁹, czyni z niego obraz i podobieństwo Siebie, o czym zaświadcza Księga Rodzaju w słowach: „I stworzył Bóg ludzi na swój obraz: na obraz Boży ich stworzył. Stworzył ich jako mężczyznę i kobietę” (Rdz 1,27).

Dalsza lektura Księgi Rodzaju wskazuje nam, że człowiek, pierwszy Adam „jest wolny, jest panem... ale jest sam”²⁰. Bóg jednak spostrzega, że brakuje mu *czegoś* lub kogoś: „brakuje mu wspólnoty, brakuje pełni”²¹ i dodaje: „Uczynię mu pomoc podobną do niego” (Rdz 2,18). Ulepił więc Bóg różnego rodzaju zwierzęta, które przyprowadził do niego (por. Rdz 2,19), choć i tu nie znalazł „pomocy odpowiedniej dla siebie” (Rdz 2,20), podobnej jemu; nadal jest sam²². Nie ma odpowiedniej istoty, dającej możliwość rozwiązania niepokoju samotności mężczyzny, ani zwierzęta, ani całe stworzenie, otaczające go²³, ponieważ mężczyzna „nie znajduje żadnej twarzy bliskiej, a zarazem różnej, która odzwierciedlałaby jego twarz i która szeptałaby jego imię. Człowiek kroczy zatem sam. Mimo obecności Boga, mimo że jest objęty boską słodyczą życia”²⁴.

Po zesłaniu na Adama snu, Bóg z jego żebra utworzył kobietę. Mężczyzna z radością ją przyjmuje w stwierdzeniu: „Ta wreszcie jest kością z moich kości i ciałem z mego ciała. Będzie się zwała kobietą, bo z mężczyzny została wzięta” (Rdz 2,23)²⁵. Franciszek zauważa, że kobieta „nie jest «repliką» mężczyzny; jest

¹⁹ W średniowieczu definicję osoby, czyli kogoś, a nie *czegoś* wyraził Ryszard (†1173) z klasztoru św. Wiktora, który określił ją jako: *rationalis naturae individua existentia*. Riccardo di s. Vittore, *La Trinità. Traduzione, introduzione, note e indici*, cura. M. Spinelli, Roma 1990, XXIII, s. 176.

²⁰ Franciszek, *Kobieta jest arcydziełem stworzenia*, OsRom 371 (2015) nr 5, s. 46; Por. Tenże, *Od początku stworzenia Bóg błogosławi ludzką miłość*, OsRom 376 (2015) nr 10, s. 15; AAS 107 (2015) nr 11, s. 1129.

²¹ Tenże, *Kobieta jest arcydziełem stworzenia*, s. 46.

²² Por. Tamże.

²³ Por. AL nr 12: AAS 108(2016) nr 4, s. 315; Kongregacja Nauki Wiary, *List do biskupów Kościoła katolickiego o współdziałaniu mężczyzny i kobiety w Kościele i świecie*, OsRom 278(2005) nr 11-12, s. 34; AAS 96(2004) nr 10, s. 673–674; Benedykt XVI, Encyklika *Deus caritas est* o miłości chrześcijańskiej (dalej: DCE), Rzym 2005 nr 11: AAS 98(2006) nr 3, s. 226–227.

²⁴ Ph. Haddad, *Mądrość rabinów*, tłum. E. Burska, Warszawa 2012, s. 77.

²⁵ Joseph Ratzinger powołując się na dzieło *Il matrimonio nel giudaismo antico e nel nuovo testamento* Angelo Tosato w zwraca uwagę na rabinacką grę słów: „W hebrajskich słowach na określenie «mężczyzny» i «kobiety» tkwią za każdym razem dwie litery, które razem tworzą słowo «ogień» (ש). Każde z tych dwóch słów ma jednak także jedną literę, której nie

bezpośrednio wynikiem twórczego działania Boga. Obraz «zebra» nie wyraża bynajmniej niższości lub podporządkowania, lecz przeciwnie, mówi, że mężczyzna i kobieta są współistotni i komplementarni²⁶, i jest między nimi także wzajemność²⁷. Kontynuując papież Franciszek konkluduje: „W istocie ta komplementarność jest u podstaw małżeństwa i rodziny, która jest pierwszą szkołą, gdzie uczymy się doceniać nasze dary oraz dary innych i gdzie zaczynamy uczyć się sztuki życia razem”²⁸. W trakcie Mszy św. na rozpoczęcie XIV Zwyczajnego Zgromadzenia Ogólnego Synodu Biskupów Franciszek zauważa: „serca mężczyzny nic nie czyni szczęśliwym tak bardzo jak serce istoty do niego podobnej, odpowiadającej mu, która go miłuje i wyrывa z samotności i poczucia osamotnienia”²⁹, ponieważ

ma drugie słowo. Jeśli weźmie się razem te dwie litery, to wyłania się z tego skrót imienia Boga (Jh). To znaczy: gdzie mężczyzna i kobieta wzajemnie się sobie oddają, tam obecny jest Bóg; gdzie pozostają w sobie, jest ogień”. Cyt. za: J. Ratzinger, *Wprowadzenie do chrześcijaństwa. Wyznanie – Chrześ – Naśladowanie*, red. pol. K. Góźdz, M. Górecka, tłum. R. Biel, M. Górecka, Lublin 2017 (=Joseph Ratzinger *Opera Omnia*, t. 4), przypis 3, s. 588. Jan Paweł II zauważa: „Tego pierwszego człowieka Biblia nazywa właśnie «człowiekiem» (‘ādām), lecz od chwili stworzenia pierwszej kobiety zaczyna nazywać mężczyznę – «’iš», w relacji do «’išša» – kobiety (bo właśnie z mężczyzny – «’iš» została wzięta”. Jan Paweł II, *Mężczyznę i niewiastę stworzył ich. Część pierwsza: słowa Chrystusa*, Warszawa 2008 (=Kolekcja dzieł Jana Pawła II, t. 50), s. 15.

Inną interpretację utworzenia kobiety z zebrania mężczyzny znajdujemy u Marie Vidala, który pisze: „Rzeczownik hebrajski «kość» zawiera trzy litery, z których pierwsza oznacza «źródło» lub «oko», druga – «energię» lub «siłę wyjściową», a trzecia – «wodę». Dwie pierwsze litery oznaczają razem «drzewo»: kość byłaby zatem niczym miazga dla drzewa, wszak kość daje człowiekowi życie – to w niej, w szpiku kostnym, powstaje krew. Szukając właściwego znaczenia kości, natrafiamy na Proroka Ezechiela (por. Ez 37). Dwie skrajne litery rzeczownika «kość» tworzą słowo «lud», a litera środkowa oznacza jakby energię w sercu ludu, energię zmartwychwstania, ponownego zjednoczenia, jedności”. M. Vidal, *Stworzył ich jako mężczyznę i niewiastę, w: «Sztuka relacji międzyludzkich. Miłość, małżeństwo i rodzina»*, red. J. Augustyn, Kraków 2014, s. 241.

²⁶ W czasie seminarium na temat komplementarności mężczyzny i kobiety papież Franciszek „komplementarność” rozumie następująco: „«Komplementarność» to wartościowe słowo, o rozlicznych znaczeniach. Może odnosić się do różnych sytuacji, w których jeden element dopełnia inny albo uzupełnia jakiś jego brak. Jednakże komplementarność jest czymś znacznie więcej od tego. Chrześcijanie znajdują jej znaczenie w Pierwszym Liście św. Pawła do Koryntian, gdzie Apostoł mówi, że Duch dał każdemu odmienne dary, tak iż – podobnie jak członki ludzkiego ciała uzupełniają się dla dobra całego organizmu – dary każdego mogą przyczyniać się do dobra wszystkich (por. 1 Kor 12). Refleksja nad komplementarnością to nic innego jak medytowanie nad dynamicznymi harmoniami, które są w centrum całego stworzenia. To jest kluczowe słowo: harmonia. Wszystkie komplementarności zostały uczynione przez Stwórcę po to, aby Duch Święty, który jest sprawcą harmonii, zaprowadził tę harmonię”. FRANCISZEK, *Rodzina oparta na związku mężczyzny i kobiety jest faktem antropologicznym*, OsRom 367(2014) nr 12, s. 37; AAS 106(2014) nr 12, s. 979.

²⁷ Tenże, *Kobieta jest arcydziełem stworzenia*, s. 46; Por. DCE nr 11: AAS 98(2006) nr 3, s. 227.

²⁸ Tenże, *Rodzina oparta na związku*, s. 37; AAS 106(2014) nr 12, s. 979; Por. Tenże, *Wspierajcie Synod modlitwą*, OsRom 376(2015) nr 10, s. 17.

²⁹ Tenże, *Od początku stworzenia*, s. 15; AAS 107(2015) nr 11, s. 1130.

„człowiek nie jest stworzony, by żyć samotnie”³⁰. W tym kontekście możemy zauważyć, że w rozdziale drugim Księgi Rodzaju „mężczyzna i kobieta postrzegani są już nie pod kątem ich seksualności [zachar i nekewa – J.J.W.], lecz w wymiarze etycznym, jako partnerzy Boga. Seksualność nie została wykluczona, a jedynie wpisana w szerszy projekt, obejmujący dialog, zaufanie, miłość, budowanie rodziny”³¹. Tym samym zauważamy, że poprzez szerszy kontekst małżeństwa, w jego projekcie widzimy dopełnienie się elementu męskiego i żeńskiego, dzięki któremu to kobieta wprowadza harmonię w życie mężczyzny, jednocześnie stając się „elementem”, niejako „uzupełniającym” mężczyznę.

Kobieta staje się dopełnieniem mężczyzny poprzez harmonię, wnoszoną do jego życia. Papież Franciszek stwierdza: „Kiedy nie ma kobiety, brakuje harmonii. (...) Bez kobiety nie ma harmonii. Mężczyzna i kobieta nie są tacy sami. Nie, żeby jedno z nich było ważniejsze od drugiego, tylko że mężczyzna nie wnosi harmonii, a ona tak. To ona daje harmonię, która uczy nas łagodności, delikatnej miłości i sprawia, że świat jest piękniejszy (...). Celem kobiety jest wprowadzanie harmonii, a bez kobiety w świecie harmonii brak. (...) To jest wielki dar od Boga: dał nam kobietę. (...) kobieta to harmonia, poezja, piękno. Bez niej świat nie byłby taki piękny, nie byłoby w nim takiej harmonii”³². Mężczyzna potrzebuje uzupełniania siebie, potrzebuje kogoś kto może mu dorównać pod względem wartości i natury³³.

Gerhard Ludwig Müller zauważa: „Tylko wyjęta z Adama i z niego utworzona kobieta może być kimś odpowiednim dla niego i właściwym partnerem w świadczaniu sobie wzajemnej «pomocy» (Rdz 2,18; tekst ten nie mówi o osobistej służącej, lecz o osobowej relacji między podmiotami jako zasadzie doskonalenia się osoby)”³⁴. Patrząc na to z innej strony zauważyć możemy „doskonałość kobiety jako stworzenia Bożego”³⁵; „nareszcie jest odzwierciedlenie, wzajemność”³⁶. Jest to spotkanie, „które leczy samotność [i z którego] wypływa przekazywane życie i rodzina”³⁷. Interpretacja judaistyczna opisu przyrowadzenia kobiety przez

³⁰ Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio* o relacjach między wiarą a rozumem, Rzym 1998, nr 31: AAS 91(1999) nr 1, s. 29.

³¹ Ph. Haddad, dz. cyt., s. 77.

³² Franciszek, *Papież na Mszy: bez kobiety nie byłoby w świecie harmonii*, http://pl.radiovaticana.va/news/2017/02/09/papiez_na_mszy_bez_kobiet_nie_byloby_w_swiecie_harmonii/1291477 [dostęp: 17.06.2017]; por. Franciszek, *Kobiety ucieleśniające czułe oblicze Boga*, OsRom 370 (2015) nr 3-4, s. 22: AAS 107 (2015) nr 3, s. 266.

³³ Por. H.U. von Balthasar, *Osoby dramatu. Osoby w Chrystusie*, tłum. W. Szymona, Kraków 2003 (=Teodramatyka, t.2/2), s. 269.

³⁴ G.L. Müller, *Dogmatyka katolicka*, tłum. W. Szymona, Kraków 2015, s. 770; por. K. Romaniuk, *Małżeństwo i rodzina według Biblii*, Kraków 2015, s. 15.

³⁵ K. ROMANUK, dz. cyt., s. 15.

³⁶ Franciszek, *Kobieta jest arcydziełem stworzenia*, s. 46.

³⁷ AL nr 13: AAS 108 (2016) nr 4, s. 316; Por. Cz. Rychlicki, *Sakramentalny charakter przy-*

Boga do mężczyzny widzi to następująco: Bóg przedstawiony jest tu jako družba Adama i tym samym przedstawia Boga jako Tego, który ustanowił małżeństwo (*Kidduschin*)³⁸, jest świadkiem wzajemnego oddania się mężczyzny i kobiety sobie nawzajem. Bóg staje się świadkiem pełni dwóch istot.

Tym samym mężczyzna i kobieta wchodzi w relację, będącą pierwszym etapem do stworzenia środowiska, w którym będzie mogło rozwijać się nowe życie, owoc wzajemnego oddania się mężczyzny i kobiety, a w dalszej perspektywie i małżeństwa: „Dlatego opuści mężczyzna swego ojca i swoją matkę, a złączy się ze swoją żoną, tak że staną się jednym ciałem” (Rdz 2, 24). Papież Franciszek zauważa, że „czasownik «złączyć się» w oryginale hebrajskim oznacza ściśle współbrzmienie, przyłgnięcie fizyczne i wewnętrzne, aż do momentu używanego do opisanego zjednoczenia z Bogiem: «do Ciebie Ignie moja dusza» śpiewa Psalmista (Ps 63,9). W ten sposób przywołuje się zjednoczenie małżeńskie nie tylko w jego wymiarze seksualnym i cielesnym, ale również w jego dobrowolnym obdarowaniu miłością. Owocem tego związku jest to, «że stają się jednym ciałem», czy to w uścisku fizycznym, czy też w jedności serca i życia, a być może w dziecku, które zrodzi się z dwojga, łącząc zarówno genetycznie, jak i duchowo dwa «ciała»”³⁹. Z kolei Jan Paweł II uważa, że „Słowa te (...) bezpośrednio stanowią o jedności i nierozzerwalności małżeństwa”⁴⁰. Także w słowach tych dostrzec można uznanie przez mężczyznę wspólnej natury z kobietą oraz równość istniejąca między nimi od samego początku (kość z jego kości; ciało z jego ciała)⁴¹.

mierza małżeńskiego. Studium teologicznodogmatyczne, Płock 1997, s. 38.

³⁸ Por. J. Ratzinger, *Wprowadzenie do chrześcijaństwa*, s. 588.

³⁹ AL nr 13: AAS 108 (2016) nr 4, s. 316.

⁴⁰ Jan Paweł II, *Mężczyznę i niewiastę stworzył ich. Część pierwsza: słowa Chrystusa*, s. 15.

⁴¹ W Watykanie w dniach 4-7 lutego 2015 r. odbyło się zgromadzenie plenarne Papieskiej Rady Kultury, którego temat brzmiał: *Kultury kobiecie – równość i odmiennność*. W czasie spotkania 7 lutego 2015 r. papieża Franciszka z uczestnikami zgromadzenia plenarnego Papieskiej Rady Kultury Ojciec Święty zauważa: „Pierwsze zagadnienie to: *Pomiędzy równością a odmiennością – w poszukiwaniu równowagi*. Ma to być równowaga harmonijna, a nie tylko wyważona. Do tego aspektu nie należy podchodzić w sposób ideologiczny, gdyż «szkło powiększające» ideologii przeszkadza w dobrym widzeniu rzeczywistości. Równość i odmiennść kobiet – jak zresztą mężczyzn – lepiej można dostrzec, patrząc z perspektywy razem, relacji, niż z perspektywy przeciwko. Od dawna odeszliśmy, przynajmniej w społeczeństwach zachodnich, od modelu *podporządkowania społecznego* kobiety mężczyźnie, modelu istniejącego przez wieki, którego negatywne skutki nigdy do końca nie ustały. Przewyciężyliśmy również drugi model, a mianowicie czystego i zwykłego *zrównania*, stosowanego w sposób mechaniczny, oraz *równości absolutnej*. Powstał w ten sposób nowy model, mianowicie *wzajemności* w równości i w odmienności. Tak więc w relacji mężczyzna-kobieta należy uznać, że obydwoje są potrzebni, jako że posiadają taką samą naturę, ale z właściwymi sobie cechami. Jedno jest potrzebne drugiemu i na odwrót, aby naprawdę urzeczywistniała się pełnia osoby”. Franciszek, *Kobiety ucieleśniające*, s. 21; AAS 107(2015) nr 3, s. 264–265; por. P. Kołacz, *Obraz Boży w człowieku w tajemnicy stworzenia według św. Augustyna*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 34 (1996) nr 2, s. 78.

W tej równości uwidacznia się potrójna wspólnota: miłości, życia, a także wspólnota ciała⁴².

Wspólnota miłości mężczyzny i kobiety odzwierciedleniem miłości Trójcy Świętej

Jak dowiadujemy się z opisu stworzenia człowiek jest *imago* i *similitudo Dei*. Jednak samo pojęcie „obraz” (hebr. *celem*) w ujęciu biblijnym znaczy zupełnie co innego niż my obecnie rozumiemy. W dzisiejszym rozumieniu słowo „obraz” definiujemy jako utrwalenie cech zewnętrznych kogoś, podobiznę do danej osoby. Należy przy tym pamiętać, że tak rozumiany obraz posiada cechę jednostkowości⁴³. „Istota obrazu polega również na tym, że coś jest na nim przedstawione. Gdy patrzę na obraz, widzę na przykład przedstawionego na nim człowieka czy krajobraz. Odsyła on do czegoś, co jest poza nim samym. Istota obrazu nie polega zatem jedynie na tym, czym jest on sam w sobie: olejem, płótnem, ramą, lecz na tym, że na coś wskazuje, pokazuje coś, czym sam nie jest”⁴⁴. Analogię obrazu dobrze ukazuje język rosyjski, używający następujących słów: *образование*, czyli uwyrażnienie obrazu; z kolei: *безобразие* – zamazanie obrazu, a słowo *безобразный* (synonim słowa „brzydki”) – oznacza „bez obrazu”, czyli nieposiadający w sobie Obrazu Bożego⁴⁵.

Rozumienie biblijne obrazu oznacza obecność tego, którego przedstawia. Cechą charakterystyczną jest tu rozumienie sensu tego obrazu, posiadającego aspekty konkretności, realności i dynamiczności⁴⁶. To z kolei pokazuje nam, że „człowiek jest obrazem już nie jakiegoś boga, pojmowanego na kształt człowieka; jest obrazem Boga, który do tego stopnia przewyższa wszystko, że nie wolno sporządzać sobie żadnych Jego obrazów. Do tego, by być obrazem Boga, może pretendować jedynie człowiek”⁴⁷. Zdefiniowanie człowieka jako obrazu posiada w sobie coś znacznie wzniolejszego i wartościowszego niż tylko to co zewnętrzne. Chodzi o jego wnętrze. Otóż w człowieku jako obrazie jest obecność Pierwszego wzoru, jakim jest Bóg i Jego rzeczywiste uczestnictwo. Chodzi tu o to, że to co Boskie, przenika to, co ludzkie i przemienia to. W innym razie prowadziłoby to

⁴² Por. G.L. Müller, *Dogmatyka katolicka*, s. 771.

⁴³ Por. E. Ozorowski, *Małżeństwo i rodzina w zamyśle Bożym*, Warszawa 2009, s. 41.

⁴⁴ J. Ratzinger, *Na początku Bóg stworzył*, s. 53.

⁴⁵ I. Jazykowa, *Świat ikony*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 2007 (Bogosłowie, t.1), s. 11; E. Ozorowski, dz. cyt., s. 44.

⁴⁶ Por. E. Ozorowski, dz. cyt., s. 41.

⁴⁷ P. Lamarche, *Obraz*, w: „Słownik Teologii Biblijnej” (dalej: STB), red. X. Leon-Dufour, tłum. K. Romaniuk, Poznań-Warszawa 1973, s. 594.

do ubóstwienia człowieka i uczynienia z niego boga lub odwrotnie – ukazania Boga na podobieństwo człowieka⁴⁸.

Drugi termin „podobieństwo” (hebr. *dēmût*) nie jest synonimem wcześniejszego terminu. Słowo to „jest znaczeniowo zbliżone do «obrazu», ale jednocześnie zakłada niepodobieństwo między człowiekiem a Bogiem, i w tym jest różne od «obrazu»”⁴⁹. *Dēmût* „jest derywatem czasownika *dāmâ* – być podobnym, odzwierciedlać coś”⁵⁰. Obok *imago Dei* pojawia się jeszcze jedna wizja człowieka, określana mianem *imago mundi*, czyli jako stworzenie istniejące pośród innych stworzeń i posiadające zdolność zrozumienia siebie pośród tej wszechogarniającej wspólnoty innych stworzeń, czasowo stworzonych przed człowiekiem⁵¹.

Po krótkim ukazaniu znaczenia *imago* i *similitudo* należy ukazać pierwszy aspekt więzi, istniejącej w Bogu a odzwierciedlonej w człowieku stworzonym na Jego obraz. Więzią tą jest miłość⁵². W tym kontekście Ojciec Święty Franciszek stwierdza: „Księga Rodzaju stwierdza, że człowiek został stworzony na obraz i podobieństwo Boga, który jest Ojcem i Synem, i Duchem Świętym, doskonałą relacją miłości, która jest jednością. Na tej podstawie możemy zrozumieć, że my wszyscy zostaliśmy stworzeni, by wejść w doskonałą relację miłości, w nieustanne dawanie i przyjmowanie siebie, by tym samym móc znaleźć pełnię naszego bytu”⁵³. Człowiek staje się podobny „do Boga w takiej mierze, w jakiej staje się istotą, która kocha”⁵⁴.

Jak dowiadujemy się z Pierwszego Listu św. Jana „Bóg jest miłością”⁵⁵ i kto trwa w miłości, trwa w Bogu, a Bóg przebywa w nim” (1J 4, 16). „Słowa te (...)

⁴⁸ Por. E. Ozorowski, dz. cyt., s. 41–42.

⁴⁹ Tamże, s. 43.

⁵⁰ J. Lemański, *Księga Rodzaju. Rozdziały 1-11. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz*, t. 1/1, Częstochowa 2013 (*Nowy Komentarz Biblijny*, red. A. Paciorek i in.), s. 167.

⁵¹ Por. C. Naumowicz, *Człowiek w ekologicznej doktrynie o stworzeniu. Niektóre aspekty antropologii teologicznej Jürgena Moltmanna*, w: *Małżeństwo i rodzina od Biblii po współczesność*, red. A.J. Najda, Warszawa 2008, s. 225.

⁵² Por. R. Cantalamess, *Nasza wiara. Credo rozważane i wprowadzane w życie*, tłum. K. Stopa, Kraków 2017, s. 113.

⁵³ Franciszek, *Modlitwa jako osobista relacja z Bogiem*, OsRom 398 (2017) nr 12, s. 20; por. R. Cantalamess, dz. cyt., s. 114.

⁵⁴ Benedykt XVI, *Rodzina chrześcijańska wspólnotą wychowania i wiary*, OsRom 276 (2005) nr 9, s. 30; AAS 97 (2005) nr 7, s. 811.

⁵⁵ Słowa św. Jana Apostoła wskazują nam na źródło wszelkiej miłości, na źródło którym jest Bóg. Jednak by lepiej zrozumieć dynamizm Boskiej miłości musimy krótko przedstawić dwa procesy, które dokonują się w Bogu na płaszczyźnie miłości. Chodzi nam w tym miejscu o dwa procesy: pierwszy do eksplozja, a drugi to implozja. Roman E. Rogowiecki w swojej interpretacji tych procesów na pierwszym miejscu stawia implozję, a dopiero na drugim eksplozję. Uważam jednak, że terminy te powinny znajdować się w kolejności, którą zaproponowałem przed chwilą, a to dlatego, że Boska eksplozja stanowi pierwszy element w procesie Boga jako Miłości, który charakteryzuje się tym, że to Bóg powodowany miłością, która jest w Jego wnętrzu, postanowił stworzyć człowieka. A dopiero po stworzeniu

wyrażają ze szczególną jasnością istotę wiary chrześcijańskiej: chrześcijański obraz Boga i także wynikający z niego obraz człowieka i jego drogi⁵⁶; bycie stworzonym do relacji, do miłości, do dawania i przyjmowania siebie, podobnie jak jest w Bogu, Jego wewnętrznej relacji⁵⁷. Jak zauważa Gerhard L. Müller w wywiadzie z Carlosem Granadosem, „Każdy mężczyzna i każda kobieta są adresatami odwiecznej miłości Boga⁵⁸, urzeczywistniając ją we wspólnym ich życiu, jako małżonków, wspólnoty osób, tworzącej jedność. „Fakt, że jesteśmy stworzeni na obraz i podobieństwo Boga-komunii, skłania nas do zrozumienia samych siebie jako istot-w-relacji i przeżywania relacji międzyludzkich w solidarności i wzajemnej miłości⁵⁹”.

Ponadto odwołując się do analogii ikony możemy stwierdzić, że rodzina jest ikoną Boga w dzisiejszym świecie. Jej wymiar wspólnotowy (mąż-żona i dzieci) połączony dynamizmem miłości odzwierciedla dynamizm uczucia, ukazanego w więzi Ojca i Syna mocą Ducha Świętego⁶⁰. Ponadto w tym dynamizmie miłości istniejącym między Osobami Boskimi daje się zauważyć niejako strukturę rodziny. Papież Franciszek stwierdza, że „Bóg jest «rodziną», składającą z trzech Osób, które miłują się tak bardzo, że tworzą jedno. Ta «boska rodzina» nie jest zamknięta w sobie, ale jest otwarta, objawia się w stworzeniu i historii i wkroczyła w świat ludzi, żeby wezwać wszystkich do włączenia się w nią. Trynitarny horyzont komunii obejmuje nas wszystkich i pobudza do życia w miłości i w braterskim dzieleniu się, w przekonaniu, że tam, gdzie jest miłość, jest Bóg⁶¹”.

Papież Franciszek ukazując obraz Boga w małżonkach podkreśla, że: „Obrazem Boga jest para małżeńska: mężczyzna i kobieta; nie tylko mężczyzna, nie tylko kobieta, lecz oboje. To jest obraz Boga: miłość, przymierze Boga z nami przedstawione są w tym przymierzu mężczyzny i kobiety. I to jest bardzo piękne! Jesteśmy stworzeni, by kochać, jako odbłask Boga i Jego miłości. A w jedności małżeńskiej mężczyzna i kobieta urzeczywistniają to powołanie w znaku wzajemności oraz pełnej i ostatecznej komunii życia⁶²”. Dalej papież wskazuje, że

człowieka wchodzi drugi element, którym jest Boska implozja, która jest „wciągnięciem” w życie trzech Osób Boskich osoby czwartej, człowieka. Stąd możemy zauważyć, że z *Trinitas* powstaje *Quartitas*. Por. R.E. Rogowiecki, *Człowiek stworzony do miłości*, w: „Sztuka relacji międzyludzkich. Miłość, małżeństwo, rodzina”, red. J. Augustyn, Kraków 2014, s. 14–15.

⁵⁶ DCE nr 1: AAS 98 (2006) nr 3, s. 217.

⁵⁷ Por. J. Ratzinger, *Wprowadzenie do chrześcijaństwa*, s. 567.

⁵⁸ G.L. Müller, C. Granados, *Raport o stanie nadziei. Rozmowa z Carlosem Granadosem*, tłum. K. Jasiński, Warszawa 2017, s. 41.

⁵⁹ Franciszek, *Trynitarny horyzont komunii*, OsRom 383 (2016) nr 6, s. 56.

⁶⁰ Por. K. Klauza, *Małżeństwo ikoną Boga według adhortacji „Familiaris consortio”*, „Roczniki Teologiczne. Teologia dogmatyczna” 54 (2007) z. 2, s. 127; S. Kunka, *Natura człowieka a ludzka płciowość*, „Teologia w Polsce” 6 (2012) nr 1, s. 95.

⁶¹ Franciszek, *Trynitarny horyzont komunii*, s. 56.

⁶² Tenże, *Dwoje w jednym*, OsRom, 361(2014) nr 5, s. 37.

zawarcie sakramentalnego związku małżeńskiego w kobiecie i mężczyźnie, tworzących jedność, odbija się miłość Trójjedynego Boga: „Małżeństwo jest ikoną miłości Boga do nas”⁶³.

W *Amoris laetitia*, w odniesieniu do obrazu miłości małżonków, będącej odbiciem miłości Trójcy Świętej, papież Franciszek zauważa: „Para, która kocha i rodzi życie, jest prawdziwą żywą «figurą» (ale nie żadną z tych wykonanych z kamienia lub złota, jakich zakazuje Dekalog), zdolną ukazać Boga Stwórcę i Zbawiciela. Dlatego płodna miłość staje się symbolem intymnej rzeczywistości Boga (por. Rdz 1,28; 9,7; 17,2-5.16; 28,3; 35,11; 48,3-4). (...) W tym świetle owocne relacje małżonków stają się obrazem, służącym do odkrycia i opisanja tajemnicy Boga kontemplowanej przez chrześcijan poznających w Trójcy Świętej Boga Ojca, Syna i Ducha miłości. Trójjedyny Bóg jest komunią miłości, a rodzina jest jej żyjącym odzwierciedleniem”⁶⁴. Tak więc sam „Bóg jest miłością i w sobie samym przeżywa tajemnicę osobowej komunii miłości. Stwarzając człowieka na swój obraz i nieustannie podtrzymując go w istnieniu, Bóg wpisuje w człowieczeństwo mężczyzny i kobiety powołanie, a więc zdolność i odpowiedzialność za miłość i wspólnotę. Miłość jest zatem podstawowym i wrodzonym powołaniem każdej istoty ludzkiej”⁶⁵. Za Augustynem powiedzieć możemy, że „*Immo vero vides Trinitatem, si caritatem vides*”⁶⁶. I tym samym możemy ukazać „Głęboki personalizizm miłości chrześcijańskiej, jaki (...) wyrasta z wewnętrznej miłości Trójcy Świętej”⁶⁷. Mamy tu wskazanie na prawdę, ukazującą człowiekowi, że miłość ludzka posiada swoje źródło w wewnętrznym życiu *Dyas*, gdzie elementem łączącym Ojca i Syna jest uosobiona Miłość⁶⁸. Z kolei za papieżem Pawłem VI można stwierdzić, że „Miłość jest spoiwem, które nadaje trwałość tej wspólnocie życiowej [małżonków]; jest porywem, który prowadzi do coraz doskonalszej pełni. Każde jestestwo ludzkie w niej uczestniczy, w głębi swej osobowej tajemnicy, w jej treściach uczuciowych, zmysłowych, zarówno cielesnych jak i duchowych, aż do ukształtowania coraz to doskonalszego obrazu Boga. Małżeństwo ma za zadanie urzeczywistniać ten obraz Boży w następstwie czasu i kształtować go poprzez radości i smutki; w ten sposób miłość staje się czymś więcej aniżeli tylko miłością”⁶⁹.

⁶³ Tamże; por. Tenże, *Potrzebny jest prawdziwy katechumenat przygotowujący do sakramentu małżeństwa*, OsRom 391 (2017) nr 3–4, s. 26; AAS 109 (2017) nr 3, s. 261; A.J. Sobczyk, *Rodzina chrześcijańska w nauczaniu papieża Franciszka*, „Teologia i Moralność” 16 (2014) nr 2, s. 202.

⁶⁴ AL nr 11: AAS 108 (2016) nr 4, s. 315; Por. Tamże nr 71: AAS 108(2016) nr 4, s. 339.

⁶⁵ FC nr 11: AAS 74 (1982) nr 2, s. 91–92.

⁶⁶ Cyt. za DCE nr 19: AAS 98 (2006) nr 3, s. 233.

⁶⁷ A. Klupczyński, *Miłość jest „Boska” i przekształca nas w „My”*. Kościół jako „*communio caritatis*”, „Teologia dogmatyczna. *Deus caritas est*”, t. 2, red. K. Michalczak, s. 105.

⁶⁸ Por. Tamże, s. 105.

⁶⁹ Paweł VI, *Bądźcie mi świadkami. Przemówienia do ludzi świeckich*, oprac. E. Weron, Poznań-Warszawa 1975, s. 254.

Kolejnym istotnym aspektem tych rozważań jest ciało jako miejsce wyrażania miłości. Zwrócił na to uwagę papież Franciszek, stwierdzając: „Ludzkie ciało nie jest narzędziem przyjemności, ale miejscem naszego powołania do miłości, a w autentycznej miłości nie ma miejsca na rozpustę i jej powierzchowność. Mężczyźni i kobiety zasługują na więcej”⁷⁰. Tak więc stworzenie mężczyzny i kobiety na obraz i podobieństwo Boga jest uczynieniem przez Tróję Świętą pierwotnego obrazu samej Siebie⁷¹.

Jednak trynitarny aspekt małżeństwa posiada inną, nową postać w Pawłowym nauczaniu, kiedy to Apostoł Narodów małżeństwo ukazuje jako „tajemnicę” istniejącą pomiędzy Chrystusem (Oblubieńcem) a Kościołem (Oblubienicą) (por. Ef 5,21-33)⁷².

Grzech złamaniem obrazu Boga w człowieku

Wraz z dalszą lekturą Pisma Świętego można się dowiedzieć, że przez nieposłuszeństwo, którego dopuścili się pierwsi rodzice, na świat wszedł grzech (por. Rdz 3), ponieważ człowiek zaczął szukać „licznych wykrętów” (Koh 7,29). Skutkiem grzechu staje się „złamany” obraz Boga w człowieku, a konsekwencją zakłócenie elementów składających się na obraz małżeństwa mężczyzny i kobiety, jako podobieństwa Boga. Zostaje tu naruszona wzajemna miłość, odzwierciedlająca odwieczną miłość panującą między Osobami Boskimi. Zostaje naruszona także jedność, będąca cechą określającą doskonałość relacji w Bogu, a ponad to zostaje naruszona sfera przeżywania odmienności płciowej⁷³. W ten sposób Księga Rodzaju ukazuje nam „zależność przyczynowo-skutkową (...): gdy ludzkość uważa Boga za swego nieprzyjaciela, relacja mężczyzny i kobiety zostaje zaburzona. Z kolei niewłaściwa relacja między mężczyzną i kobietą może uniemożliwić dostęp do oblicza Boga”⁷⁴. Świadkiem tego „ciemnego” zaburzenia relacji miłości i czystości pomiędzy mężczyzną i kobietą, zapoczątkowaną w stadium wyjściowym i rozszerzającą się w czasie staje się słowo Boże. Relacja, która na początku charakteryzowała się doskonałą harmonią między mężczyzną i kobietą przekształca się w dominację jednego względem drugiego: „Do twojego męża będziesz lgnęła, ale on będzie panował nad tobą” (Rdz 3,16)⁷⁵.

⁷⁰ Franciszek, *Ludzkie ciało jest miejscem powołania do miłości*, <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2018-10/papa-katecheza-srodowa-31-pazdziernika.html>, [dostęp: 1.11.2018].

⁷¹ Por. S. Hahn, *Na początku jest miłość. Odnaleźć swoją rodzinę w Kościele i w Trójcy Świętej*, tłum. T. Dekert, Kraków 2012, s. 49.

⁷² Por. AL nr 11: AAS 108(2016) nr 4, s. 315.

⁷³ Por. Kongregacja Nauki Wiary, dz. cyt., s. 34.

⁷⁴ Tamże, s. 34–35.

⁷⁵ Por. AL nr 19; Por. Franciszek, *Nie ulegajmy globalizacji zubożnienia*, OsRom 354 (2013), nr 8–9, s. 25; Franciszek, *Orędzie na XXX Światowy Dzień Młodzieży 2015 r. Miejcie odwagę iść pod prąd i być szczęśliwi*, OsRom 369 (2015) nr 2, s. 7.

W posynodalnej adhortacji o miłości w rodzinie Franciszek stwierdza: „Nie możemy też zapomnieć o złu, jakie grzech wprowadza w społeczeństwo, gdy człowiek zachowuje się jak tyran względem natury, niszcząc ją, używając jej egoistycznie, a nawet brutalnie. Konsekwencją tego jest zarówno pustynnienie gleby (por. Rdz 3,17-19), jak i nierówności gospodarcze i społeczne, przeciw którym wyraźnie wznosi się głos proroków, od Eliasza (por. 1 Krl 21), aż po słowa, które Jezus wypowiada przeciwko niesprawiedliwości (por. Łk 12,13-21; 16,1-31)”⁷⁶. I tak w związku z wkroczeniem na scenę świata grzechu papież Franciszek ukazując drogę mężczyzny i kobiety, jako drogę „cierpienia i krwi”, przedstawioną w Piśmie Świętym, zaczynając od bratobójczej zbrodni Kaina na Abla, dalej dzieci i żony patriarchów Izraela: Abrahama, Izaaka i Jakuba poprzez rodzinę Dawida, trudności w domu Tobiasza czy opuszczenia Hioba⁷⁷.

Podsumowanie

Reasumując należy zaznaczyć, że Pismo Święte po raz kolejny odsłania przed nami swoją tajemnicę. Tym razem chodzi o tajemnicę antropologiczną małżeństwa i rodziny w perspektywie miłości. Nie bez powodu dla judaistycznego i chrześcijańskiego zrozumienia antropologicznej tajemnicy małżeństwa i rodziny tak istotna i ważna jest analiza Biblii, ukazującej nam te dwie instytucje jako istotne i niezbędne dla współczesnego ich zrozumienia. Dlatego analiza i interpretacja zawartych w księgach natchnionych zagadnień małżeństwa i rodziny tego opracowania staje się pomocna współczesnemu człowiekowi poprzez ukazywanie ich antropologicznych korzeni, odkrywanych dzięki poznaniu Bożego zamysłu zawartego w Objawieniu Bożym i potwierdzonym w Osobie Jezusa Chrystusa, a odnoszącym się do związku między mężczyzną i kobietą. Wśród najważniejszych kwestii, które wskazano, należy wymienić miłość, a jej konsekwencją staje się jedność.

To właśnie miłość jest najważniejszym przymiotem Boga, a poprzez jej ukazanie w życiu mężczyzny i kobiety staje się drogą do jej ciągłego odkrywania, pogłębiania i pielęgnowania czego skutkiem jest poznawanie coraz to pełniejszego wymiaru miłości tak w życiu wspólnym małżonków jak i we wspólnocie rodzin. Tylko w takiej relacji, poszczególne osoby potrafią odnaleźć siebie, a przez to odnaleźć miłość, nacechowaną podmiotowością osoby, czyli posiadającą cechy relacji interpersonalnych, a nie przedmiotowych, co niestety jest dziś domeną relacji międzyosobowych. Dzięki poznaniu relacji pierwotnej, człowiek uczy się wychodzenia poza własny świat oraz uczy się budowania relacji z drugim człowiekiem, tak w życiu małżeńskim, rodzinnym i społecznym, co z kolei przekłada

⁷⁶ AL nr 26.

⁷⁷ Por. Tamże nr 20.

się na postawę: dawać – przyjmować – dawać, a wyrazem tego jest wzajemne miłowanie, szczególnie w miłości małżeńskiej i rodzinnej.

Obok miłości drugim bardzo ważnym aspektem jest jedność mężczyzny i kobiety. Stąd możemy powiedzieć, że konsekwencją miłości mężczyzny i kobiety w małżeństwie staje się ich jedność na wzór Trójcy Świętej, gdzie więzią miłości między Ojcem i Synem jest osobowa miłość, którą jest Duch Święty. Tak jak Bóg jest jednością trojga, tak samo mężczyzna i kobieta poprzez sakrament małżeństwa stają się jednością dwojga, jednością w „my”, a więc wspólnotą jednego życia, jednego „ja” przy jednoczesnym wychodzeniu drugiemu naprzeciw, eliminując tym samym granicę „ja” samotności i otwierając się na wspólne życie. To wchodzenie we wspólnotę „my” staje się otwarciem na drugiego, jego przyjęciem z jednoczesnym zaakceptowaniem go i wprowadzeniem w życie drugiego, gdzie to jedno życie staje się życiem także drugiego, czyli wspólnotą „my” w „ja”.

Bibliografia

- Balthasar H.U. von, *Osoby dramatu. Osoby w Chrystusie*, tłum. W. Szymona, Kraków 2003 (Teodramatyka, t.2/2).
- Benedykt XVI, Encyklika *Deus caritas est* o miłości chrześcijańskiej, Rzym 2005: AAS 98(2006) nr 3, s. 217–252.
- Benedykt XVI, *Rodzina chrześcijańska wspólnotą wychowania i wiary*, OsRom 276(2005) nr 9, s. 30–33: AAS 97(2005) nr 7, s. 809–817.
- Benedykt XVI, *Wsluchiwać się z całym Kościołem w słowo i wolę Chrystusa. Homilia podczas Mszy św. z okazji inauguracji pontyfikatu*, OsRom 272(2005) nr 6, s. 10–12: AAS 97(2005) nr 5, s. 707–712.
- Cantalames R., *Nasza wiara. Credo rozważane i wprowadzane w życie*, tłum. K. Stopa, Kraków 2017.
- Franciszek, Adhortacja Apostolska *Gaudete et exultate* o powołaniu do świętości w świecie współczesnym, Rzym 2018: AAS 110(2018) nr 8, s. 1111–1161.
- Franciszek, http://w2.vatican.va/content/francesco/it/angelus/2018/documents/papa-francesco_angelus_20181104.html [dostęp: 4.11.2018].
- Franciszek, *Darmowa i bezgraniczna miłość Boga*, OsRom 370(2015) nr 3–4, s. 50–51.
- Franciszek, *Dwoje w jednym*, OsRom 361(2014) nr 5, s. 37–38.
- Franciszek, Encyklika *Laudato si'* poświęcona trosce o wspólny dom, Rzym 2015: AAS 107(2015) nr 9, s. 847–945.
- Franciszek, *Jezus a małżeństwo mężczyzny i kobiety*, OsRom 371(2015) nr 5, s. 47–48.
- Franciszek, *Kobieta jest arcydziełem stworzenia*, OsRom 371(2015) nr 5, s. 46–47.
- Franciszek, *Kobiety ucieleśniające czule oblicze Boga*, OsRom 370(2015) nr 3–4, s. 21–22: AAS 107(2015) nr 3, s. 264–266.
- Franciszek, *Kreatywność i śmiałość*, OsRom 371(2015) nr 5, s. 45–46.
- Franciszek, *Ludzkie ciało jest miejscem powołania do miłości*, <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2018-10/papa-katecheza-srodowa-31-pazdziernika.html> [dostęp: 1.11.2018].
- Franciszek, *Miejsce dla dobra w naszym życiu*, OsRom 391(2017) nr 3–4, s. 29: AAS 109(2017) nr 3, s. 222–223.
- Franciszek, *Modlitwa jako osobista relacja z Bogiem*, OsRom 398(2017) nr 12, s. 20–21.

- Franciszek, *Nadzieja dla społeczeństwa*, OsRom 368(2015) nr 1, s. 45-46: AAS 107(2015) nr 1, s. 54-56.
- Franciszek, *Od początku stworzenia Bóg błogosławi ludzką miłość*, OsRom 376(2015) nr 10, s. 15-17: AAS 107(2015) nr 11, s. 1129-1132.
- Franciszek, *Papież na Mszy: bez kobiety nie byłoby w świecie harmonii*, http://pl.radiovaticana.va/news/2017/02/09/papiez_na_mszy_bez_kobiet_nie_byloby_w_swiecie_harmonii/1291477 (dostęp: 17 VI 2017 r.).
- Franciszek, Posynodalna Adhortacja Apostolska *Amoris laetitia* o miłości w rodzinie, Rzym 2016: AAS 108(2016) nr 4, s. 311-446.
- Franciszek, *Potrzebny jest prawdziwy katechumenat przygotowujący do sakramentu małżeństwa*, OsRom 391(2017) nr 3-4, s. 25-26: AAS 109(2017) nr 3, s. 260-262.
- Franciszek, *Rodzina oparta na związku mężczyzny i kobiety jest faktem antropologicznym*, OsRom 367(2014) nr 12, s. 37-38: AAS 106(2014) nr 12, s. 979-981.
- Franciszek, *Trynitarny horyzont komunii*, OsRom 383(2016) nr 6, s. 55-56.
- Franciszek, *Wielka praca*, OsRom 373(2015) nr 6, s. 47-48.
- Franciszek, *Wspierajcie Synod modlitwą*, OsRom 376(2015) nr 10, s. 17-18.
- Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka*, tłum. Marta Przyszychowska, Kraków 2006 (Źródła Myśli Teologicznej, t. 39).
- Haddad Ph., *Mądrość rabinów*, tłum. E. Burska, Warszawa 2012.
- Hahn S., *Na początku jest miłość. Odnaleźć swoją rodzinę w Kościele i w Trójcy Świętej*, tłum. T. Dekert, Kraków 2012.
- II Sobór Watykański, Konstytucja o objawieniu Bożym *Dei verbum*, w: „Sobór Watykański II, Konstytucje. Deklaracje. Dekrety. Tekst polski. Nowe tłumaczenie”, Poznań 2012, s. 350-363.
- Jan Paweł II, Adhortacja Apostolska *Familiaris consortio* o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym, Rzym 1981: AAS 74(1982) nr 2, s. 81-191.
- Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio* o relacjach między wiarą a rozumem, Rzym 1998: AAS 91(1999) nr 1, s. 5-88.
- Jan Paweł II, List Apostolski *Mulieris dignitatem* o godności i powołaniu kobiety, Rzym 1988: AAS 80(1988) nr 13, s. 1653-1729.
- Jan Paweł II, *Mężczyznę i niewiastę stworzył ich. Część pierwsza: słowa Chrystusa*, Warszawa 2008 (Kolekcja dzieł Jana Pawła II, t. 50).
- Jankowski S., *Małżeństwo i rodzina w Piśmie Świętym*, Szczecin 2008.
- Jazykowa I., *Świat ikony*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 2007 (Bogosłowije, t.1).
- Klauza K., *Małżeństwo ikonę Boga według adhortacji „Familiaris consortio”*, „Roczniki Teologiczne. Teologia dogmatyczna” 54(2007) z. 2, s. 125-140.
- Klupczyński A., *Miłość jest „Boska” i przekształca nas w „My”*. Kościół jako „*communio caritatis*”, „Teologia dogmatyczna. *Deus caritas est*”, t. 2, red. K. Michalczak, s. 101-114.
- Kołacz P., *Obraz Boży w człowieku w tajemnicy stworzenia według św. Augustyna*, „Studia Theologica Varsaviensia” 34(1996) nr 2, s. 75-89.
- Kongregacja Nauki Wiary, *List do biskupów Kościoła katolickiego o współdziałaniu mężczyzny i kobiety w Kościele i świecie*, OsRom 278(2005) nr 11-12, s. 33-39: AAS 96(2004) nr 10, s. 671-687.
- Kunka S., *Natura człowieka a ludzka płciowość*, „Teologia w Polsce” 6(2012) nr 1, s. 89-100.
- Lamarche P., *Obraz*, w: STB, red. X. Leon-Dufour, tłum. K. Romaniuk, Poznań-Warszawa 1973, s. 593-596.
- Lemański J., *Księga Rodzaju. Rozdziały 1-11. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz*, t. 1/1, Częstochowa 2013 (=Nowy Komentarz Biblijny, red. A. Paciorek i in.).

- Müller G.L., *Dogmatyka katolicka*, tłum. W. Szymona, Kraków 2015.
- Müller G.L., Granados C., *Raport o stanie nadziei. Rozmowa z Carlosem Granadosem*, tłum. K. Jasiński, Warszawa 2017.
- Naumowicz C., *Człowiek w ekologicznej doktrynie o stworzeniu. Niektóre aspekty antropologii teologicznej Jürgena Moltmanna*, w: „Małżeństwo i rodzina od Biblii po współczesność”, red. A.J. Najda, Warszawa 2008, s. 221–229.
- Ozorowski E., *Małżeństwo i rodzina w zamyśle Bożym*, Warszawa 2009.
- Paweł VI, *Będziecie mi świadkami. Przemówienia do ludzi świeckich*, oprac. E. Weron, Poznań-Warszawa 1975.
- Ratzinger J., *Na początku Bóg stworzył. Cztery kazania o stworzeniu i upadku. Konsekwencje wiary w stworzenie*, tłum. J. Merecki, Kraków 2006.
- Ratzinger J., *Wprowadzenie do chrześcijaństwa. Wyznanie – Chrzt – Naśladowanie*, red. pol. K. Gózdź, M. Górecka, tłum. R. Biel, M. Górecka, Lublin 2017 (=Joseph Ratzinger *Opera Omnia*, t. 4).
- Riccardo di s. Vittore, *La Trinità. Traduzione, introduzione, note e indici*, cura. M. Spinelli, Roma 1990.
- Rogowiecki R.E., *Człowiek stworzony do miłości*, w: „Sztuka relacji międzyludzkich. Miłość, małżeństwo, rodzina”, red. J. Augustyn, Kraków 2014, s. 13–22.
- Romaniuk K., *Małżeństwo i rodzina według Biblii*, Kraków 2015.
- Rychlicki Cz., *Sakramentalny charakter przymierza małżeńskiego. Studium teologicznodogmatyczne*, Płock 1997.
- Sobczyk A.J., *Rodzina chrześcijańska w nauczaniu papieża Franciszka*, „Teologia i Moralność” 16(2014) nr 2, s. 201–214.
- Tichy R., *Mistyczna historia człowieka według Bernard z Clairvaux*, Kraków 2011.
- Vidal M., *Stworzył ich jako mężczyznę i niewiastę*, w: „Sztuka relacji międzyludzkich. Miłość, małżeństwo i rodzina”, red. J. Augustyn, Kraków 2014.
- Franciszek, *Nie ulegajmy globalizacji zubożnienia*, OsRom 354(2013), nr 8–9, s. 25.
- Franciszek, *Orędzie na XXX Światowy Dzień Młodzieży 2015 r. Miejcie odwagę iść pod prąd i być szczęśliwi*, OsRom 369(2015) nr 2, s. 7.

Grzegorz Łęcicki*

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ORCID: 0000-0003-3600-9990

ZNACZENIE NIEDOOKREŚLEŃ ORAZ DETALI W SZTUCE KINEMATOGRAFICZNEJ NA PRZYKŁADZIE TWÓRCZOŚCI ANDRZEJA WAJDY I STANISŁAWA BAREI

Streszczenie

Syntetyczne przedstawienie roli i znaczenia niedookreśleń, detali i elementów audialnych w polskich filmach fabularnych i serialach telewizyjnych na przykładzie dzieł Andrzeja Wajdy i Stanisława Barei. Zaakcentowanie znaczenia szczegółów w sztuce kinematograficznej. Przedstawienie przykładów niedomówień jako narzędzi aluzji historycznych i politycznych. Przypomnienie symbolicznego znaczenia elementów audialnych, szczególnie utworów patriotycznych. Wskazanie charakterystycznych i wymownych detali zarówno w znanych filmach fabularnych – dramatycznych i komediowych, jak i w popularnych serialach telewizyjnych. Przykład analitycznego studium ilustrującego potrzebę edukacji medialnej i dokładnego oglądania przekazów filmowych jako komunikatów medialnych.

Słowa kluczowe: film polski, Andrzej Wajda, Stanisław Bareja, niedookreślenie, szczegół

* Grzegorz Łęcicki – prof. UKSW dr hab., teolog mediów i komunikacji, kierownik Katedry Teologii Środków Społecznego Przekazu i Edukacji Medialnej, przewodniczący Rady Dyscypliny Nauk o Komunikacji Społecznej i Mediach w Instytucie Edukacji Medialnej i Dziennikarstwa (IEMiD) na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, od 2018 r. dyrektor IEMiD; badacz mediów audiowizualnych, głównie filmów fabularnych oraz seriali telewizyjnych, autor m.in. monografii *Widmo prawdy – projekcja fałszu. Ekranowa indoktrynacja, manipulacja i propaganda na przykładzie fabularnych oraz serialowych obrazów wojny, okupacji i stalinizmu w kinematografii polskiej 1944–2019*, Warszawa 2020.

Summary

THE IMPORTANCE OF UNDEFINITIONS AND DETAILS IN THE ART OF CINEMATOGRAFICAL ART ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF ANDRZEJ WAJDA AND STANISŁAW BAREJA

Synthetic presentation of the role and meaning of understatements, details and audio elements in Polish feature films and TV series on the example of works by Andrzej Wajda and Stanisław Bareja. Emphasizing the importance of details in the art of cinematography. Presenting examples of understatements as tools of historical and political allusions. A reminder of the symbolic meaning of audio elements, especially patriotic songs. Indication of characteristic and eloquent details both in well-known feature films – dramatic and comedy, as well as in popular TV series. An example of an analytical study illustrating the need for media education and careful viewing of film messages as media messages.

Keywords: Polish film, Andrzej Wajda, Stanisław Bareja, understatement, detail

Wstęp

Do istotnych cech fabularnych dzieł kinematograficznych należą niedookreślenia rozumiane jako właściwe językowi ruchomych obrazów nawiązania do świata realnego, wymagające od widzów wypełnienia w procesie percepcji¹, a więc wiedzy, wyobraźni, skojarzeń². W narracji filmowej obok jej głównych elementów istotne są także detale, które pozornie wydają się nie mieć jakiegoś szczególnego znaczenia dla ogólnej wymowy obrazu, ale jednak są ważne jako komunikaty określonych treści mających nierzadko wymiar symboliczny, alegoryczny³. Celem niniejszego studium jest wskazanie charakterystycznych egzemplifikacji niedookreśleń, niedomówień, domyślników oraz szczegółów i zaakcentowanie ich znaczenia jako elementów filmów fabularnych oraz seriali telewizyjnych, głównie na przykładzie twórczości kinematograficznej dwóch wybitnych polskich reżyserów, a mianowicie Andrzeja Wajdy oraz Stanisława Barei. Mimo przepaści gatunkowej dzielącej ich obrazy – Wajda realizował dramaty, a Bareja komedie – obaj zgodnie z wymogami sztuki kinematograficznej i uwarunkowaniami politycznymi umiejętnie posługiwali się niedookreśleniami oraz detalami, by komunikować widzom zaplanowane treści. Metoda indukcji fenomenologicznej,

¹ Por. M. Hendrykowski, *Narracja w filmie i ruchomych obrazach*, Poznań 2019, s. 96–98.

² Por. Tenże, *Semiotyka ruchomych obrazów*, Poznań 2014, s. 53–56.

³ Por. J. Płażewski, *Język filmu*, Warszawa 2008, s. 277–280, 332.

odnosząca się do filmów jako przekazów medialnych i zakładająca poznawanie szczegółów oraz zrozumienie intencji twórców, stanowić będzie podstawowe narzędzie prowadzonych badań⁴.

Niedomówienie jako narzędzie aluzji historycznych i politycznych

W okresie PRL-u, gdy wszelkie przekazy medialne podlegały cenzurze, niedomówienia były stosowane przez niektórych niepokornych wobec ustroju i władz autorów dzieł kinematograficznych jako aluzje i nawiązania do treści niemożliwych do przedstawienia i rozwinięcia najczęściej ze względów politycznych.

W serialach komediowych Stanisława Barei

Wymownym przykładem posługiwania się formą niedomówień była twórczość arcymistrza komedii, Stanisława Barei. Jego dwa ostatnie dzieła, czyli seriale *Alternatywy 4*⁵ oraz *Zmiennicy*⁶ zawierają treści odbiegające od klasycznej konwencji komediowej. W serialu *Alternatywy 4*, który zyskał miano kultowego⁷, mimo zabawnej i satyrycznej formy udanie wyśmiewającej absurdu codziennej egzystencji w Polsce Ludowej, pojawiły się elementy niezwykle dramatyczne, odnoszące się do faktów i wydarzeń tragicznych oraz niezwykle bolesnych, bo przemilczanych i zakłamywanych. Gdy Balcerkom, mieszkającym w ruderze na Targówku, urzędnik w towarzystwie milicjanta doręczył dokument przydziału mieszkania spółdzielczego na Ursynowie, to zdziwiona Balcerkowa zapytała o termin dokonanej przez męża wpłaty: „A kiedy to on niby płacił?” Biuralista po zerknięciu na dokumenty ze smutnym wyrazem twarzy odpowiedział ponurym głosem: „W 70-tym, w grudniu”⁸. Była to wyraźna aluzja do dramatu, który się wtedy rozegrał na Wybrzeżu, gdy władza krwawo stłumiła protesty stoczniovców demonstrujących przeciwko drastycznym podwyżkom cen żywności⁹. Twórcy badanego serialu posłużyli się wzmianką o dacie jako aluzją przypominającą tragedię, stanowiącą początek przemian politycznych w Polsce¹⁰. Współscenarzysta

⁴ Por. G. Łęcicki, *Analiza filmu jako przekazu medialnego w świetle teologii środków społecznego przekazu*, w: G. Łęcicki, M. Butkiewicz, P. Drzewiecki, D. Jaszewska, *Film w perspektywie teologii mediów i edukacji medialnej*, Warszawa 2017, s. 16–19.

⁵ Zob. *Alternatywy 4*, reż. S. Bareja, 1983.

⁶ Zob. *Zmiennicy*, reż. S. Bareja, 1986.

⁷ Por. P. K. Piotrowski, *Kultowe seriale*, Warszawa 2011, s. 244.

⁸ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 1, *Przydział*.

⁹ Por. J. Eisler, *Grudzień 1970. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2012, s. 129–355.

¹⁰ Por. J. Płoński, *Alternatywy 4. Przewodnik po serialu i rzeczywistości*, Warszawa b.d.w., s. 34.

cyklu, Janusz Płoński, stwierdził: „To była również kpina z ówczesnej propagandy zawsze przedstawiającej robotników i studentów jako wichrzycieli. Jeszcze jedno porozumiewawcze mrugnięcie okiem do widzów, że my wiemy, o co chodzi, i wy też wiecie. Przypomnieliśmy, że ta data jest ważna i że trzeba o niej pamiętać. Ta scena ma właśnie takie drugie dno”¹¹. Podobnych zabiegów w analizowanym serialu jest więcej.

W życiorysie opowiadanym przez docenta Furmana, prezesa spółdzielni mieszkaniowej¹², umieszczono wiele podtekstów odnoszących się do charakterystycznych i dramatycznych wydarzeń z historii PRL-u. Docent relacjonował, że jeden z jego współpracowników wyjechał do Radomia, co stanowiło aluzję do protestów robotniczych w czerwcu 1976 r.¹³ Furman wspominał również: „W 68-mym zostałem docentem i już właśnie miałem dostać mieszkanie po jednym syjonście (...) ale (...) zostało przydzielone jednemu takiemu, co przyjechał z Katowic”¹⁴. Napomknięcie o awansie na docenta i obietnicy mieszkania nawiązywało do wywołanej w 1968 r. przez ówczesną ekipę rządzącą Władysława Gomułki kampanii antysemitki¹⁵, która spowodowała emigrację dużej części inteligentów pochodzenia żydowskiego, w tym także blisko pół tysiąca naukowców¹⁶. Opuszczone stanowiska na uczelniach otrzymywali tzw. docenci marcowi, czyli adiunkci nie mający stopnia doktora habilitowanego, a nawet tylko magistrowie. Wspomnienie o przybyści z Katowic stanowi zaś napomknięcie o nowej ekipie rządzącej, przybyłej do stolicy wraz z E. Gierkiem ze Śląska¹⁷.

W odcinku wyjaśniającym genezę tytułowego adresu autorzy w ironicznej formie skomentowali, niemal wszechobecne w miastach PRL-u, nazwy ulic upamiętniające postacie z komunistycznego panteonu. Podczas pokazanego w serialu posiedzenia Dzielnicowej Rady Narodowej jej przewodniczący zaproponował, by patronem nowej ulicy został porucznik Kazubek. Na pytanie któregoś z radnych, kto to taki, przewodniczący nie umiał odpowiedzieć i poprosił sekretarkę o przejrzenie dokumentów. Panna Jola odczytała zebrany, że Kazubek „odznaczyl się przy budowaniu zrębów i kładzeniu podwalin”, pracował na Koszykowej, a potem został przeniesiony na Rakowiecką¹⁸. Autorzy w zawoalowany sposób dali do zrozumienia, że porucznik Kazubek to był typowy tzw. utrwalacz władzy

¹¹ Zob. Tamże, s. 34–35.

¹² Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 1, *Przydział*.

¹³ Por. P. Sasanka, *Czerwiec 1976. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2006, s. 169–222.

¹⁴ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 1, *Przydział*.

¹⁵ Por. P. Gajdziński, *Gomułka. Dyktatura ciemniaków*, Poznań 2017, s. 358–361, s. 387–393.

¹⁶ Por. J. Eisler, *Polski rok 1968*, Warszawa 2006, s. 116–127, s. 130–132.

¹⁷ Por. P. Gajdziński, *Gierek. Człowiek z węgla*, Poznań 2014, s. 166–167.

¹⁸ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 2, *Pierwsza noc*.

ludowej i ubowiec, na co zresztą wskazywało wyraźnie jego nazwisko (Kaz-Ubek jak i kojarzone z UB wymienione stołeczne adresy¹⁹.

Podobne nazwisko, a mianowicie Zubek, występowało wcześniej w serialu kryminalnym *07 zgłoś się*²⁰. Noszący je służbista, ociężały, leciwy porucznik milicji stanowił przeciwieństwo inteligentnego, młodego, wysportowanego porucznika Borewicza. Nazwisko Zubek wskazywało na nieinteligentne pochodzenie, a niekiedy bywało interpretowane jako świadome skojarzenie z UB. Wszak po rozwiązaniu MBP i UB – w 1954 r. – niektórzy jego funkcjonariusze znajdowali zatrudnienie w szeregach nowego resortu, czyli w MSW albo w milicji²¹. Ścisła współpraca, a raczej podległość MO wobec SB należała do istoty funkcjonowania resortu bezpieczeństwa w PRL-u²². Poczciwy pan Antoni to jednak prosty Zubek, a nie żaden Z-Ubek, podobnie jak inny wcześniejszy serialowy milicjant, również porucznik Zubek²³, nadgorliwy oficer ze szkoły tresury psów milicyjnych z cyklu *Przygody psa Cywila*²⁴.

W analizowanym serialu *Alternatywy 4* pojawiło się jeszcze kilka istotnych aluzji do przemilczanych faktów z najnowszej historii Polski. Balcerek żartował z przemianowania Katowic na Stalinogród²⁵. Dokonano tego po śmierci kremłowskiego dyktatora; stolica Górnego Śląska odzyskała swą oryginalną nazwę w 1956 r.²⁶ Majewski wspominał o rwaniu się na drugi brzeg i zabraniającym tego rozkazie czekania²⁷. Krótka wypowiedź sygnalizowała dramat Powstania Warszawskiego, pozbawionego odsieczy ze strony LWP i armii sowieckiej, które w połowie września 1944 r. zdobyły Pragę²⁸ i zostały wstrzymane na prawym brzegu Wisły²⁹. Ubiegający się o mieszkanie Cichocki, mający dostarczyć do spółdzielni kolejne bzdurne zaświadczenie, stwierdził: „Moi rodzice już dawno nie żyją. Ojciec umarł jeszcze w 43-cim u nich na mrozie”³⁰, co stanowiło przypomnienie o zsyłkach Polaków na Sybir jako formie terroru stalinowskiego wobec obywateli RP³¹. Z pierwotnej wersji scenariusza cenzura usunęła dokładne określenie „w Komi”;

¹⁹ Por. J. Płoński, *Alternatywy 4...*, dz. cyt., s. 86–88.

²⁰ Zob. *07 zgłoś się*, reż. K. Szmagier, A. J. Piotrowski, K. Tarnas, 1976–1987.

²¹ Por. R. Terlecki, *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944–1990*, Kraków 2013, s. 122–125, 134.

²² Por. P. K. Piotrowski, *07 zgłasza się. Opowieść o serialu*, Warszawa 2013, s. 15.

²³ Por. P. K. Piotrowski, *07 zgłasza się...*, dz. cyt., s. 117–118.

²⁴ Zob. *Przygody psa Cywila*, reż. K. Szmagier, 1968–1970.

²⁵ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc.3, *Pierwsza noc*.

²⁶ Por. J. Płoński, *Alternatywy 4*, dz. cyt., s. 90–91.

²⁷ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 3, *Pierwsza noc*.

²⁸ Por. A. Borkiewicz, *Powstanie Warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 1969, s. 403–409.

²⁹ Por. N. Iwanow, *Powstanie Warszawskie widziane z Moskwy*, Kraków 2010, s. 109–116.

³⁰ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc.4, *Profesjonaliści*.

³¹ Por. W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–2015*, Warszawa 2017, s. 109–111.

wskazujące na republikę autonomiczną, w której znajdowały się osławione obozy pracy i śmierci³², co stanowiło o postrzeganiu jej jako jednego wielkiego łagru³³. Kolejne miejsce zesłań, Wierchojańsk, wspomniała żona Majewskiego³⁴. W badanym cyklu znalazły się także aluzje do najbardziej drażliwego dla PRL-u faktu, stale zakłamywanego, czyli zbrodni katyńskiej³⁵. W ostatnim odcinku w emitowanej pierwotnie wersji podteksty o Katyniu cenzura wycięła; dopiero w III RP przywrócono usuniętą sekwencję³⁶. W końcowych częściach badanego cyklu³⁷ w zawołowany sposób poruszony został motyw likwidowania po wojnie świadków mordy katyńskiego³⁸. Okazało się, że Majewski tak naprawdę nazywał się Henryk Gwizdecki, a jego relacja stanowiła nawiązanie do znanej z edycji zagranicznych i podziemnych książki prof. Stanisława Swianiewicza *W cieniu Katynia*. Należy mocno podkreślić, że komediowa forma badanego cyklu nie przeszkodziła twórcom w przemyceniu treści dramatycznych, bardzo ważnych dla społecznej świadomości historycznej³⁹.

Analogiczny mechanizm Stanisław Bareja zastosował również w swoim ostatnim dziele, czyli w serialu *Zmiennicy*, stanowiącym kolejną ironiczną wizję nonsensów życia codziennego wynikających z ustroju Polski Ludowej⁴⁰. Swoistą syntezę ojczystych dziejów zawarł w odcinku *Podróż sentymentalna*⁴¹. Tytuł mogący stanowić odniesienie do romantycznego spotkania głównych bohaterów, czyli Kasi i Jacka, zaakcentował jednak istotne znaczenie pamięci historycznej dla świadomości społecznej i tożsamości narodowej. W pociągu niezbyt rozgarnięty chłopak opowiadał koledze *Pana Tadeusza*, a nawet recytował prolog poematu. Wcześniej jednak mówił: „Czasem jak się trafi podchodząca książka, to bardziej wciąga jak w telewizorze (...) Jak rany, teraz to trafiłem taką jedną. To taki jeden (...) chciał, żeby wszystko było git i żeby zrobiły powstanie, ale tamci (...) nie skapowali się o co się rozchodzi i zamiast w tamtych, to oni w swoich. I zamiast powstania wszystko *pierdut* (...) a później przyszli [tu szeptem koledze do ucha] no i wszystkich zamkli”. Zabawne młodzieżowe streszczenie istoty poematu na-

³² Zob. J. Płoński, *Alternatywy 4*, dz. cyt., s. 139.

³³ Por. A. Applebaum, *Gulag*, tł. J. Urbański, Warszawa 2005, s. 98.

³⁴ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 5, 20-ty stopień zasilania.

³⁵ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 9, *Upadek*.

³⁶ Por. M. Replewicz, *Stanisław Bareja alternatywnie*, Poznań 2019, s. 292–294.

³⁷ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 7, *Spisek*; odc. 8, *Wesele*; odc. 9, *Upadek*.

³⁸ Por. J. Płoński, *Alternatywy 4...*, dz. cyt., s. 227, 260; T. Urban, *Katyni. Zbrodnie i walka propagandowa wielkich mocarstw*, tł. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2019, s. 419–424, s. 432–451.

³⁹ Por. J. Płoński, *Alternatywy 4*, dz. cyt., s. 196–200, 227, 260.

⁴⁰ Por. P. K. Piotrowski, *Kultowe seriale*, dz. cyt., s. 264.

⁴¹ Zob. *Zmiennicy*, dz. cyt., odc. 9, *Podróż sentymentalna*.

rodowego zawierało pomijany w szkolnych analizach wątek powstania przeciwko Moskalom na Litwie oczekującej nadejścia Napoleona.

W jednej z kolejnych sekwencji siedzący na łące chłop wspominał: „Jak byłem takim kajtkiem, to chcieli przejść przez tę rzekę, ale nie dali rady. Przepędził ich stąd generał Sikorski (...) To wierna rzeka”. Była to wyraźna aluzja do wojny polsko-bolszewickiej i bitwy warszawskiej w 1920 r., której jedną z części była bitwa nad Wkrą⁴². Przypomnienie tytułu powieści Stefana Żeromskiego *Wierna rzeka* stanowiło nawiązanie do Powstania Styczniowego. Stanisławowi Barei był też zapewne znany fakt zatrzymania przez cenzurę zrealizowanego w 1983 r. filmu Tadeusza Chmielewskiego, będącego ekranizacją owej powieści Żeromskiego⁴³. Obraz *Wierna rzeka*⁴⁴ miał premierę dopiero 31 sierpnia 1987 r., a więc już po śmierci Barei, który zmarł 14 czerwca 1987 r. W badanym odcinku serialu *Zmiennicy* przeszłość Rzeczypospolitej przedstawił na przykładzie historii własnego rodu Ksawery Radziwiłł, poszukujący ukrytych pamiątek w parku okalającym ruinę pałacu w Zatorach. Po otwarciu odnalezionej skrzyni informował o odzyskanych dokumentach: „Patent oficerski. Akt nadania Zygmunta Augusta”. Pokazał również Gwiazdę Wytrwałości z Powstania Listopadowego, a kamera zaprezentowała Krzyż Srebrny Orderu Virtuti Militari. W końcowej scenie badanego odcinka taksówkarz Jacek pokazał swemu zmiennikowi otrzymaną od księcia obrączkę z napisem „Ojczyzna obrońcy swemu” i wyjaśnił, że było to odznaczenie za męstwo przyznawane podczas Insurekcji Kościuszkowskiej przez samego Naczelnika.

Wskazane wyżej krótkie komunikaty nie tylko przypominały o faktach przemilczanych i zakłamywanych, ale przede wszystkim podważały jeden z najważniejszych mechanizmów propagandy komunistycznej przekonujących, że przeszłość Rzeczypospolitej była zła, mało istotna i dopiero PRL stanowił prawdziwy początek Polski. Opisane sekwencje pokazywały również znaczenie arystokracji jako elity społeczeństwa. Sygnałizowały również permanentne zagrożenie najpierw ze strony carskiej, a potem bolszewickiej Rosji. Kontrastem wobec zaprezentowanych niedookreśleń, aluzji, niedomówień było ukazanie ignorancji młodego pokolenia, nieznającego historii Warszawy. Zastępujący Kasię kierowca taksówki, młody Koniuszko, nie znał dawnej lokalizacji pomnika księcia Józefa Poniatowskiego oraz nie wiedział, gdzie był Adolf-Hitler-Platz (podczas okupacji Niemcy tak nazwali Pl. Piłsudskiego); nie wiedziały tego także młode dyspozytorki w centrali przedsiębiorstwa taksówkowego.

Wspominający zwycięstwo generała Sikorskiego chłop pasący krowy na łące stwierdził: „Mój syn nie słyszał. Mówił, że ich o takim w szkole nie uczono, że

⁴² Por. A. Nowak, *Kłęska imperium zła. Rok 1920*, Kraków 2020, s. 122, 125.

⁴³ Por. *Jak rozpętałem polską komedię filmową. Tadeusz Chmielewski w rozmowie z Piotrem Śmiałowskim*, Warszawa 2012, s. 234–236.

⁴⁴ Zob. *Wierna rzeka*, reż. T. Chmielewski, 1983.

głupoty gadam. A miał same piątki, dobrze się uczył. No, ale z wiekiem doszedł do rozumu. Jakies trzy lata temu przychodzi do mnie i mówi, że jednak, jednak racja była po mojej stronie”. Reżyser jasno zasygnalizował zarówno manipulowanie historią w programie nauczania w epoce PRL-u, jak i funkcjonowanie niezależnych, poza cenzuralnych źródeł wiedzy. Wolno przypuszczać, że S. Bareja poza pamięcią świadków wskazywał także na istnienie podziemnego ruchu wydawniczego, którego sam był aktywnym uczestnikiem⁴⁵. Podziemne wydawnictwa solidarnościowe i docierające do kraju edycje polskich oficyn emigracyjnych obalały monopol informacyjny oficjalnych mediów PRL-u⁴⁶, m.in. poprzez propagowanie prawdy historycznej. Jak wcześniej w serialu *Alternatywy 4*, tak i w cyklu *Zmiennicy* reżyser wplótł przekaz poważnych treści w narrację żartobliwą i satyryczną.

W obrazach dramatycznych Andrzeja Wajdy

Konieczne w warunkach cenzury posługiwanie się aluzjami, metaforami, niedomówieniami, dzięki którym odbiorcy odczytywali intencje autorów, stanowiło swoistą formę dialogu społecznego oraz komunikowania o osobach, faktach, zjawiskach pomijanych w innych, oficjalnych i propagandowych przekazach. Nie zawsze owe zawoalowane przez twórców komunikaty były dla wszystkich zrozumiałe⁴⁷. Tak było w przypadku filmu Andrzeja Wajdy *Lotna*⁴⁸, który wywołał wielką falę krytyki m.in. ze względu na scenę sugestywnej szarży ułanów z szablami na czołgi, co odbierano jako podważenie autorytetu elity II RP i etosu jej armii⁴⁹. Gorące dyskusje oraz polemiki rozgorzały z powodu dosłownej interpretacji przedstawionych scen⁵⁰, postrzeganych przez niektórych nawet jako „szyderstwo z klęski wrześnieowej”⁵¹. Dopiero wyjaśnienia składane potem przez reżysera tłumaczyły sens przedstawionych obrazów jako pewnych skrótów oraz symbolicznych wizji⁵². Napisane później wspomnienia twórcy pozwoliły jeszcze lepiej zrozumieć jego intencje oraz roztropnie interpretować symbolikę ukazanych obrazów, przypominających nieistniejący świat okrytej chwałą polskiej

⁴⁵ Zob. M. Replewicz, *Oczko się odlepiło temu misiu... Biografia Stanisława Barei*, Warszawa 2015, s. 353–379.

⁴⁶ Por. A. Paczkowski, *Wojna polsko-jaruzelska. Stan wojenny w Polsce 13 XII 1981–22 VII 1983*, Warszawa 2006, s. 147–149, 231–233; R. Terlecki, *Solidarność 1980–1989. Polska droga do wolności*, Kraków 2018, s. 156, 219.

⁴⁷ Por. J. Płoński, *Alternatywy 4*, dz. cyt., s. 197–200.

⁴⁸ Zob. *Lotna*, reż. A. Wajda, 1959.

⁴⁹ Por. B. Michalak, *Wajda. Kronika wypadków filmowych*, b.m.w., 2016, s. 54–55.

⁵⁰ Por. W. Bereś, K. Burnetko, *Andrzej Wajda. Podejrzany*, Warszawa 2013, s. 60–61.

⁵¹ P. Włodarski, *Pan Andrzej. Opowieść dokumentalna a Andrzej Wajdzie*, Łódź 2001, s. 66.

⁵² Zob. W. Bereś, K. Burnetko, *Andrzej Wajda...*, dz. cyt., s. 60.

kawalerii⁵³. Początkowa scena przedstawiająca szwadron ułanów jadący leśnymi duktami wśród drzew mieniących się barwami pięknej polskiej jesieni, stanowiła ekranowy fresk, będący kontrastem wobec nadchodzącej lawiny zła⁵⁴. Zapewne nie dla wszystkich było jasne, że uwiarygodnieniu obrazu miało służyć obsadzenie w epizodycznej roli księdza-kawalerzysty, znakomitego jeźdźca, trzykrotnego olimpijczyka, podpułkownika Karola Rómmła, dającego popis umiejętności ułańskich⁵⁵. To kolejny przykład niedookreślenia mającego przypominać świat i ludzi należących do przeszłości.

W filmie *Człowiek z marmuru*⁵⁶, określanym niekiedy jako ostatni obraz Polskiej Szkoły Filmowej albo pierwszy film Kina Moralnego Niepokoju⁵⁷, przypomnienie czasów polskiego stalinizmu i późniejszej epoki tzw. realnego socjalizmu z perspektywy połowy lat 70. i w konfrontacji z propagandą sukcesu kończy się sekwencją ukazującą bohaterkę, Agnieszkę, poszukującą na Wybrzeżu Maćka Tomczyka, syna dawnego przodownika pracy, Mateusza Birkuta. Ojciec młodej reżyserki dopytywał o przyczynę odebrania jej możliwość realizacji filmu o Birkucie i tłumaczył: „Nikt się nie boi wszystkiego. Jak się ktoś boi, to jednej rzeczy. Co to za rzecz?” Gdy córka odpowiedziała, że nie wie, to ojciec, prosty kolejarz, dawny żołnierz lub partyzant (o czym świadczyła Odznaka Grunwaldzka na mundurze), polecił jej się dowiedzieć i odnaleźć Birkuta. Sceny rozgrywające się potem przed wejściem do Stoczni Gdańskiej wraz z widokiem portowych dźwigów i obrazami budowy statków oraz słowa Maćka Tomczyka „Ojciec nie żyje”, kojarzyły się z tragedią grudnia 1970 r.⁵⁸ Stanowiły również odpowiedź na pytanie ojca Agnieszki o przyczynę strachu przed jej filmem: trwogę władz – które egzemplifikowała postać redaktora z telewizji – budziła prawda o kolejnym przykładzie opresyjności totalitarnego ustroju PRL. Jasno i wprost zostało to pokazane później, w kontynuacji dzieła, czyli w filmie *Człowiek z żelaza*⁵⁹, zrealizowanym w warunkach zelżenia cenzury po powstaniu „Solidarności” w sierpniu 1980 r., a przed wprowadzeniem stanu wojennego w grudniu 1981 r. Błyskawicznie zrealizowany *Człowiek z żelaza* miał premierę 27 lipca 1981 r. Na Międzynarodowym Festiwalu Filmowym w Cannes w 1981 r. zdobył Złotą Palmę. Swoistym dopełnieniem ekranowego obrazu dziejów „Solidarności”

⁵³ Zob. A. Wajda, *Kino i reszta świata. Autobiografia*, Kraków 2013, s. 14–21.

⁵⁴ Podobna scena, przedstawiająca marsz szwadronu ułanów pośród kwitnącego sadu, znalazła się w czołówce filmu *Zamach stanu*, reż. R. Filipiński, 1980.

⁵⁵ Por. A. Wajda, *Kino i reszta świata...*, dz. cyt., s. 14–15.

⁵⁶ Zob. *Człowiek z marmuru*, reż. A. Wajda, 1976.

⁵⁷ Por. M. Hendrykowski, *Polska szkoła filmowa*, Poznań 2019, s. 378.

⁵⁸ Scena poszukiwania przez Agnieszkę grobu Birkuta na gdańskim cmentarzu została usunięta, a potem wstawiona do filmu *Człowiek z żelaza*. Zob. W. Bereś, K. Burnetko, *Andrzej Wajda...*, dz. cyt., s. 113.

⁵⁹ Zob. *Człowiek z żelaza*, reż. A. Wajda, 1981.

stała się filmowa biografia jej przywódcy, czyli film *Wałęsa. Człowiek z nadziei*⁶⁰, wyprodukowana już w III RP.

Swoiste niedopowiedzenie znalazło się w serialu Andrzeja Wajdy *Z biegiem lat, z biegiem dni...*⁶¹. W ostatnim odcinku przedstawiającym szkolenie drużyn strzeleckich w 1914 r. i ich wymarsz z Krakowa na front jeden z dowódców, rozmawiając z niezdecydowanym intelektualistą, powiedział: „Trzeba się będzie wyłamać z narodu. Nadać sobie prawo wystąpienia za cały naród. Stworzyć fakt dokonany”. Na pytanie interlokutora: „No, ale kto się odważy wziąć na siebie taką odpowiedzialność i kogo u nas posłuchają?” komendant strzelców odpowiedział: „Taki jest tylko jeden”⁶². Telewidzowie sami musieli natychmiast skojarzyć, że chodziło o legendarnego Komendanta, Józefa Piłsudskiego. Jego nazwisko padło później dwukrotnie w innym kontekście w końcowych sekwencjach badanego odcinka.

Symboliczna wymowa elementów audialnych

Przywołane dotąd przykłady niedookreśleń i detali odnosiły się głównie do komunikatów audiowizualnych. Należy więc jeszcze koniecznie zwrócić uwagę na audialne detale niektórych filmów Wajdy i Barei. Za dzieło wyjątkowe pod tym względem uznaje się obraz Andrzeja Wajdy *Popiół i diament*⁶³. Treść filmu, wymowa polityczna, genialna kreacja Zbigniewa Cybulskiego, sceny symboliczne niejako przyćmiły niezwykle bogatą i zróżnicowaną warstwę melodyczną owego obrazu. Pojawiła się w nim bowiem zarówno muzyka poważna, jak i melodie popularnych szlagierów przedwojennych, piosenek wojskowych oraz partyzanckich⁶⁴. Czołówkę filmu ilustrowały spletające się ze sobą fragmenty melodii nostalgicznej *Deszcz, jesienny deszcz* oraz bojowej *Hej, chłopcy, bagnet na broń!* W sali balowej orkiestra grała popularne przedwojenne melodie, np. *Kiedy będziesz zakochany*, *Chryzantemy złociste*, *Ukochana, ja wrócę*, a także walca *Wiener Blut* Straussa. Piosenkarka wykonała Czerwone *maki na Monte Cassino*. Uczestnicy bankietu śpiewali jedną z wersji piosenki *Choć burza huczy wkoło nas*. W pokoju hotelowym komuniści, uczestnicy wojny domowej w Hiszpanii, słuchali puszczonej z płyty hiszpańskiej pieśni rewolucyjnej. Maszerujący nocą ulicą miasteczka żołnierze radzieccy śpiewali jakąś wojenną pieśń rosyjską⁶⁵. W końcowej sekwencji filmu pojawiło się nieudolne wykonanie *Poloneza As-dur*

⁶⁰ Zob. *Wałęsa. Człowiek z nadziei*, reż. A. Wajda, 2013.

⁶¹ Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, reż. A. Wajda, E. Kłosiński, 1980.

⁶² Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt., odc. 8, Kraków 1914.

⁶³ Zob. *Popiół i diament*, reż. A. Wajda, 1958.

⁶⁴ Por. M. Hendrykowski, *Popiół i diament*, Poznań 2008, s. 81.

⁶⁵ Nie jest to jednak *Tiomnaja noc*. Por. M. Hendrykowski, *Popiół i diament*, dz. cyt., s. 81.

Chopina oraz karykaturalny taniec przy wtórze poloneza *Pożegnanie Ojczyzny* Ogińskiego. Ta melancholijna melodia stanowiła także tło napisów końcowych badanego obrazu i jednoznacznie sugerowała rozstanie z odchodzącą w przeszłość dawną, wolną Ojczyzną; polonez Ogińskiego jednoznacznie się bowiem kojarzył z utratą niepodległości i nadchodzącą epoką zaborów, a w kontekście *Popiołu i diamentu* mógł być odczytywany jako odniesienie do ponownego zniewolenia Polski. Słowa pieśni *Czerwone maki na Monte Cassino* były ilustracją jednej z najsłynniejszych scen polskiego kina, czyli wspominania poległych akowców, a także symbolicznie odnosiły się do postaci głównych bohaterów, Maćka i Andrzeja⁶⁶, jako przedstawicieli skazanego na zagładę okupacyjnego pokolenia bojowników o niepodległość, dla których nie było miejsca w nowej, komunistycznej Polsce⁶⁷.

Kontrastem wobec groteskowego tańca kończącego film *Popiół i diament* stała się scena ukazująca dostojeństwo i efektywność godnego wykonania poloneza w końcowej sekwencji ekranizacji *Pana Tadeusza*⁶⁸. Nowy, wspaniały utwór Wojciecha Kilara zachwycał doskonałością jako melodia szlachetnego tańca, będącego niejako symboliczną paradą świetności dawnej Rzeczypospolitej, piękna jej obyczaju i majestatu narodowej tradycji. Znakomite, charakterystyczne postacie bohaterów, wymowny plener i pejzaż ze dworem jako ostoją polskości, barwny, kolorowy świat harmonizujący z przesłaniem miłości i nadziei pomyślnej przyszłości oraz wskrzeszenia Rzeczypospolitej został skonfrontowany w ostatniej scenie z szarzyzną egzystencji emigracyjnej, zawiedzionymi oczekiwaniami, tęsknotą za utraconym ojczystym krajem.

W niektórych obrazach Andrzeja Wajdy muzyka stanowiła istotny element zakończenia. Tak było w przypadku wymienionych wyżej produkcji, a także w ekranizacji *Wesela*⁶⁹. W jego finałowej scenie pieśń Chochola brawurowo wykonał Czesław Niemen⁷⁰. Każdy odcinek jedyne go serialu zrealizowanego przez A. Wajdę, a mianowicie cyklu *Z biegiem lat, z biegiem dni...* rozpoczynał się obrazem wyższej wieży Kościoła Mariackiego w Krakowie i melodią Hejnału Mariackiego. Przedstawienia panoramy Krakowa stanowiły nie tylko dosłowne odniesienia do miejsca akcji serialu, ale symbolicznie dotyczyły dziejów Polski. W pewnym sensie były echem oraz ilustracją słów wypowiedzianych przez pa-

⁶⁶ Por. S. Kuśmierczyk, *Wyprawa bohatera w polskim filmie fabularnym*, Warszawa 2014, s. 70–72, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/16682/Seweryn%20Ku%C5%9Bmierczyk%2C%20Wyprawa%20bohatera%20w%20polskim%20filmie%20fabularnym.pdf?sequence=4&isAllowed=y>, pdf, (dostęp: 13.08.2021).

⁶⁷ Warto przypomnieć, że A. Wajda utożsamiał się z postacią Maćka Chełmickiego. Zob. P. Witek, *Andrzej Wajda jako historyk. Metodologiczne studium z historii wizualnej*, Lublin 2016, s. 321.

⁶⁸ Zob. *Pan Tadeusz*, reż. A. Wajda, 1999.

⁶⁹ Zob. *Wesele*, reż. A. Wajda, 1972.

⁷⁰ Por. B. Michalak, *Wajda...*, dz. cyt., s. 155.

pieża Jana Pawła II w podwawelskim grodzie podczas pierwszej pielgrzymki do Ojczyzny: „Kraków od najmłodszych lat mojego życia, od lat dziecięcych jeszcze, był dla mnie szczególną syntezą wszystkiego co polskie i co chrześcijańskie. Zawsze mówił mi o wielkiej przeszłości mojej Ojczyzny. Zawsze najpełniej wyrażał jej dzieje”⁷¹.

Genialna kompilacja utworów młodopolskich pisarzy (Michała Bałuckiego, Gabrieli Zapolskiej, Jana Augusta Kisielewskiego, Zygmunta Kaweckiego, Juliusza Kaden-Bandrowskiego) pozwoliła na przykładzie historii krakowskich mieszczan ukazać w analizowanym serialu obraz społeczeństwa polskiego w Galicji na przełomie XIX i XX wieku, a dokładnie w latach 1874–1914. Losy rodziny Chomińskich i Dulskich były okazją do przypomnienia fenomenu krakowskiej bohemy i jej przedstawicieli: Stanisława Przybyszewskiego i Tadeusza Żeleńskiego oraz innych wybitnych twórców: Jana Matejki, Michała Bałuckiego, Stanisława Wyspiańskiego. Prezentacja fragmentów ich dokonań, np. *Bitwy pod Grunwaldem*⁷², *Wesela*⁷³, widoku wspaniałych dzieł sztuki: ołtarza Wita Stwosza⁷⁴, witraży w kościele franciszkanów⁷⁵, wnętrza katedry wawelskiej z konfesją św. Stanisława i Czarnym Krucyfiksem królowej Jadwigi⁷⁶ przypominała o dziedzictwie duchowym kształtującym polską tożsamość narodową. Wizyta kolędników z szopką krakowską była świadectwem oryginalnej tradycji folklorystycznej⁷⁷.

Wyjątkowe znaczenie narracji pokazanej w ostatnim odcinku badanego cyklu zostało podkreślone poprzez zmianę podkładu melodycznego czołówki: obok krótkiego fragmentu Hejnału Mariackiego pojawiła się bowiem popularna pieśń z czasów Powstania Styczniowego *Hej strzelcy wraz*, towarzysząca obrazowi marszu oddziału strzelców. Śpiewana była również później, w innej scenie, a mianowicie przez strzelców maszerujących polną drogą na front. Tłem napisów końcowych była oryginalna kompilacja melodii patriotycznych i hymnicznych, czyli *Warszawianki* i *Mazurka Dąbrowskiego* oraz pieśni *Hej strzelcy wraz* i *Mazurka 3 Maja*. Reżyser powtórzył mechanizm zastosowany wcześniej w czołówce *Popiołu i diamentu* i użył go tym razem w zakończeniu serialu. Splatające się melodie jednoznacznie kojarzące się z walką z zaborcami, a więc przypominające Konstytucję 3 Maja, Legiony Dąbrowskiego, Powstanie Listopadowe i Styczniowe stanowiły wymowną syntezę tradycji niepodległościowej.

⁷¹ Jan Paweł II, *Przemówienie powitalne na Błoniach*, w: Tenże, *Pielgrzymki do Ojczyzny. Przemówienia, homilie*, Kraków 2005, s. 143.

⁷² Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt. odc. 1, Kraków 1874.

⁷³ Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt. odc. 4, Kraków 1901.

⁷⁴ Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt. odc. 3, Kraków 1898.

⁷⁵ Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt. odc. 1, Kraków 1874.

⁷⁶ Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt. odc. 6, Kraków 1905.

⁷⁷ Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt. odc. 7, Kraków 1907.

Powtarzającym się elementem audialnym – oprócz pieśni *Hej strzelcy wraz* w ostatnim odcinku – była melodia *Warszawianki*. Grana na domowym fortepianie, śpiewana przez młodych stanowiła tło rozmowy między młodzieńcem, jego ojcem i starym wujem, uczestnikiem Powstania Listopadowego. Syn dopytujący ojca o przyczynę jego nieuczestniczenia w Powstaniu Styczniowym musiał wysłuchiwać argumentacji o trwaniu w postawie lojalistycznej wobec cesarza, zachowywaniu cnót, wiary, języka i godności⁷⁸. *Warszawianka* pojawiła się w analizowanym serialu jeszcze trzykrotnie w ostatnim odcinku⁷⁹. Grana z werwą przez strażacką orkiestrę na Rynku Głównym towarzyszyła wymarszowi strzelców na wojnę w 1914 r. Ponownie była grana na domowym fortepianie Dulskich, a Mela Dulska odśpiewała fragment tej pieśni, zapowiadając przedstawienie patriotyczne. Melodia *Warszawianki* pojawiła się, jak zaznaczono wcześniej, również w zakończeniu serialu. W odcinku prezentującym rewolucję 1905 r. ilustrację muzyczną robotniczej demonstracji stanowiła zaś *Warszawianka 1905*⁸⁰.

Bogatą warstwą melodyczną charakteryzował się film *Wałęsa. Człowiek z nadziei*⁸¹. Wyrażające pragnienie wolności oraz bunt wobec stanu wojennego i totalitaryzmu komunistycznego utwory zespołów młodzieżowych: Chłopców z Placu Broni, Brygady Kryzys, Tiltu, Daabu, Proletaryatu, Róż Europy, Dezertera, Aya RI, KSU, stanowiły wymowną ilustrację dramatycznych wydarzeń na Wybrzeżu z lat 1970–1989.

Istotne elementy audialne pojawiały się również w filmach i serialach Stanisława Barei. W cyklu *Alternatywy 4* lokatorzy zmuszani przez despotycznego dozorcę do amatorskiej twórczości artystycznej jako chór wykonali najpierw socrealistyczny utwór *Majowe święto*, a następnie radośnie odśpiewali *Mazurka 3 Maja*, co naturalnie wzbudziło sprzeciw i dezaprobatę tyrana – gospodarza domu⁸², uosabiającego władzę i ustrój PRL-u. Wymownym znakiem stałego zmagania komunistów o wymazanie z pamięci i świadomości Polaków, obchodzonego w okresie międzywojennym Święta Konstytucji 3 Maja, zlikwidowanego w PRL-u, była scena, w której dzielnicowy kategorycznie przypominał dozorcę: „Flagi trzeba powiesić (...) Drugiego to jeszcze mogą sobie wieczorem, prawda, wisieć, ale żeby mi trzeciego to żadna nie wisała”⁸³. Przypomniana później promiennie wykonana pieśń *Witaj, majowa jutrzeńko* dowodziła nie tylko o żywej pamięci o Święcie 3 Maja, ale również pokazywała dobitnie rozdźwięk między

⁷⁸ Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt. odc. 3, Kraków 1898.

⁷⁹ Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt. odc. 8, Kraków 1914.

⁸⁰ Zob. *Z biegiem lat, z biegiem dni...*, dz. cyt. odc. 6, Kraków 1905.

⁸¹ Zob. *Wałęsa. Człowiek z nadziei*, dz. cyt.

⁸² Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 9, *Upadek*.

⁸³ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 6, *Gołębie*.

autentycznym patriotyzmem a fasadową, obcą ideologią i władzą nie szanującą rodzimych tradycji, szczególnie niepodległościowych.

Nieczyste, niewyraźne dźwięki tła, czyli odgłosy radiowych świstów i trzasków znalazły się w scenie ukazującej wejście dozorczy bez pukania do mieszkania profesora, usiłującego w odbiorniku znaleźć jakąś falę⁸⁴. Wolno się domyślać, że intelektualista – opozycjonista poszukiwał którejś z polskojęzycznych rozgłośni zachodnich, najprawdopodobniej Radia Wolna Europa⁸⁵.

Istotnym elementem muzycznym pojawiającym się w każdym odcinku serialu *Zmiennicy* była piosenka Przemysława Gintrowskiego, stanowiąca tło czołówki⁸⁶. Utwór nawiązujący do szczególnie bogatego w chrystianizmie symbolu drogi jako obrazu ludzkiego życia⁸⁷ („Jak na koła samochodu / nawijamy życia wstęgę”) zawierał istotne przesłanie o potrzebie życzliwości, empatii, przyjaźni, koleżeństwa („Prawidłowy luz ma człowiek / choć doń części brak zamiennych / Twoje koło zapasowe / to kochany wierny zmiennik”). W badanym tekście pojawiło się również sformułowanie „Któż (...) solidarnie da ci zmianę?” Słowo nawiązujące do nazwy NSZZ „Solidarność”, zdelegalizowanego podczas stanu wojennego, nie było – mówiąc najdelikatniej – zbyt lubiane przez władze, a jego używanie było źle widziane przez cenzorów. Wcześniej, w serialu *Alternatywy 4* reżyser zasygnalizował to w scenie rozmowy docenta Furmana z prezesem spółdzielni mieszkaniowej. Gdy prezes zdefiniował, że koleżeńska grupa docenta działa „solidarnie”, to docent stanowczo zaoponował i stwierdził: „wzajemnie”⁸⁸. W intencji twórców cyklu była to również aluzja do podziałów, które następowały w podziemnej Solidarności⁸⁹. W analizowanej piosence tytułowej serialu *Zmiennicy* znalazły się znamienne słowa: „Pamiętamy, szanujemy swe wspomnienia”, stanowiące afirmację historii, zapewne dawniejszej i współczesnej; użycie podniosłej formy („swe”) może wskazywać na rozbieżność istniejącą między indywidualną, osobistą i społeczną („pamiętamy, szanujemy”) interpretacją dziejów, a jej wykoślawioną, narzucaną przez władze propagandową formą nacechowaną fragmentarycznością oraz brakiem szacunku dla narodowej przeszłości. Piosenka Gintrowskiego zawierała również istotne przesłanie nadziei („poczekamy, przecczekamy, dojedziemy”), która ziściła się w 1989 r. wraz z upadkiem komunizmu i powrotem do demokracji oraz gospodarki rynkowej.

⁸⁴ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 7, *Spisek*.

⁸⁵ Por. J. Płoński, *Alternatywy 4*, dz. cyt., s. 200.

⁸⁶ Zob. Przemysław Gintrowski – *Zmiennicy*, https://www.tekstowo.pl/piosenka,przemyslaw_gintrowski,zmiennicy.html, [dostęp: 14.08.2021].

⁸⁷ Por. D. Forstner, *Droga*, w: Taż, *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, tł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 2001, s. 86–92.

⁸⁸ Zob. *Alternatywy 4*, odc. 1, *Przydział*.

⁸⁹ Por. J. Płoński, *Alternatywy 4*, dz. cyt., s. 40.

Przytoczone przykłady potwierdzają istotne znaczenie elementów audialnych i melodycznych jako ważnych detali sztuki kinematograficznej niosących określone przesłanie ideowe⁹⁰. Umiejętność posługiwania się nimi świadczy o maestrii twórców.

Wymowne szczegóły

Wśród analizowanych szczegółów składających się na obrazy fabularne i serialowe wolno wyróżnić sceny i sekwencje, w których pojawili się reżyserzy danych produkcji. Andrzej Wajda wystąpił zaledwie w kilku swoich filmach. W obrazie *Piłat i inni*⁹¹ zagrał reportera, w filmie *Bez znieczulenia*⁹² był uczestnikiem telewizyjnego programu *Trzech na jednego*, a w *Tataraku*⁹³ zagrał samego siebie. Częściej na ekranie pojawiał się Stanisław Bareja. W swoim pierwszym serialu pt. *Kapitan Sowa na tropie*⁹⁴ zjawił się na chwilę jako mężczyzna przy skrzynce pocztowej⁹⁵. W cyklu *Alternatywy 4* kreował postać milicjanta, dzielnicowego o nazwisku Parys⁹⁶, a w serialu *Zmiennicy* sugestywnie odegrał rolę Krokodylowego⁹⁷, organizatora przemytu narkotyków z Tajlandii. Wcześniej wystąpił w większości swoich komedii fabularnych. W *Małżeństwie z rozsądku*⁹⁸ był bazarowym klientem, w obrazie *Poszukiwany, poszukiwana*⁹⁹ zagrał przechodnia, w *Brunecie wieczorową porą*¹⁰⁰ kreował pijaczka, w *Co mi zrobisz jak mnie złapiesz*¹⁰¹ był podróżnym oraz Newtonową, a w *Misiu*¹⁰² zagrał właściciela polskiego sklepiu w Londynie. Wajda jako aktor tworzył charakterystyczne kreacje dramatyczne, natomiast Bareja świetnie wypadł w epizodach oraz w rolach komicznych¹⁰³. Pokazywanie się reżyserów w swoich produkcjach stanowiło jeden z elementów nie tylko ubarwiających narrację, ale również przypominających, że film jest nie rzeczywistością, ale jej obrazem.

⁹⁰ Por. J. Płazewski, *Język filmu*, dz. cyt., s. 279.

⁹¹ Zob. *Piłat i inni*, reż. A. Wajda, 1971.

⁹² Zob. *Bez znieczulenia*, reż. A. Wajda, 1978.

⁹³ Zob. *Tatarak*, reż. A. Wajda, 2009.

⁹⁴ Zob. *Kapitan Sowa na tropie*, reż. S. Bareja, 1965.

⁹⁵ Zob. *Kapitan Sowa na tropie*, dz. cyt., odc. 3, *Termos*.

⁹⁶ Zob. *Alternatywy 4*, dz. cyt., odc. 5, *20-ty stopień zasilania*; odc. 6, *Gołębie*.

⁹⁷ Zob. *Zmiennicy*, dz. cyt., odc. 2, *Ostatni kurs*; odc. 3, *Dziewczyna do bicia*; odc. 6, *Prasa szczególnej troski*; odc. 7, *Warszawski łącznik*.

⁹⁸ Zob. *Małżeństwo z rozsądku*, reż. S. Bareja, 1966.

⁹⁹ Zob. *Poszukiwany, poszukiwana*, reż. S. Bareja, 1972.

¹⁰⁰ Zob. *Brunet wieczorową porą*, reż. S. Bareja, 1976.

¹⁰¹ Zob. *Co mi zrobisz jak mnie złapiesz*, reż. S. Bareja, 1978.

¹⁰² Zob. *Miś*, reż. S. Bareja, 1980.

¹⁰³ Por. *Stanisław Bareja. Filmografia. Obsada aktorska*, <https://filmpolski.pl/fp/index.php?osoba=111451>, (dostęp: 16.08.2021).

Zestawienie wybranych szczegółów, elementów audialnych oraz niedookreśleń występujących w filmach i serialach A. Wajdy oraz S. Barei służyło zaakcentowaniu nie tylko ich istotnego znaczenia dla danego obrazu, ale także podkreśleniu roli niedomówień i detali jako ważnych części dzieł kinematograficznych, których prawidłowe odczytanie zależy od odpowiednich kompetencji medialnych widowni kinowej i telewizyjnej.

Bibliografia

Artykuły i opracowania

- Applebaum A., *Gulag*, tł. J. Urbański, Warszawa 2005.
- Bereś W., Burnetko K., *Andrzej Wajda. Podejrzany*, Warszawa 2013.
- Borkiewicz A., *Powstanie Warszawskie 1944. Zarys działań natury wojskowej*, Warszawa 1969.
- Eisler J., *Grudzień 1970. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2012.
- Eisler J., *Polski rok 1968*, Warszawa 2006.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, tł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 2001.
- Gajdziński P., *Gierek. Człowiek z węgla*, Poznań 2014.
- Gajdziński P., *Gomułka. Dyktatura ciemniaków*, Poznań 2017.
- Hendrykowski M., *Narracja w filmie i ruchomych obrazach*, Poznań 2019.
- Hendrykowski M., *Polska szkoła filmowa*, Poznań 2019.
- Hendrykowski M., *Popiół i diament*, Poznań 2008.
- Hendrykowski M., *Semiotyka ruchomych obrazów*, Poznań 2014.
- Iwanow N., *Powstanie Warszawskie widziane z Moskwy*, Kraków 2010.
- Jak rozpętałem polską komedię filmową. Tadeusz Chmielewski w rozmowie z Piotrem Śmiłowskim*, Warszawa 2012.
- Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny. Przemówienia, homilie*, Kraków 2005.
- Łęcicki G., *Analiza filmu jako przekazu medialnego w świetle teologii środków społecznego przekazu*, w: G. Łęcicki, M. Butkiewicz, P. Drzewiecki, D. Jaszewska, *Film w perspektywie teologii mediów i edukacji medialnej*, Warszawa 2017.
- Michalak B., *Wajda. Kronika wypadków filmowych*, b.m.w. 2016.
- Nowak A., *Kłęska imperium zła. Rok 1920*, Kraków 2020.
- Paczkowski A., *Wojna polsko-jaruzelska. Stan wojenny w Polsce 13 XII 1981 – 22 VII 1983*, Warszawa 2006.
- Piotrowski P. K., *07 zgłasza się. Opowieść o serialu*, Warszawa 2013.
- Piotrowski P. K., *Kultowe seriale*, Warszawa 2011.
- Plaźewski J., *Język filmu*, Warszawa 2008.
- Płoński J., *Alternatywy 4. Przewodnik po serialu i rzeczywistości*, Warszawa b.d.w.
- Replewicz M., *Oczko się odlepiło temu misiu... Biografia Stanisława Barei*, Warszawa 2015.
- Replewicz M., *Stanisław Bareja alternatywnie*, Poznań 2019.
- Roszkowski W., *Historia Polski 1914-2015*, Warszawa 2017.
- Sasanka P., *Czerwiec 1976. Geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 2006.
- Terlecki R., *Miecz i tarcza komunizmu. Historia aparatu bezpieczeństwa w Polsce 1944-1990*, Kraków 2013.

- Urban T., *Katyń. Zbrodnie i walka propagandowa wielkich mocarstw*, tł. E. Ziegler-Brodnicka, Warszawa 2019.
- Wajda A., *Kino i reszta świata. Autobiografia*, Kraków 2013.
- Witek P., *Andrzej Wajda jako historyk. Metodologiczne studium z historii wizualnej*, Lublin 2016.
- Włodarski P., *Pan Andrzej. Opowieść dokumentalna a Andrzej Wajdzie*, Łódź 2001.

Netografia

- Kuśmierczyk S., *Wyprawa bohatera w polskim filmie fabularnym*, Warszawa 2014, s. 70–72, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/16682/Seweryn%20Ku%C5%9Bmierczyk%2C%20Wyprawa%20bohatera%20w%20polskim%20filmie%20fabularnym.pdf?sequence=4&isAllowed=y>, pdf.
- Przemysław Gintrowski – *Zmiennicy*, https://www.tekstowo.pl/piosenka/przemyslaw_gintrowski_zmiennicy.html.
- Stanisław Bareja. *Filmografia. Obsada aktorska*, <https://filmpolski.pl/fp/index.php?osoba=111451>.

Filmografia

Filmy fabularne

- Bez znieczulenia*, reż. A. Wajda, 1978.
- Brunet wieczorową porą*, reż. S. Bareja, 1976.
- Co mi zrobisz jak mnie złapiesz*, reż. S. Bareja, 1978.
- Człowiek z marmuru*, reż. A. Wajda, 1976.
- Człowiek z żelaza*, reż. A. Wajda, 1981.
- Lotna*, reż. A. Wajda, 1959.
- Małżeństwo z rozsądku*, reż. S. Bareja, 1966.
- Miś*, reż. S. Bareja, 1980.
- Pan Tadeusz*, reż. A. Wajda, 1999.
- Piłat i inni*, reż. A. Wajda, 1971.
- Popiół i diament*, reż. A. Wajda, 1958.
- Poszukiwany, poszukiwana*, reż. S. Bareja, 1972.
- Tatarak*, reż. A. Wajda, 2009.
- Wałęsa. Człowiek z nadziei*, reż. A. Wajda, 2013.
- Wesele*, reż. A. Wajda, 1972.
- Wierna rzeka*, reż. T. Chmielewski, 1983.
- Zamach stanu*, reż. R. Filipiński, 1980.

Seriale telewizyjne

- 07 zgłoś się*, reż. K. Szmagier, A. J. Piotrowski, K. Tarnas, 1976-1987.
- Alternatywy 4*, reż. S. Bareja, 1983.
- Kapitan Sowa na tropie*, reż. S. Bareja, 1965.
- Przygody psa Cywila*, reż. K. Szmagier, 1968-1970.
- Z biegiem lat, z biegiem dni...*, reż. A. Wajda, E. Kłosiński, 1980.
- Zmiennicy*, reż. S. Bareja, 1986.

Andrzej Tadeusz Kijowski*

Polskie Towarzystwo Badań Teatralnych

ORCID: 0000-0003-1316-0081

WOLNOŚĆ SŁOWA VERSUS PROCEDURY KONTROLI I REŻIMY REGULACYJNE¹

Streszczenie

W 1950 r. zniesiono w Europie wolność słowa, sankcjonując fakt, iż środki masowego przekazu od początku były zmonopolizowane przez państwa. W ostatnim zdaniu X artykułu „Europejskiej Konwencji Praw Człowieka” oznajmiono, iż nie wyklucza się „prawa Państw do poddania procedurze zezwoleń przedsiębiorstw radiowych, telewizyjnych lub kinematograficznych”. Konwencja weszła w życie w 1953 r. Polska ratyfikowała ją w 1993 r. – po 40 latach od jej uchwalenia. Natomiast w 1997 r. wprowadzono zapis do art. 54. pkt. 2, Konstytucji RP: „Ustawa może wprowadzić obowiązek uprzedniego uzyskania koncesji na prowadzenie stacji radiowej lub telewizyjnej”. Sugerowano, iż zapis ten wynika z troski o dystrybucję dobra limitowanego jakim są częstotliwości audiowizualne. W dobie cyfryzacji każdy ma już możliwości techniczne by nadawać lub pisać. Z orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka wynika, że zapisy te sankcjonują prewencyjną kontrolę treści audiowizualnej. Wywiedziona z „Deklaracji Praw Człowieka i obywatela” z 1789 r. wolność słowa dotyczyła najnowocześniejszej formy przekazu jaką był druk lecz została zastrzeżona dla obywateli, którzy za jej

* Andrzej Tadeusz Kijowski – pisarz, publicysta prasowy, felietonista radiowy, realizator i prezydent telewizyjny. Nauczyciel akademicki. Teatrológ. Menedżer i teoretyk kultury. Działalność w opozycji demokratycznej, współtworzył samorząd terytorialny. Publikował m.in. w „Dialogu”, „Tekstach”, „Twórczości”, „Rzeczpospolitej”. Był sekretarzem redakcji rocznika „Studia Estetyczne”, kierował działem kultury „Tygodnika Solidarność” i dziennika „Nowy Świat”. Twórca XV edycji krajowego Konkursu Teatrów Ogródkowych. W latach 2001–2002 dyrektor Centrum Monitoringu Wolności Słowa przy Stowarzyszeniu Dziennikarzy Polskich. Od roku 2017 Rzecznik Wolności Słowa Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji. Opublikował m.in.: „Chwyt Teatralny. Zarys instrumentalnej teorii teatru” (Kraków 1982), „Teorię teatru. Rekonesans” (Kraków 1985), tetralogię: „Opis obyczajów w 15-leciu międzysojuszniczym 1989–2004” (Warszawa 2010), „Organizację życia kulturalnego w społeczeństwie obywatelskim na tle gospodarki rynkowej. Czasy kultury 1789–1989” (Warszawa 2015).

¹ Publikacja wyraża wyłącznie poglądy autora i nie może być utożsamiana z oficjalnym stanowiskiem Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji.

nadużycie mogą odpowiadać karnie. W dystrybucji sieciowej trzeba eliminować anonimowe rozprzestrzenianie treści. Tymczasem prewencyjna kontrola i regulacja sprawia, iż pod pozorem ochrony – zmierza się do odcięcia społeczeństw od informacji nieautoryzowanych przez oligarchie parlamentarne.

Słowa kluczowe: wolność słowa, media, cenzura, poprawność polityczna

Summary

FREEDOM OF EXPRESSION VERSUS CONTROL PROCEDURES AND REGULATORY REGIMES

In 1950, freedom of speech was abolished in Europe, sanctioning the fact that the mass media were monopolized by the state from the beginning. The last sentence of paragraph 1, art. X of the “European Convention on Human Rights” the right to receive and impart information and ideas “shall not prevent States from requiring the licensing of broadcasting, television or cinema enterprises”. In the legislation of 10 Western States, the Convention entered into force in 1953, Poland ratified it after 40 years in 1993. In Poland, this provision was implemented in 1997 to the Constitution RP – to art. 54. point 2, guaranteeing freedom of speech, by adding the sentence: “Statutes may require the receipt of a permit for the operation of a radio or television station.” It has been suggested that this provision results from a concern for the distribution of limited goods such as audiovisual frequencies. In the age of digitization, everyone already has the technical possibilities to broadcast or write. According to the case law of the European Court of Human Rights, these provisions sanction preventive control of audiovisual content. Derived from the “Declaration of Human and Citizen Rights” of 1789, freedom of speech concerned the most modern form of communication, which was printing, but was reserved to citizens who may be punishable for its abuse. In network distribution, you must eliminate anonymous content spreading. Meanwhile, preventive control and regulation means that under the guise of protection – it seeks to cut off societies from information unauthorized by parliamentary oligarchies.

Keywords: freedom of speech, media, censorship, political correctness

Wstęp

Wolność słowa to koncept Rewolucji Francuskiej i Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela [wszystkich wyróżnień w tekście dokonał Autor – przyp. red.] z r. 1789. Wtedy uznano, że każdy obywatel ma prawo wypowiadać się i publikować. Pod koniec XVIII wieku wskazano najnowocześniejszy środek publikacji, jakim był druk. Taka sytuacja nie powtórzyła się już po II wojnie

światowej. Radio, a potem telewizja od początku były zmonopolizowane przez instytucję państwa. Jednak początkowo mogło się zdawać, że chodziło wyłącznie o reglamentację dobra limitowanego jakim były częstotliwości analogowe.

Ostatecznie „wolność” słowa zniesiono w Europie w 1950 r. Zgodnie z ostatnim zdaniem pierwszego paragrafu X artykułu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (EKPCz) prawo do otrzymywania i przekazywania informacji i idei: „nie wyklucza prawa Państw do poddania procedurze zezwoleń przedsiębiorstw radiowych, telewizyjnych lub kinematograficznych”. W prawodawstwach 10 Państw Zachodnich Konwencja weszła w życie w 1953 r. Polska ratyfikowała ją po 40 latach w r. 1993. W III Rzeczypospolitej zapis ten implementowano w 1997 r. do Konstytucji RP – do art. 54. pkt. 2, gwarantującego wolność słowa, dopisując zdanie: „Ustawa może wprowadzić obowiązek uprzedniego uzyskania koncesji na prowadzenie stacji radiowej lub telewizyjnej.”

François Jongen, belgijski adwokat i profesor Uniwersytetu w Neuchâtel, swobodę wypowiedzi w sektorze audiowizualnym i kinematograficznym nazywa „swobodą ograniczoną, organizowaną i nadzorowaną”². Omawiając zapisy starszych konstytucji takich jak belgijska czy francuska, w których o innym niż w formie druku upowszechnianiu poglądów nie może być mowy wskazuje, że w orzecznictwie belgijskiego Sądu Kasacyjnego przyjmuje się, że chociaż artykuł 14 (aktualnie 19) Konstytucji z 1831 r. gwarantuje wolność wyrażania opinii wszelkimi środkami [la liberté de manifester ses opinions en toute matière] to jednak artykuł 18 (aktualnie 25), w którym mowa o wolności prasy jest traktowany przez belgijski Sąd Kasacyjny i przez większość autorów jako odnoszący się jedynie do prasy drukowanej i nie dotyczy mediów audiowizualnych³. Gdy w dobie cyfryzacji każdy ma możliwości techniczne, by nadawać lub pisać nikt już nie kryje, że nie chodzi tu o dystrybucję dobra limitowanego jakim są częstotliwości – lecz o kontrolę treści. Jak streszcza Monika Macovei sąd w Strasburgu tak to w 1993 r. podsumował: „Przekazy satelitarne i telewizja kablowa zwiększyły w rezultacie ilość dostępnych częstotliwości do nieskończoności. W tym kontekście prawo państw do poddania mediów reżimom zezwoleń nabiera nowego znaczenia: zagwarantowania wolności i pluralizmu informacji tak by odpowiadały one na oczekiwania społeczne”⁴.

² François Jongen, *La liberté d'expression dans l'audiovisuel: liberté limitée, organisée et surveillée*, w: *La liberté d'expression, son étendue et ses limites*, R.T.D.H., 1993/13, s. 95–117.

³ Tamże, s. 100: «⁹ L'article 18, consacrant la liberté de la presse, est considéré par la Cour de cassation belge et par la majorité des auteurs comme ne visant que la presse écrite, à l'exclusion des médias audiovisuels. Sur cette question, voy. F. Jongen, *Le droit de la radio et de la télévision*, Bruxelles, 1989, pp. 28 a 33 ».

⁴ Por. Monica Macovei : *Liberté d'expression, Un guide sur la mise en œuvre de l'article 10 de la Convention européenne des Droits de l'Homme*, Précis sur les droits de l'homme, no 2, s. 16. « Les transmissions par satellite et la télévision par câble ont en effet multiplié les fréquences disponibles à l'infini. Dans ce contexte, le droit pour l'Etat de soumettre les médias

François Jongen wskazuje faktyczne powody, dla których: „Swoboda komunikacji audiowizualnej nie jest absolutna. W przeciwieństwie do wolności słowa drukowanego, nie realizuje się w systemie czysto represyjnym – pełna swoboda, z wyjątkiem odpowiedzialności prawnej za nadużycia – lecz także w formach prewencyjnych,⁵ zapobiegając a priori w procesie koncesyjnym, możliwości późniejszej, aposteriorycznej odpowiedzialności. [...] *Żadne państwo, jak by w dziedzinie audiowizualnej nie było liberalne, nie pozwala na korzystanie z prawa do emisji bez uprzedniej zgody. Formy prawne nadawane aktom zezwoleń będą się różnić w zależności od obowiązującej tradycji prawnej, a także w zależności od zakresu, jaki władza publiczna chce nadać swojemu udziałowi: zezwolenie sensu stricto [„licencja”, „Zulassung”, „toelating”, „licenciamiento”], koncesja, umowa, a nawet w niektórych przypadkach prywatyzacja istniejących instytucji publicznych.*”⁶ Jongen precyzuje wprost, że z interpretacji ostatniego zdania pierwszego paragrafu X artykułu Europejskiej Konwencji Praw Człowieka wynika, iż: „nie chodzi już tutaj o wolność słowa lecz o swobodę świadczenia usług i wolną konkurencję, które wyznaczają mu granice”⁷. Chodzi więc o to, że media audiowizualne oddziałują na osoby bierne, docierając do dużo szerszych kręgów społecznych niż prasa drukowana. Ta ostatnia wymaga aktywności: trzeba ją kupić, wybrać. Telewizor czy radio, powiada Jongen⁸, uruchamia się jednym naciśnięciem guzika

à un régime d'autorisations revêt un nouveau sens : garantir la liberté et le pluralisme de l'information afin de répondre aux besoins du public».

⁵ Por. A.T. Kijowski: Ustęp „Koncesja prewencyjna”, w: Papierowa wolność słowa. „Rzeczpospolita” 17.IV.2008; por. też: tenże: „zgodnie z art. 36, ust. 2. pkt. 1 „Ustawy o Krajowej Radzie Radiofonii i Telewizji” *Koncesji nie udziela się, jeżeli rozpowszechnianie programów przez wnioskodawcę mogłoby spowodować zagrożenie interesów kultury narodowej, dobrych obyczajów i wychowania, bezpieczeństwa i obronności państwa oraz naruszenie tajemnicy państwowej.* [...] Trudno zapis taki nazwać inaczej, niż zastąpieniem prewencyjnej cenzury prewencyjną koncesją umożliwiającą politycznie dobranym funkcjonariuszom KRRiT decydowanie o tym, czyje poglądy mogłyby np. zagrażać kulturze lub dobrym obyczajom. Cyt. za A. T. Kijowski, *Opis Obyczajów w 15-leciu międzysojuszniczym 1989-2004.*, Warszawa 2010, t. II, „A Teraz Konkretnie”, s. 154.

⁶ La liberté de communication audiovisuelle n'est pas absolue. A la différence de la liberté d'expression par voie écrite, elle ne se meut pas dans un régime répressif pur – liberté absolue sauf à répondre des abus –, mais également dans un régime préventif, supposant une autorisation a priori et une responsabilité a posteriori. [...] Aucun Etat, aussi libéral soit-il en matière d'audiovisuel, ne laisse le droit d'émission s'exercer sans autorisation préalable. La forme juridique donnée à l'acte d'autorisation variera selon la tradition juridique en vigueur, mais aussi en fonction de la portée que la puissance publique souhaitera donner à son engagement: autorisation sensu stricto [«licence», «Zulassung», «toelating», «licenciamiento»], concession, contrat, voire même dans certains cas privatisation d'institutions publiques existantes. » François Jongen, *La liberté d'expression dans l'audiovisuel: liberté limitée, organisée et surveillée*, w: *La liberté d'expression, son étendue et ses limites*, R.T.D.H., 1993/13, s. 103.

⁷ « que ce n'est plus ici la liberté d'expression, mais la liberté de prestation de services et la libre concurrence qui tracent ces limites » Tamże, s. 106.

⁸ « Enfin, l'audiovisuel se consomme passivement – une simple pression d'un bouton suffit

i one oddziałują na ludzi niemal niepostrzeżenie. Stąd – w obronie pluralizmu i różnorodności opinii konieczne jest nie tylko koncesjonowanie, ale także nadzór nad treściami.

Ireneusz C. Kamiński, przytaczając zastrzeżenia, jakie toczyły się wokół artykułu 19 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r. (MPOiP) demaskuje wszystkie te cenzorskie i regulacyjne działania jednym prostym spostrzeżeniem: „Ograniczenie swobody wypowiedzi zapisane w artykule 10 ust 2 EKPCz, „tłumaczone jest intencją autorów konwencji, by ze względu na negatywne doświadczenia okresu międzywojennego, prawa zawarte w konwencji nie mogły być wykorzystywane do działań, które zmierzają do zniszczenia demokratycznego państwa”⁹.

Procedury kontroli

Rok 2018 to czas wzmożonych zagrożeń dla wolności słowa w Europie. Ograniczania te płyną z kolejnych paroksyzmów liberalnej demokracji, która skłonna jest w pewnych kwestiach podważać jego podstawowe wolności, dążąc do zapewnienia hegemonii wyznawcom ideologii liberalnej. Podważeniu wolności słowa służą dwa nowe pojęcia prawodawstwa Unii Europejskiej¹⁰, nakazujące eliminację informacji określanych jako „fałszywe treści” oraz „mowa nienawiści”. Tym samym, obok prewencyjnych regulacji dotyczących radia i telewizji, kontrola swobody wypowiedzianych przez Europejczyków poglądów uznawanych przez dążące do globalizacji oligarchiczne elity za niepoprawne politycznie, rozszerzona zostaje na najważniejszą dziś platformę wolnego słowa jaką stała się sieć internetowa z dziesiątkiem końcowych urządzeń mobilnych.

W styczniu 2018 r., w Niemczech, weszła w życie *Ustawa o egzekwowaniu prawa sieciowego*¹¹ nakazująca platformom społecznościowym eliminację

– et sans déplacement – il est installé une fois pour toutes dans les foyers –, alors que la presse écrite requiert de son lecteur un comportement actif [déplacement, achat, lecture attentive] » [„Wreszcie treści audiowizualne odbiera się biernie – wystarczy jedno naciśnięcie pilota – i bez przemieszczenia się – przedstawia się je wszystkim obecnym w miejscu spotkania – podczas gdy prasa drukowana wymaga od czytelnika zachowań aktywnych [trzeba się ruszyć, kupić, uważnie przeczytać]”. Tamże, s. 105.

⁹ Ireneusz C. Kamiński, *Ograniczenia swobody wypowiedzi dopuszczalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza krytyczna*, Warszawa 2010, s. 45. „Artykuł 10 ust. 2 wyróżnia jeszcze jedno sformułowanie. Tylko w nim wystąpił zwrot mówiący, że korzystanie z zapisanego w konwencji prawa łączy się z «obowiązkami i odpowiedzialnością».

¹⁰ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych [MPPOiP] Art.20. 2. „zobowiązuje Państwa, by ustawą zakazały popierania w jakikolwiek sposób nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej, stanowiącego podżeganie do dyskryminacji, wrogości lub gwałtu”.

¹¹ Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen Netzwerken [Netzwerkdurchsetzungsgesetz – NetzDG], Artikel 1 G. v. 01.09.2017 BGBl. I S. 3352 [Nr. 61].

wszystkich treści, które zostaną uznane za niewłaściwe przez urzędników ministerialnych, na podstawie zgłoszeń internautów zwanych „sygnalistami”. Ustawa dotycząca prawa sieciowego umożliwia nakładanie wysokich kar finansowych, do 50 mln € na operatorów sieci, którzy nie usuną wpisów wskazanych przez „sygnalistów” jako przejaw „mowy nienawiści”.

Na tym tle polskie media obciążone bagażem wieloletniej walki z cenzurą w czasach komunistycznych, a następnie przejęte, sprywatyzowane, wydawać się zdają oazą swobody. Nie wolno zapominać, że po latach walk i podporządkowania sobie mediów publicznych przez kolejne ekipy polityczne, w latach 2011–2015 zniszczono całkowicie Telewizję Publiczną. Zgodnie z wcześniejszymi zapowiedziami¹² oglądalność w czasie prezesury Juliusza Brauna z blisko 50% przed 2007 r., 40% w 2010 r., w momencie zakończenia tej misji w 2015 r. spadła do postulowanych 30%¹³.

Mimo protestów związkowców, strajku, nawet nieśmiałego wsparcia dziennikarskiej organizacji europejskiej¹⁴ zdemontowano merytoryczne redakcje likwidując cztery grupy zawodowe i wyprowadzając z TVP 550 etatowych dziennikarzy, montażystów, charakteryzatorów i grafików¹⁵. Ostatni z „przeniesionych”

https://www.buzer.de/NetzDG_Netzwerkdurchsetzungsgesetz.htm#artanc209568

¹² 11 czerwca 2010 r. Juliusz Braun, mówił: „Różnica pomiędzy 30 % a 40 % odpowiada Braun [...] to nie jest różnica jakościowa. Różnica jakościowa to jest pomiędzy 30% a 10%. Bo to już jest zupełnie inny moduł. Więc ja bym się nie martwił, gdyby ten udział spadł do 30 czy 33 %. Natomiast martwiłbym się jakby zaczął spadać niżej. A co więcej martwiłbym się, gdyby celowo zaczęto działać w kierunku obniżenia”. Por. A.T.Kijowski, Strażnik medialnych pieczęci, rozmowa przeprowadzona specjalnie dla portalu „Salon24.pl”, opublikowana 15 czerwca 2010 r. na <https://www.salon24.pl/u/kijowski/194454,strażnik-medialnych-pieczeci-juliusz-braun-z-wideoteki-atki>

¹³ Udział telewizji publicznej [TVP 1, TVP 2, TV Polonia, TVP INFO] w widowni telewizyjnej w r. 2004 i 2005 – wynosił 52,2%, w r. 2006 do sektora publicznego należała blisko połowa rynku – 49,7%, w r. 2007 r. – 46,8%, w 2008 r. – 44,5%. Do sektora publicznego w 2009 r. łącznie [TVP 1, TVP 2, TV Polonia, TVP INFO, TVP Kultura, TVP Sport] należało 41,8% rynku. W 2014 i 2015 r. do 12 programów nadawcy publicznego [TVP 1, TVP 2, TV Polonia, TVP Info, TVP Regionalna, TVP Rozrywka, TVP Kultura, TVP Serie, TVP Sport, TVP HD, TVP Historia, TVP ABC] należało 31,2% rynku. W 2016 r. – 29,4% rynku, w 2017 r. prawie 28% rynku, zaś w 2018 r. – 28,3% rynku. [Na podstawie INFORMACJI KRRiT „O PODSTAWOWYCH PROBLEMACH RADIOFONII I TELEWIZJI”: 2004 [s. 201], 205 [s. 233], 2008 [s. 114.], 2010 [s. 124.]. 2011 [s. 85], 2015 [s. 43], 2016 [s. 41], 2017 [s. 34], 2018 [s. 43.]

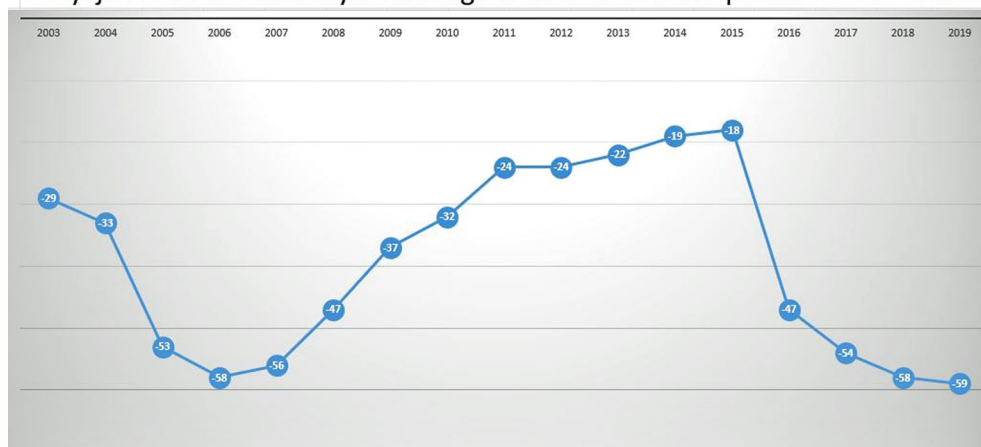
¹⁴ 21 I 2014 odbyło się spotkanie Prezesa Juliusza Brauna z Przewodniczącym Europejskiej Federacji Dziennikarzy Panem M. B. Bjerregardem w sprawie outsourcingu 550 pracowników TVP. Jak się dowiedzieliśmy, Przewodniczący EFJ zdecydowanie stoi na stanowisku, że outsourcing pracowników TVP jest działaniem szkodliwym i rekomenduje Prezesowi Braunowi wycofanie się z tego pomysłu. <https://wizjatvp.pl/?p=5269>

¹⁵ 15 maja 2013 r. Zarząd TVP SA podjął uchwałę o przeprowadzeniu procesu outsourcingu 550 twórców z TVP SA, których praca należy do podstawowej działalności operacyjnej Spółki. Do grupy przenoszonych ponad 400 dziennikarzy, 117 montażystów, dołączono 11 charakteryzatorów i 3 grafików. Wszyscy mają być zatrudnieni przez firmę zewnętrzną,

zostali przez firmę outsourcingową zwolnieni z pracy 22 lutego 2016 r., zaś po dwu latach procesu 10 kwietnia 2017 r. „sąd oddalił pozew związku o uznanie umowy na wyprowadzenie czterech grup pracowników twórczych z TVP do LT bez merytorycznego rozpoznania”¹⁶. Działo się to przy nieustannym aplauzie międzynarodowych organizacji strzegących wolność słowa, które nie reagowały ani na protesty Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich czy Centrum Monitoringu Wolności Prasy, nie zwracały uwagi na opinie alarmujące takie jak Raport Towarzystwa Polska Jest Najważniejsza¹⁷ nt. zagrożeń wolności słowa w latach 2010–2011 coraz wyżej windując pozycję polski w międzynarodowym rankingu Reporterów bez granic, który w latach 2011–2014, (gdy niszczone polską telewizję publiczną, nie tylko z zasobów ludzkich lecz i materialnych) wynosił nasz kraj pod niebiosa, stale podwyższając ocenę z 24 aż do 19 pozycji w światowej skali.

Gdy tylko trendy te zostały częściowo wstrzymane, gdy rozpoczął się czy rozpoczynać miał proces sanacji medium publicznego – nastąpiło tąpnięcie! Z pozycji 18. w 2015 r. Polska spadła w rankingu, mając 47. miejsce w 2016, 54. w 2017, 58. w 2018. W komunikacie prasowym RBG (RSF) umieszczonym na stronach internetowych¹⁸ 18 kwietnia 2019 r. poinformowano, że w 2019 r. Polska spadła w rankingu na 59. pozycję.

Pozycja Polski w światowym rankingu wolności słowa Reporterów Bez Granic

która zostanie wyłoniona w przetargu, jednakże gwarancje zatrudnienia dotyczą tylko jednego r., a firma ta nie będzie jednocześnie gwarantowała wykonywania zadań, a jedynie wynagrodzenie na poziomie najniższej płacy w kraju.

¹⁶ <https://wizjatvp.pl/?p=6668> [dostęp: 12.08.2022].

¹⁷ „Raport” przygotował Zespół pod kierunkiem Teresy Bochwic; współpraca Anna Mieszczanek i Barbara Świtalska. Konsultacja: Anna Pawełczyńska, Bogumiła Tyszkiewicz, Andrzej Zybertowicz, Jan Żaryn. <http://www.atopolskawlasnie.com/SPJN/Wydarzenia/raport-o-zagrozeniach-wolnosci-slowa-spjn.pdf>

¹⁸ <http://www.rsf.org> [dostęp: 20.12.2018].

W komunikacie przypomina się sprawę z 2017 r., kiedy to A. Macierewicz, ówczesny Minister Obrony Narodowej, złożył zawiadomienie o możliwości popełnienia przestępstwa przez Tomasza Piątka, autora książki „Macierewicz i jego tajemnice”. Brak tu informacji, że polska prokuratura odmówiła wszczęcia postępowania, a skarżący nie wniósł zażalenia. W przedmiotowej sprawie Tomasz Piątek wniósł przeciw Antoniemu Macierewiczowi oskarżenie o nadużycie władzy. W grudniu 2018 r. Sąd nakazał Prokuraturze zbadać czy minister próbował bezprawnie zniechęcać autora głośnej biografii do pisania o nim¹⁹.

W opinii Reporterów Bez Granic kolejnym przykładem, uzasadniającym spadek pozycji Polski w rankingu wolności słowa, jest fakt, iż prezes PiS Jarosław Kaczyński, opisywany przez „Gazetę Wyborczą” jako osoba zaangażowana – według RGB – „w wątpliwą aferę budowlaną” – zdecydował się sięgnąć po środki prawne, by z oskarżenia prywatnego bronić się w sądzie przed oszczerstwem.

Przeciwko tym ocenom i działaniom uderzającym w wolność słowa i prezentowania poglądów w sieci internetowej konsekwentnie protestuje Centrum Monitoringu Wolności Prasy (CMWP SDP) afiliowane przy Stowarzyszeniu Dziennikarzy Polskich (SDP) – największej polskiej organizacji zrzeszającej blisko 3 tysiące członków.

10 stycznia 2018 r. CMWP SDP zaapelowało do międzynarodowych organizacji dziennikarskich „o szczegółowe monitorowanie aktualnej sytuacji dziennikarzy i publicystów oraz mediów w Niemczech pod kątem przestrzegania zasady wolności słowa i swobody wypowiedzi, która jest fundamentem ustroju każdego demokratycznego państwa”. W oświadczeniu stwierdzono, że: „W ocenie CMWP SDP przepisy te w praktyce mogą stać się ukrytą cenzurą represyjną, [...]”.

22 czerwca 2018 r. CMWP SDP zaprotestowało²⁰ przeciwko uznaniu przez Reporterów Bez Granic (RBG) rynku medialnego Polski za „częściowo wolny” i sklasyfikowaniu go na 58 miejscu w rankingu wolności słowa.

Po kolejnym obniżeniu rankingu Polski w 2019 r. na 59. pozycję w kwietniu 2019 r. w oświadczeniu CMWP SDP napisano: „W raporcie nie uwzględniono w ogóle opinii zaprzeczających stawianej przez Reporterów Bez Granic niskiej ocenie stanu wolności mediów w Polsce, co pozwala stwierdzić, iż w odniesieniu do naszego kraju raport ten ma charakter ideologiczny, a nie merytoryczny. Dlatego CMWP SDP apeluje do dziennikarzy o ostrożność i rzetelność przy cytowaniu wniosków zawartych w tym Raporcie oraz przestrzega przed ich uogólnianiem w mediach

¹⁹ Por G. Rzeczkowski, Tygodnik Polityka, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1776386,1,antoni-macierewicz-chcial-zastraszc-tomasza-piatka.read> [dostęp: 20.12.2018].

²⁰ <http://cmwp.sdp.pl/protest-cmwp-sdp-przeciwko-raportowi-organizacji-reporterzy-bez-granic/> [dostęp: 12.05.2022].

ze względu niewielki i subiektywnie wyselekcjonowany materiał badawczy, jaki poddano analizie oraz brak obiektywizmu przy jego ocenie.”²¹

Walka ideologiczna

W dziedzinie wolności słowa ścierają się dziś w świecie dwie narracje:

- 1) liberalnych demokratów dążących do globalizacji i wymieszania się cywilizacji – dominująca w europejskich mediach głównego nurtu oraz
- 2) republikańskich konserwatystów, dla których religia chrześcijańska, jedność narodowa, tożsamość płciowa i rasowa stanowią o identyczności kultury śródziemnomorskiej – swobodnie artykułowana szczególnie w Polsce czy na Węgrzech.

Zwraca na to uwagę raport krajowy zespołu Beaty Klimkiewicz wykonany dla florenckiego Centrum Pluralizmu i Wolności Mediów. Relacjonując sytuację w polskich mediach r. 2017 Beata Klimkiewicz pisze między innymi: „*różne narracje podzielonej społeczności dziennikarskiej można zilustrować np. przez spolaryzowane postawy wobec krytycznych ocen wolności słowa w Polsce przez FH i RSF / RBG. Jedna część społeczności dziennikarskiej postrzega oceny jako stygmatyzujące, jako że przedstawia się w tych raportach Polskę jako kraj niedemokratyczny, druga część uznaje je za w pełni zasłużone*”²².

Autorka nie dodała, że część pierwsza to reprezentanci największego polskiego stowarzyszenia dziennikarskiego (SDP), liczącego kilka tysięcy członków. Pogląd o zwiększającym się w Polsce od trzech lat pluralizmie, który sprawia, że Polska jest dziś wyspą wolnego słowa w sterroryzowanej przez poprawność polityczną zachodniej Europie, podziela znaczna część niezależnych dziennikarzy mediów publicznych oraz komercyjnych TV (TV Republika, TV w Polsce.pl, Sieci, wRealu24.pl), funkcjonujących w internecie.

Dokument ten, podobnie jak w wypadku RBG czy Freedom House (FH), został sformułowany na podstawie niezdefiniowanych źródeł ankietowych. Raport dotyczący Polski w r. 2017 został wykorzystany w ogólnym opracowaniu dotyczącym polityki w zakresie pluralizmu mediów w Unii Europejskiej, byłej Jugosławii, Serbii oraz Turcji²³.

²¹ <https://www.wirtualnemedia.pl/artykul/cmwp-sdp-o-raporcie-reporterow-bez-granic-o-wolnosc-mediow-w-polsce-jest-ideologiczny-a-nie-merytoryczny> [dostęp: 12.05.2022].

²² Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2017 in the European Union, FYROM, Serbia & Turkey, Country Report: Poland, Authors: Beata Klimkiewicz, s. 7.

²³ Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2017 in the European Union, FYROM, Serbia & Turkey, Policy Report 2018, Authors: Elda Brogi, Iva Nenadic, Mario De Azevedo Cunha, s. 41.

Polska w latach 2015–2017 przedstawiana jest przez florenckie Centrum Pluralizmu i Wolności Mediów jako kraj narastających zagrożeń w obszarach:

1) podstawowej ochrony dziennikarzy a. 33% (2015) – niskie ryzyko b. 36% (2016) – średnie ryzyko c. 44% (2017) – średnie ryzyko	3) podstawowej ochrony dziennikarzy a. 40% (2015) – średnie ryzyko b. 63% (2016) – średnie ryzyko c. 69% (2017) – wysokie ryzyko
2) pluralizmu rynkowego a. 70% (2015) – wysokie ryzyko b. 66% (2016) – średnie ryzyko c. 70% (2017) – wysokie ryzyko	4) inkluzji społecznej a. 52% (2015) – średnie ryzyko b. 47% (2016) – średnie ryzyko c. 64% (2017) – średnie ryzyko

W polskiej, a także europejskiej przestrzeni medialnej trwa wojna ideologiczna. Liberałowie, wyznawcy globalizacji i poprawnego politycznie melanzu kulturowego, pod pretekstem walki z „mową nienawiści”, kwestionują prawo obywateli do wolności słowa i wyrażania swych przekonań. Atakują dziennikarzy i nadawców, którzy dopuszczają do głosu zwolenników tradycyjnej rodziny, wartości chrześcijańskich i wspólnoty ojczyzn formułujących racje konserwatywne i patriotyczne, obawy przed niekontrolowanym napływem uchodźców oraz lansowaniem obyczajowości homoseksualnej w szkołach itp.

Podczas konferencji „Media jako służba publiczna” 11 czerwca 2018 r. zorganizowanej przez Fundację Solidarności Dziennikarskiej wraz z International Communications Forum (ICF) i Stowarzyszeniem Dziennikarzy Polskich, przy wsparciu Polskiej Fundacji Narodowej, otwierający dyskusję francuski korespondent Bernard Margueritte (od pół wieku związany z Polską) mówił: „Nurtuje mnie jedna kwestia: dlaczego międzynarodowa opinia publiczna w minionym okresie, gdy 80 proc. banków i mediów należało do kapitału zagranicznego, gdy Polska przyjęła rolę wasala Brukseli i międzynarodowej finansjery, zagraniczne media nie szczędziły słów uwielbienia. A teraz, gdy Polska odrzuca rolę wasala i politykę neoliberalną, gdy zaczyna bronić ideałów solidarności i sprawiedliwości społecznej, to jest potępiana na Zachodzie”.

Inną opinię prezentują publicyści zatrudnieni w polskiej prasie zdominowanej przez niemiecki koncern Polskapresse²⁴ czy w prywatnej stacji (TVN) z kapitałem amerykańskim. Podobnego zdania jest również „Towarzystwo Dziennikarskie” – liczące 66 członków, grono akolitów grupy medialnej Agora.

²⁴ Niemiecki koncern medialny Verlagsgruppe Passau działający w Polsce pod nazwą Polskapresse od r. 2013 jest właścicielem 90 procent gazet i portali regionalnych.

Nowe reżimy regulacyjne

W lipcu 2018 r. wiele instytucji z kręgu polskiej administracji publicznej²⁵ otrzymało prośbę z Ministerstwa Cyfryzacji o przedstawienie opinii dotyczącej zawartości opracowanego w tym resorcie projektu stanowiska Rządu RP nt. Komunikatu Komisji Europejskiej (KE) pt. „Zwalczanie dezinformacji w Internecie: podejście europejskie” (COM/2018/236).

Zdaniem autora należy uznać za prawidłową sformułowaną w tym dokumencie diagnozę Komisji Europejskiej, iż dezinformacja stanowi poważne zagrożenie przede wszystkim jako element wojny hybrydowej. Instytut na Rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris podnosi w swojej opinii, że: w zależności od zastosowanych mechanizmów, działania wskazane w komunikacie mogą doprowadzić nie do ograniczenia dezinformacji, ale do:

„ograniczenia wolności słowa oraz innych swobód obywatelskich poprzez uznawanie za dezinformację treści prezentujących poglądy stojące w opozycji do specyficznie rozumianych wartości europejskich, czyli niezgodnych z tzw. poprawnością polityczną lub poglądami prezentowanymi przez wpływowe gremia polityczne w Europie Zachodniej po rewolucji kulturalnej z 1968 r.”.

Przyczyną wystąpienia takiego niepożądanego efektu mogą być w opinii Ordo Iuris:

„potencjalne działania regulacyjne Komisji oraz brak przejrzystości i pluralizmu przy wyborze osób decydujących o kwalifikowaniu treści jako dezinformacji”.

Instytut wskazuje np. na:

możliwość zdominowania niezależnej sieci podmiotów weryfikujących fakty przez te reprezentujące socjalistyczne, lewicowe lub liberalne poglądy, z pominięciem instytucji o profilu konserwatywnym lub religijnym. Ważny jest zatem wymóg pełnej przejrzystości w procesie wyboru lub autoryzacji członków ww. ciał i grup.”.

Podkreślić trzeba, że nikt z opiniujących nie kwestionuje samej konieczności cenzurowania treści. Nawet cytowani prawnicy Ordo Iuris zastanawiają się jedynie, kto ma orzekać o prawdziwości lub fałszu wiadomości!

Represjonowanie wolnego słowa w Polsce (przykłady)

W 2019 r. krakowski Sąd Cywilny – po trwającym 12 lat procesie – ignorując artykuł 120 Kodeksu Pracy²⁶ – orzekł zaocznie, nakazową personalną karę finan-

²⁵ Otrzymują: MSZ, MPiT, MiR, MNiSW, MEN, MS, MSWiA, MF, MI, UKE, UOKiK, NASK, KRRiT.

²⁶ KP. Art. 120. § 1. W razie wyrządzenia przez pracownika przy wykonywaniu przez niego

sową dla walczącego o reformę sądownictwa dziennikarza, Witolda Gadowskiego. Zarzuty dotyczyły emisji w TVP Kraków w 2007 r. nierzetelnego materiału informacyjnego. Gadowski był przed laty dyrektorem tej stacji ²⁷.

Witold Gadowski został również zaatakowany przez reprezentantów właścicieli niemiecko-szwajcarskiego koncernu medialnego Ringer Axel Springer, który pozwał polskiego dziennikarza za „naruszenie dóbr osobistych”. Witold Gadowski, od 2017 r. wiceprezes Stowarzyszenia Dziennikarzy Polskich (SDP), ustosunkowując się do tego pozwu wyjaśnia, iż strona powodowa poczuła się urażona jego przypomnieniem, iż: *„Niemcy robili mydło z ludzkiego tłuszczu, że robili abażury do lamp z ludzkiej skóry oraz że rozsiewali po polach zwęglone zwłoki swoich ofiar jako nawozy.” [...] „w koncernie Axel Springer zasiadali ludzie związani z Wehrmachtem, SS i Gestapo, a sam założyciel koncernu miał epizody współpracy z reżimem nazistowskim.* W. Gadowski został, jak twierdzi, pozwany za to, że powiedział *„prawdę, która jest niewygodna dla niemieckiej polityki historycznej.”*²⁸. Spółka RAS zażądała od dziennikarza upokarzających przeprosin, kwoty 50 tys. zł zadośćuczynienia i zaprzestania przytaczania tych faktów w mediach. Sprawa prowadzona przez polską kancelarię adwokacką z Krakowa, została odroczona ze względu na powszechne oburzenie, jakie wzbudził w Polsce ten proces.

Po bezskutecznym postępowaniu pojednawczym pozew oczekuje na rozpatrzenie.

Presja poprawności politycznej w Unii Europejskiej

W państwach Unii Europejskiej dominuje narracja liberalna. W mediach „głównego nurtu” zwiększa się koncentracja międzynarodowego kapitału. Narastają konflikty przeciwstawnych polityk historycznych. Prowadzi to do swoistego terroru „poprawności politycznej”, egzekwowanej przez opisywa-

obowiązków pracowniczych szkody osobie trzeciej, zobowiązany do naprawienia szkody jest wyłącznie pracodawca.

²⁷ Witold Gadowski, Twitter: 18 marca 2019 „Sędzia Kamil Grzesik z Sądu Okręgowego w Krakowie uznał, że za materiał z Kroniki z 2007 r. odpowiada ówczesny dyrektor ośrodka TVP Gadowski, a nie szef Kroniki, wydawca. Całość kary [13 tys. zł] zapłacić ma de facto Gadowski a nie TVP czy autorka. Kamil Grzesik zapamiętajcie..!”

²⁸ Solidarni 2010, „To nie jest ważne, że jest to sprawa jakiegos Gadowskiego. Ważne jest to, że to sprawa polskiego dziennikarza, któremu niemiecki koncern chce zamknąć usta w Polsce. Tak jak zamykają usta swoim dziennikarzom tam w Republice Federalnej, tak chcą teraz takie zasady wprowadzić w Polsce i od nas zależy, czy się na to zgodzimy. „mówił Witold Gadowski na sądowym korytarzu 23 listopada 2018 r. – Konferencja prasowa Witolda Gadowskiego vs. Ringier Axel Springer pod Sądem Okręgowym Warszawa. <http://solidarni2010.pl/37857-witold-gadowski-pozwany-za-prawde-o-niemcach---ja-mowie-stop-nie-jestesmy-w-berlinie.html?PHPSESSID=aa5eef74734473608396863465e63553> [dostęp: 12.05.2022].

ne mechanizmy regulacyjne: walki z „mową nienawiści” oraz „fałszywymi treściami”.

PRZYKŁADY

- 1) W trakcie prywatnej rozmowy autora z prezenterką BBC²⁹ nt. Brexitu i masowego napływu do Europy tzw. uchodźców, piszący te słowa usłyszał: *„Gdybym powiedziała, co o tym naprawdę myślę, długo bym nie popracowała w telewizji. Każdego można zastąpić.”*
- 2) Szef jednej ze stacji programowych BBC³⁰ informował autora w rozmowie towarzyskiej, że próbowano go skłonić do wypowiedzenia kontraktu pracownikowi działu reklamy BBC, który na prywatnym FB zamieszczał wpisy niepoprawne politycznie.
- 3) Wraz z narodzeniem nowych mediów i uzyskaniem przez nie dominującej pozycji w świecie zglobalizowanej informacji odkryto, iż główne nośniki informacji tzw. mediów społecznościowych (Facebook, Google itp.) – znajdują się w rękach ponadnarodowych korporacji prywatnych, a w związku z wymuszonym przekazaniem przez piszących praw³¹ do opublikowanych tekstów właściciele czyli faktycznie trzech, należących do grupy najbogatszych w świecie informatyków i oligarchów amerykańskich: twórca Facebooka Mark Zuckerberg, a także współtwórcy wyszukiwarki internetowej Google: Lary Page oraz Sergiej Brin, mają nieograniczone prawo, by publikować w domach opanowanych przez te światowe koncerny tylko to, co ich zdaniem „nie jest złe” [Don't be evil].

Prawo do anonimowości w Internecie

Wiedza jest władzą dla Michela Foucault³², co jak widać na przykładzie dominacji oraz inwigilacji internetowej przekłada się na prywatne, ale mające zasięg

²⁹ anonimowość źródła.

³⁰ anonimowość źródła.

³¹ „Ale też to, że jesteśmy użytkownikami serwisów społecznościowych, nie znaczy, że mamy w związku z tym do nich prawa. Po zamieszczeniu tam słów czy nagrań przestajemy w zgodzie z regulaminem być ich właścicielami. Nie możemy nimi dowolnie dysponować. Przekazujemy prawa do nich właścicielom Facebooka, Instagramu, Twittera, Google Plus, LinkedIn, Pinterestu i czego tam jeszcze używamy. Na czym jak na czym, ale na obsłudze prawnej przez największe i najdroższe kancelarie świata giganty nowych mediów nie oszczędzają.” – Eryk MISTEWICZ: „Twitter blokuje, Facebook cenzuruje, Google kontroluje. Korporacje nowych mediów pokazują inną twarz”, /w:/ „Wszystko co najważniejsze” 29 X 2016.

³² Por., Wiedza jest władzą, czyli episteme Michela Foucaulta, /w:/ A.T.Kijowski, Organizacja życia kulturalnego w społeczeństwie obywatelskim na tle gospodarki rynkowej. Czasy kultury [1789-1989], Polskie Towarzystwo Historyczne, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2015, s. 27-40. [Pierwodruk „Twórczość” 1987, nr 11].

globalny, pieniądze. Pieniądze, które tworzą nowy ustrój ekonomiczny i polityczny, w istocie imperialny i oligarchiczny, niezwiązany żadnymi uzgodnieniami tzw. wolności gwarantowanych przez dogorywające na własne życzenie demokracje parlamentarne. Jakież to ma być porządek? I kto ma nad nim panować? Wiele w tej kwestii wyjaśnia, urodzony i wychowany w Polsce, szwedzki profesor kryminologii Jerzy Sarnecki³³. W rozmowie z Krystyną Naszkowską zatytułowanej „Róbta, co chceta? To se nevrati”³⁴ powiada: *„Jako przedstawiciel pokolenia swobód bardzo cenilem sobie wolność seksualną i społeczną oraz niezależność od rodziców, póki nie doczekałem się dzieci. Trochę mi szkoda tej wolności, która zanika, i boję się tendencji totalitarnych, ale to cena, którą płacimy za wzrost bezpieczeństwa. To jest kwestia balansu pomiędzy wolnością a kontrolą. W latach 60. i 70. na Zachodzie ten balans był chyba zachwiany. Państwo dobrobytu, opieki socjalnej itd. wymaga nadzoru. [...] Uważam – i ubolewam trochę nad tym – że ten okres dużej indywidualnej swobody to wyjątek w historycznym makrotrendzie. Przecież przymoc zmniejsza się co najmniej od średniowiecza. Wiele teorii o rozwoju cywilizacji wyjaśnia, że coraz bardziej skomplikowane społeczeństwo wymaga większej liczby kontaktów międzyludzkich, więc te kontakty muszą być coraz bardziej regulowane”*.

Wolność internetu, nieograniczona swoboda przepływu informacji spędzają sen z powiek zarówno politykom słusznie bojącym się oszustw, jak i właścicielom treści (naukowcom czy artystom) rozdartym między tęsknotą do popularności a łaknieniem dochodu. To sprawia, że na trybunę polityczną wraca co i raz temat ochrony praw autorskich w sieci, co sprowadza się do jej prewencyjnego cenzurowania. 26 III 2019 r. Parlament Europejski przyjął stanowisko na temat dyrektywy dotyczącej praw autorskich. Omawiając je Alicja Jaskiernia demaskuje jego najistotniejszą cechę: „Unia staje się wiodącą organizacją w wywieraniu wpływu na gigantów sektora IT do wzięcia na siebie większej odpowiedzialności za społeczne i prawne skutki ich działalności biznesowej. Tym samym to właśnie Unia Europejska, a nie na przykład Stany Zjednoczone, staje się głównym regulatorem sieci w zakresie upowszechniania standardów w wirtualnej przestrzeni”³⁵.

Trudno by było inaczej. Dokument nazywany potocznie ACTA 2 spotkał się jednak także w Europie z szeroką krytyką. Zarzuca mu się, iż zachowany został kontrowersyjny zapis (po zmianie numeracji z art. 13 na art.17), nakładający na

³³ Jerzy Sarnecki – ur. w 1947 r., profesor kryminologii z Uniwersytetu w Sztokholmie, inicjator i współprzewodniczący Sztokholmskiej Nagrody Kryminologicznej nazywanej kryminologicznym Noblem. W latach 70.-90. pracownik naukowy Szwedzkiej Rady Narodowej ds. Zapobiegania Przestępczości. Wyemigrował do Szwecji w 1968 r. wraz z rodzicami.

³⁴ „Róbta, co chceta? To se nevrati.” Z prof. Jerzym Sarneckim rozmawia Krystyna Naszkowska, Magazyn Świąteczny Gazety Wyborczej, 26 września 2015.

³⁵ A. Jaskiernia, Europejska walka z dezinformacjami i nielegalnymi treściami w sieci. Obrona jakości mediów w Unii Europejskiej i w Radzie Europy, w: Studia Medioznawcze 2019, tom 20, nr 4 [79], s. 390.

platformy internetowe, których roczny obrót osiąga 10 mln € lub liczba odsłon w ciągu r. przekracza 5 mln., obowiązek monitorowania treści zamieszczanych przez internautów i bieżącego sprawdzania, czy nie łamią oni prawa autorskiego. Dotychczas do takiej kontroli mogło dochodzić tylko wtedy, gdy nastąpiło zgłoszenie o możliwym złamaniu prawa autorskiego. W ocenie autora zapis ten trudno jeszcze utożsamiać z cenzurą. Nie daje on bowiem prawa do usuwania treści oryginalnych. Niepokój może budzić przepis sankcjonujący praktykę anonimowości. W omawianym art. 17 Dyrektywy, w trzecim akapicie podkreślono: „*Niniejsza dyrektywa [...] nie może prowadzić do identyfikacji indywidualnych użytkowników, ani do przetwarzania danych osobowych, chyba że ma to miejsce zgodnie z dyrektywą 2002/58/WE i rozporządzeniem (UE) 2016/679*”³⁶. Tylko z pozoru spór toczy się o internetowy przywilej anonimowości. W istocie chodzi coś wręcz przeciwnego: o wiedzę czyli inwigilację. O system kontroli społecznej z pomocą narzędzi informatycznych i nie bez wstrzemięźliwej współpracy globalnych koncernów sprawdzany już w Chinach poprzez tzw. „system oceny obywateli”. Zgoda na anonimowość stanowi moim zdaniem przewrotny punkt zwrotny. Skoro bowiem dopuszcza się wprowadzanie treści do przestrzeni publicznej przez osoby nieznane, tym samym sankcjonuje się niemożność karania za nadużycie wolności słowa, a lekarstwem na to staje się dotyczące wszystkich obywateli ograniczenie swobody wypowiedzi czyli cenzura prewencyjna.

W opinii CMWP SDP z dnia 15 maja 2018 r. obowiązek reagowania na anonimowe doniesienia o uprawianiu niedozwolonych praktyk, przez równie anonimowych użytkowników sieci, to prosta droga do wprowadzenia ideologicznej cenzury. „*CMWP SDP popiera akcję Instytutu na Rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris na rzecz podjęcia działań prawnych w celu ograniczenia samowoli internetowych monopolistów. Wiele przesłanek wskazuje na to, iż w dzisiejszych czasach największe z nich prowadzą ideologiczną cenzurę, która jest sprzeczna z polskim prawem, a nawet z ich publicznie dostępnymi regulaminami. Zarówno CMWP SDP, jak i Ordo Iuris rejestruje coraz częściej przypadki usuwania treści patriotycznych, konserwatywnych i chrześcijańskich z portali społecznościowych bez ostrzeżenia i bez realnej możliwości odwołania się przez ich autorów. Właściciele tych portali w ten sposób bezkarnie łamią przepisy o ochronie konsumentów oraz naruszają prawne gwarancje wolności słowa*”³⁷.

³⁶ art. 17 – „Korzystanie z treści chronionych przez dostawców usług udostępniania treści online” Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady [UE] 2019/790 z dnia 17 IV 2019 r. w sprawie prawa autorskiego i praw pokrewnych na jednolitym rynku cyfrowym oraz zmiany dyrektyw 96/9/WE i 2001/29/WE. Tytuł IV: Środki mające na celu zapewnienie prawidłowego funkcjonowania rynku w zakresie praw autorskich; rozdział 2 „Niektóre sposoby korzystania przez serwisy internetowe z treści chronionych”.

³⁷ <http://cmwp.sdp.pl/poparcie-cmwp-sdp-dla-petycji-ordo-iuris-w-sprawie-ograniczenia-cenzury-w-sieci/> [dostęp: 12.05.2022].

Wolność słowa winna być absolutna, a odpowiedzialność za jego nadużycie bezwzględna. By jednak do tego doszło potrzebne są dwa elementy: 1) niezawisłe orzekanie oraz 2) uniemożliwienie anonimowego korzystania z przywileju wolności słowa (nie musi to przy tym oznaczać zakazu publikowania pod pseudonimem lecz np. obowiązek logowania się w Internecie z użyciem danych osobowych poprzez profile zaufane oznaczone numerem PESEL).

Z dokumentów³⁸ przygotowywanych obecnie w Komisji Europejskiej wynika, że są już dostępne możliwości działania na rzecz zamykania fałszywych kont.

Zatem: zgodnie z przygotowywaną dyrektywą publikować w internecie powinno się jedynie w zgodzie z zasadami i procedurami dziennikarskimi: przejrzystości w zakresie własności mediów, zweryfikowanej tożsamości, ograniczenia prawa publikowania w sieci do obywateli korzystających z protokołu internetowego IPv6 (lub podobnych), który umożliwia przydzielenie adresu IP pojedynczym użytkownikom.

Jest to zgodne z opinią Komisji Europejskiej podkreślającej, że należy także dążyć: *„do poprawy funkcjonowania oraz dostępności i dokładności informacji w systemach nazw domen i IP WHOIS zgodnie z działaniami Internetowej Korporacji s. Nadanych Nazw i Numerów (ICANN) oraz w pełnej zgodności z przepisami o ochronie danych.”*³⁹

Weryfikacja informacji czyli fake newsy

Rozróżnianie wiadomości prawdziwych od fałszu staje się istotne w okresach wyborów parlamentarnych i samorządowych. W tej dziedzinie odnotowuje się postęp. Miast eliminować treści, tworzy się systemy ich weryfikacji.

W 2019 r. Facebook przy współpracy z Agence France Presse (AFP) posiadającą międzynarodowy certyfikat Fact_Checking Network, uruchomił w Polsce⁴⁰ specjalny program. *„Gdy weryfikator informacji oceni treść jako fałszywą,*

³⁸ „Zwalczanie dezinformacji w Internecie: podejście europejskie” [COM/2018/236.]

³⁹ Tamże.

⁴⁰ „Możliwości tych rozwiązań są porażające. Można się było z nimi zapoznać w Berlinie podczas konferencji EANA [European Association of News Agencies], uroczystie otwartej przez gościa specjalnego – komisarza KE Günthera Oettingera. W bloku tematycznym poświęconym walce z dezinformacją wystąpił Philip Chetwynd z AFP. Zaprezentował zebrany nowoczesny algorytm Facebooka, za pomocą którego francuska agencja jest w stanie – w ciągu kilku sekund – ograniczyć zasięg informacji, którą uznaje za fałszywą, praktycznie do zera. Biorąc pod uwagę zawartość serwisu Sprawdzam.afp.com, co prawda skromną, nietrudno się domyślić, jakie informacje na polskim Facebooku będą izolowane. Kiedy ten proces ruszy? Zapewne niebawem. Zwłaszcza że w Polsce szykują się kolejne wybory – tym razem na swój sposób decydujące, określające kształt polskiej rzeczywistości na najbliższe lata – wybory do polskiego parlamentu.” Wojciech SURMACZ: Czas nowej cenzury: „Wszystko co najważniejsze” nr 15 2019 – 19 sierpnia 2019.

pokazujemy ją niżej w aktualnościach, znacznie zmniejszając jej dystrybucję. Zapobiega to rozprzestrzenianiu się oszustw i zmniejsza liczbę osób, które je widzą. Zasięg stron i domen, które notorycznie udostępniają fałszywe wiadomości, także zostanie zmniejszony. Zostaną one również pozbawione możliwości korzystania z narzędzi reklamowych i monetyzacyjnych na Facebooku. Pomaga to ograniczyć rozpowszechnianie fałszywych wiadomości motywowanych finansowo. Z naszego doświadczenia wynika, że gdy dany materiał zostanie oceniony jako fałszywy, udaje nam się ograniczyć jego zasięg o 80%”⁴¹.

Podjmuje się też prace nad tworzeniem serwisów wiadomości zweryfikowanych. Współzałożyciel Wikipedii Jimmy Wales w 2017 r. utworzył Wikitribune – internetowy serwis sprawdzonych wiadomości autorstwa profesjonalnych dziennikarzy. W ten sposób walczy z rozpowszechnianiem w sieci fałszywych treści. Zgodnie z zaleceniami Komisji Europejskiej z 12 IX 2018 r. przed nadchodzącymi wyborami do Parlamentu Europejskiego w Polsce powstała z udziałem KRRiT sieć współpracy wyborczej, przejrzystości w internecie, ochrony przed cyberincydentami i przeciwdziałania kampaniom dezinformacyjnym. W projekcie tym zwraca się uwagę na konieczność monitoringu autentyczności podmiotów, możliwości zamykania fałszywych kont, weryfikowania praw do emisji płatnych reklam czy wykrywania działań dywersyjnych spoza granic politycznej przestrzeni wyborczej.

Podsumowanie

Prawa obywatelskie są przywilejem konkretnych ludzi zdolnych odpowiadać przed sądem za ich nadużycie. Swobodę wypowiedzi należy zatem wiązać z gronem zidentyfikowanych osób. Stanie się wtedy zbędna jakakolwiek kontrola prewencyjna czy filtrowanie – restrykcyjne cenzurowanie treści. Pojęcie wolności słowa sformułowane w 1789 r. w Deklaracji Praw Człowieka po raz ostatni zostało jednoznacznie wyartykułowane w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (PDPCz). W art. 19 Deklaracji stwierdzono, że: *„Każdy człowiek ma prawo do wolności opinii i wyrażania jej; prawo to obejmuje swobodę posiadania niezależnej opinii, poszukiwania, otrzymywania i rozpowszechniania informacji i poglądów wszelkimi środkami, bez względu na granice.”* Powyższa definicja została potwierdzona w 1948 r. Zatem przez 160 lat wolność słowa realizowano poprzez najnowocześniejszy środek przekazu jakim był druk. W r. 1950 państwa formułujące Europejską Konwencję Praw Człowieka (EKPCz), gwarantującą m.in. wolność słowa i druku, znacznie osłabiły jednoznaczną treść art. 19 PDPCz. Zapis artykułu 10 EKPCz:

⁴¹ Jakub Turowski – szef zespołu ds. polityki publicznej Facebooka w Polsce i krajach bałtyckich dla „wPolityce.pl” – 2.IV.2019.

„Każdy ma prawo do wolności wyrażania opinii. Prawo to obejmuje wolność posiadania poglądów oraz otrzymywania i przekazywania informacji i idei bez ingerencji władz publicznych i bez względu na granice państwowe.”, poszerzono – dodając trzecie zdanie: „Niniejszy przepis nie wyklucza prawa Państw do poddania procedurze zezwoleń przedsiębiorstw radiowych, telewizyjnych lub kinematograficznych”.

Cytowana już na wstępie Monica Macovei w drugim tomie serii „Uszczegółowienia praw człowieka” wydanym przez Radę Europy pt. „Wolność słowa. Przewodnik po stosowaniu artykułu X EKPCz” pisze: „Przepis ten sankcjonował stan faktyczny. Radio, a potem telewizja od początku były zmonopolizowane przez Państwa. Zatem początkowo chodziło wyłącznie o reglamentację dobra limitowanego, jakim były częstotliwości analogowe”⁴².

Nie zmienia to faktu, że ten zapis Europejskiej Deklaracji Praw Człowieka zastrzegający prawo państw do regulowania możliwości nieskrępowanej prezentacji poglądów za pośrednictwem wskazanych środków (radio, kino, telewizja) w drodze zezwoleń i koncesji, nie tylko relatywizuje treść przytoczonego art. 19 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z r. 1948, lecz także narusza zastrzeżenie ostatniego art. 30 tego dokumentu, który głosi: „Żadnego z postanowień niniejszej Deklaracji nie można rozumieć jako udzielającego jakiegokolwiek Państwu, grupie lub osobie jakiegokolwiek prawa do podejmowania działalności lub wydawania aktów zmierzających do obalenia któregoś z praw i wolności zawartych w niniejszej Deklaracji”.

Jeszcze w 1950 r., najważniejsze było zapewnienie możliwości druku. Natomiast w zdominowanym przez media elektroniczne trzecim tysiącleciu poddanie przedsiębiorstw radiowych i telewizyjnych procedurze zezwoleń, stanowi praktycznie uchylenie art. 19 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka w Europie. Zapis o kontroli państwa nad mediami elektronicznymi znalazł się w konsekwencji w aktach prawnych wszystkich państw Europy Zachodniej, zaś w polskim prawodawstwie otrzymał najwyższe umocowanie, gdy w r. 1997 wprowadzono go jako punkt drugi do art. 54 Konstytucji RP. Ireneusz C. Kamiński, jak większość prawników medioznawców, wstydliwie pomijając faktyczne wypowiedzenie przez Europejczyków artykułu 19 PDPCZ z 1948 r. tłumaczy to jednak, przywołując przeprowadzane w 1966 r. dyskusje wokół zapisów innego artykułu zawartego w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych. Powiada: „Historia negocjacji wokół art. 19 MPPOiP pokazuje, że włączenie takiego przepisu było rozważane, lecz nie ze względu na potrzebę koncesjonowania działalności polegającej na

⁴² Por. Monica Macovei, *Liberté d'expression, Un guide sur la mise en œuvre de l'article 10 de la Convention européenne des Droits de l'Homme*, Précis sur les droits de l'homme, no 2, s. 16.

dostarczaniu informacji ale w celu przeciwdziałania chaosowi związanemu z używaniem częstotliwości⁴³.

Mimo że na przełomie II i III tysiąclecia zniknęły faktyczne powody wprowadzenia tego zapisu, jakim w 1950 r. była ograniczona liczba częstotliwości w eterze oraz monopol państwowy na nadawanie radiowe i telewizyjne, przepis ten umarł jedynie w odniesieniu do kinematografii. W dziedzinie radia i telewizji jest nadal egzekwowany w całej Europie. W dobie cyfryzacji, gdy każdy może upubliczniać nagrania dźwiękowe, filmy czy słowa pisane – nikt już nie kryje, że chodzi tu o kontrolę treści. Prawnicy mają z tym problem. Politycy są nieustępliwi. Cytowana Monica Macovei, omawiając wielokrotnie przywoływany w literaturze wyrok sądu w Strasburgu z 1993 r. w sprawie *Informationsverein Lentia i in. Przeciw Austrii oraz „Observer” i „Guardian” w kontekście zapisu ostatniego zdania pierwszego akapitu rt. 10* referuje: *Przepis ten został wprowadzony na późnym etapie prac przygotowawczych z powodów czysto technicznych [ograniczona liczba dostępnych częstotliwości], a także dlatego, że większość państw europejskich dysponowała wówczas monopolem na nadawanie programów radiowych i telewizyjnych. (Jednak usprawiedliwienia tych powodów zniknęły wraz z postępem technik nadawania.*⁴⁴).

W swoim orzeczeniu w sprawie *Informationsverein Lentia* sędziowie ze Strasburga nie omieszkali podkreślić, że: *„Dzięki postępowi technicznemu ostatnich dziesięcioleci ograniczenia te nie mogą już opierać się na względach związanych z liczbą dostępnych częstotliwości i kanałów. Transmisje satelitarne i telewizja kablowa zwielokrotniły dostępne częstotliwości do nieskończoności. W tym kontekście prawo państwa do poddania mediów systemowi licencjonowania nabiera nowego znaczenia: zagwarantowanie wolności i pluralizmu informacji w celu zaspokojenia potrzeb społeczeństwa*⁴⁵.

⁴³ I. C. Kamiński, dz. cyt., s. 642.

⁴⁴ Z „Uzasadnienia Orzeczenia Sądu w Strasburgu: „pkt. 39. Dzięki postępowi technicznemu ostatnich dziesięcioleci ograniczenia te nie mogą już opierać się na względach związanych z liczbą dostępnych częstotliwości i kanałów.” [Grâce aux progrès techniques des dernières décennies, les dites restrictions ne peuvent plus aujourd’hui se fonder sur des considérations liées au nombre des fréquences et des canaux disponibles; le Gouvernement en convient]. CEDH, *Affaire Informationsverein Lentia et autres c. Autriche*, 24 novembre 1993, 13914/88 et autres.

⁴⁵ Tamże: „pkt. 32. w świetle trzeciego zdania ust. 10 [art. 10 ust. 1], państwa mogą regulować, [...], za pomocą systemu koncesji, organizację nadawania na ich terytorium, w szczególności [...] uwarunkować udzielenie lub odmowę wydania zezwolenia, względami dotyczącymi charakteru i celów przyszłej stacji, jej możliwości wnikania w poziomy krajowe, regionalne czy lokalne, praw i oczekiwań danego społeczeństwa, a także obowiązków wynikających z międzynarodowego systemu prawnego.

[Pour importants que soient ces derniers, d’autres considérations peuvent, elles aussi, conditionner l’octroi ou le refus d’une autorisation, dont celles qui concernent la nature et les objectifs d’une future station, ses possibilités d’insertion au niveau national, régional ou

Orzecznictwo Europejskiego Trybunału od lat 90., kiedy to pojawienie się telewizji kablowej wybiło argument głoszący, iż koncesjonowanie jest konieczne jako, że częstotliwości są dobrem limitowanym, znajduje się w swoistym rozdarciu. Z jednej strony powtarza się, że „ostatnie zdanie art. 10 ust.1 konwencji musi być rozumiane wyłącznie jako upoważnienie państw do kontrolowania na swym terytorium sposobu organizowania działalności nadawczej – przede wszystkim jej aspektów technicznych”⁴⁶ z drugiej, jak uzasadniał François Jongen: „Wszystkim przyświecał jeden cel : zrekompenzować nierówności wynikające z niemożności dostępu wszystkich do komunikacji audiowizualnej przez organizację treści tego komunikatu w taki sposób, aby każdy, kto go śledzi widział przedstawiane argumenty także z drugiej strony, korzystając w ten bardzo jeszcze pośredni sposób z dostępu do anteny”⁴⁷.

Jednak od momentu, gdy platformą nadawczą dla radia, telewizji i dziesiątków nowych form multimedialnych nie jest już jedynie zastrzeżona częstotliwość czy transmisja kablowa lecz faktycznie niewyczerpana sieć internetowa, w miarę postępu technicznego umożliwiającą odbiorcom bardzo aktywne: pisemne, a także audiowizualne komentowanie i prezentowanie przeciwnych racji, zaś odbiorcy nie są już przywiązani do jednego kanału lecz wręcz gubią się w gąszczach informacyjnego szumu. Stając oko w oko z pytaniem: czy respektujemy prawa człowieka i obywatela do głoszenia swoich poglądów czy też stoimy na stanowisku, że ludzie w swojej zwiększającej się od kilku pokoleń w postępie arytmetycznym wielomiliardowej masie to „ciemny lud”, któremu trzeba wskazać to, co dobre bo inaczej chętniej „kupi” coś, co się elitom nie podoba.

Jak z tego wynika, wszelkie akcje ukierunkowane czy to na ograniczenie nieściśle definiowanej „mowy nienawiści”, czy też eliminacje „fałszywych treści” przeczą idei zawartej w Deklaracji Praw Człowieka, która głosiła iż *„każdemu obywatelowi zatem wolno przemawiać, pisać i drukować swobodnie z zastrzeżeniem, że za nadużycie tej wolności odpowiadać będzie w wypadkach, przewidzianych przez ustawę”*.

Deklaracja Praw Człowieka z 1789 r. pozwalała wypowiadać się i drukować każdemu, jednak pod warunkiem odpowiedzialności karnej. Było bowiem jasne, że nie sposób publikować anonimowo. Zamiast podjąć zdecydowane działania, by wolność owa była zastrzeżona dla obywateli, by nikt nie mógł wypowiadać się anonimowo, coraz bardziej widoczne staje się dążenie do

local, les droits et besoins d'un public donné, ainsi que les obligations issues d'instruments juridiques internationaux].

⁴⁶ I. C. Kamiński, dz. cyt, s. 642.

⁴⁷ «Le but est commun: compenser l'inégalité résultant de l'impossibilité pour chacun d'accéder à la communication audiovisuelle en organisant le contenu de cette communication de telle façon que chaque courant voie ses thèses reflétées, et bénéficie par là d'une forme encore plus indirecte d'accès à l'antenne. » Tamże, s. 112.

usankcjonowania nowej cenzury represyjnej, skierowanej, pod pozorem ochrony przed dezinformacją, na eliminację niepoprawnych politycznie wiadomości i uniemożliwienie artykułowania poglądów nieautoryzowanych przez oligarchię parlamentarną chcące decydować o tym jakie treści odpowiadają na oczekiwania społeczne, a jakie mu szkodzą.

Bibliografia

Akty Prawne

- Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z r. 1789 <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html>, [dostęp: 16.01.2020];
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z r. 1948 http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf, [dostęp: 16.01.2020];
- Europejska Konwencja Praw Człowieka z r. 1950 https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_POL.pdf, [dostęp: 16.01.2020];
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z r. 1966 <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19770380167/O/D19770167.pdf>, [dostęp: 16.01.2020];
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z r. 1997 <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/U/D19970483Lj.pdf>, [dostęp: 16.01.2020];
- Niemiecka Ustawa o egzekwowaniu prawa sieciowego z r. 2018 - [Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen Netzwerken {Netzwerkdurchsetzungsgesetz – NetzDG}, Artikel 1 G. v. 01.09.2017 BGBl. I S. 3352 (Nr.61)], https://www.buzer.de/NetzDG_Netzwerkdurchsetzungsgesetz.htm#artanc209568, [dostęp: 16.01.2020];
- DYREKTYWA PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO I RADY [UE] 2019/790 w sprawie prawa autorskiego i praw pokrewnych na jednolitym rynku cyfrowym oraz zmiany dyrektyw 96/9/WE i 2001/29/WE z roku 2019 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32019L0790&from=PL> [dostęp: 16.01.2020].

Artykuły i opracowania

- CEDH, Affaire Informationsverein Lentia et autres c. Autriche, 24 novembre 1993, 13914/88 et autres.
- Centrum Monitoringu Wolności Prasy SDP, <http://cmwp.sdp.pl/protest-cmwp-sdp-przeciwko-raportowi-organizacji-reporterzy-bez-granic/>, <https://www.wirtualnemedial.pl/artykul/cmwp-sdp-o-raporcie-reporterow-bez-granic-o-wolnosci-mediow-w-polsce-jest-ideologiczny-a-nie-merytoryczny>, <http://cmwp.sdp.pl/poparcie-cmwp-sdp-dla-petycji-ordo-iuris-w-sprawie-ograniczenia-cenzury-w-sieci/>, [dostęp: 16.01.2020].
- Gadowski Witold vs. Ringier Axel Springer pod Sądem Okręgowym Warszawa. Konferencja prasowa 23 listopada 2018 r. - <http://solidarni2010.pl/37857-witold-gadowski-pozwany-za-prawde-o-niemcach---ja-mowie-stop-nie-jestesmy-w-berlinie.html?PHPSESSID=aa5eef74734473608396863465e63553>, [dostęp: 16.01.2020].
- INFORMACJE KRRiT „O PODSTAWOWYCH PROBLEMACH RADIOFONII I TELEWIZJI”: 2004, 2005, 2008, 2010, 2011, 2015, 2016, 2017, 2018. <http://www.krrit.gov.pl/krrit/spawozdania/> [dostęp: 16.01.2020].

- Jaskiernia A., Europejska walka z dezinformacjami i nielegalnymi treściami w sieci. Obrona jakości mediów w Unii Europejskiej i w Radzie Europy, /w:/Studia Medioznawcze 2019, tom 20, nr 4 [79].
- Jongen F., *La liberté d'expression dans l'audiovisuel: liberté limitée, organisée et surveillée*, w: *La liberté d'expression, son étendue et ses limites*, R.T.D.H., 1993/13, s. 95–117.
- Kamiński I.C., Ograniczenia swobody wypowiedzi dopuszczalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza krytyczna. Warszawa 2010.
- Kijowski A.T., *Opis Obyczajów w 15-leciu międzysojuszniczym 1989-2004*. Warszawa 2010.
- Kijowski A.T., *Organizacja życia kulturalnego w społeczeństwie obywatelskim na tle gospodarki rynkowej. Czasy kultury [1789-1989]*, Warszawa 2015.
- Kijowski A.T., Strażnik medialnych pieczęci, rozmowa przeprowadzona specjalnie dla portalu „Salon24.pl”, opublikowana 15.VI.2010 na <https://www.salon24.pl/u/kijowski/194454,strażnik-medialnych-pieczeci-juliusz-braun-z-wideoteki-ateki> [dostęp: 16.01.2020].
- Macovei M., *Liberté d'expression, Un guide sur la mise en œuvre de l'article 10 de la Convention européenne des Droits de l'Homme*, Précis sur les droits de l'homme, no 2, s.16.
- Mistewicz E., „Twitter blokuje, Facebook cenzuruje, Google kontroluje. Korporacje nowych mediów pokazują inną twarz”, w: „Wszystko co najważniejsze” 29 X 2016.
- Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2017 in the European Union, FYROM, Serbia & Turkey, Country Report: Poland, Authors: Beata Klimkiewicz.
- Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2017 in the European Union, FYROM, Serbia & Turkey, Policy Report 2018, Authors: Elda Brogi, Iva Nenadic, Mario De Azevedo Cunha.
- Raport o zagrożeniach wolności słowa w Polsce w latach 2010-2011 Towarzystwa Polska Jest Najważniejsza. „Raport” przygotował Zespół pod kierunkiem Teresy Bochwic; współpraca Anna Mieszczanek i Barbara Świtalska. Konsultacja: Anna Pawełczyńska, Bogumiła Tyszkiewicz, Andrzej Zybertowicz, Jan Żaryn. <http://www.atopolskawlasnie.com/SPJN/Wydarzenia/raport-o-zagrozeniach-wolnosci-slowa-spjn.pdf>, [dostęp: 16.01.2020].
- Rzeczkowski G., Tygodnik Polityka, 20.12.2018, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1776386,1,antoni-macierewicz-chcial-zastraszyt-tomasza-piatka.read>, dostęp 16.01.2020.
- Sarnecki J., Róbta, co chceta? To se nevrati. Rozmawia Krystyna Naszkowska, Magazyn Świąteczny Gazety Wyborczej 26 września 2015.
- Surmacz W., Czas nowej cenzury: „Wszystko co najważniejsze” 2019 nr 15.
- Turowski J., „wPolityce.pl” – 2 IV 2019, <https://wpolityce.pl/media/440747-facebook-oglasza-wspolprace-z-weryfikatorem-informacji>, [dostęp 16.01.2020].
- Wizja TVP <https://wizjatvp.pl/?p=5269>, <https://wizjatvp.pl/?p=6668>, [dostęp: 16.01.2020].
- „Zwalczanie dezinformacji w Internecie: podejście europejskie” [COM/2018/236].

Tomasz Sińczak

Kujawsko-Pomorska Szkoła Wyższa w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0001-9186-5162

Barbara Józefowicz, *Zaufanie w zespole w kontekście pozytywnego zarządzania*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2021, ss. 119; ISBN 978-83-81805-65-0

Nakładem toruńskiego wydawnictwa naukowego Adam Marszałek ukazała się praca Barbary Józefowicz zatytułowana *Zaufanie w zespole w kontekście pozytywnego zarządzania*. Monografia jest poświęcona w całości konstruktowi zaufania, który funkcjonuje w organizacjach i zespołach na całym świecie. Monografia B. Józefowicz jest tym bardziej potrzebna, że zmieniające się dynamicznie warunki zatrudnienia w rzeczywistości pandemii i realiach postpandemicznych, wymusiły na wielu organizacjach zmianę sposobu działania. Zmiany dotyczyły wszystkich szczebli organizacji. Praca jest owocem synergii powstałej przez połączenie rozległej kwerendy bibliograficznej, przeprowadzonej przez Autorkę oraz badań empirycznych. I choć Badaczka zdawała sobie sprawę z pewnych wyzwań wynikających z ograniczenia próby, to jak zastrzega, ma nadzieję, że monografia ta stanie się załącznikiem kolejnych badań przeprowadzonych na jeszcze większej próbie ankietowanych menedżerów. Tak przygotowana praca stała się ciekawą i atrakcyjną monografią z punktu widzenia zarówno teoretyków nauk o zarządzaniu, jak i praktyków zarządzania, którzy chcą rozwijać swój warsztat.

Barbara Józefowicz jest adiunktem w Katedrze Doskonałości Biznesowej na Wydziale Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się na zaufaniu w zarządzaniu, zarządzaniu zespołem, zachowaniach organizacyjnych i zarządzaniem marką.

Badaczka podzieliła pracę na cztery rozdziały: Rozdział I – *Zaufanie we współczesnym nurcie badań w obszarze zarządzania*, Rozdział II – *Zaufanie jako element pozytywnego potencjału organizacji*, Rozdział III – *Rola zaufania w kształtowaniu pozytywnych relacji interpersonalnych w zespołach menedżerskich najwyższego szczebla* i Rozdział IV – *Wpływ zaufania na dzielenie się wiedzą w zespołach menedżerskich najwyższego szczebla*. Monografia posiada rozbudowany aparat naukowy, którego uzupełnieniem jest bibliografia i wykaz tabel oraz schematów.

W rozdziale I Autorka zwraca uwagę na samo pojęcie zaufania i prezentuje stan badań nad zaufaniem w nauce. B. Józefowicz opisuje znaczenie zaufania w ze-

spole, a także zwraca uwagę z czego wynika duże zainteresowanie tym tematem. Jak zwięźle prezentuje czytelnikom, wynika ono nie tylko z przyczyn związanych z rozwijaniem horyzontów badawczych.

Czytelnik szybko przekonuje się, że zainteresowanie badaczy zaufaniem w zespołach wynika w dużej mierze z dużego zainteresowania tym zjawiskiem w firmach, ze względu na fakt dążenia, zwłaszcza dużych organizacji, do ciągłego podnoszenia wydajności. Część firm o wysokiej kulturze organizacyjnej zdążyła już spostrzec, że wzrost zaufania przekłada się na rozwój interpersonalnej dynamiki¹. Jak zauważa Michał A. Leśniewski, na kulturę organizacyjną możemy bowiem patrzeć trojako: jako podsystem organizacji, jako system dla elementów ją tworzących i wreszcie jako system złożony z elementów ją tworzących. W tej podzielonej na trzy grupy klasyfikacji, badaczka wyróżnia w grupie drugiej, a więc w systemie elementów tworzących organizację: zespół norm i wartości oraz zachowań pracowników i ich wzajemnych relacji². Właśnie w tej drugiej grupie elementów systemu tworzących organizację można umieścić analizowane przez Barbarę Józefowicz zagadnienia związane z zaufaniem. Wzajemne zaufanie w zespole i zaufanie do menedżerów idealnie wpisuje się w zaproponowane przez Leśniewskiego twierdzenie, które brzmi:

Systemowość kultury organizacji, zakłada, że zdarzenia jednostkowe i przypadkowe w organizacji są wyjaśnione przez ogół prawidłowości zachodzących we wnętrzu i na zewnątrz organizacji³.

Systemowość kultury organizacyjnej wymaga wprowadzić od kadry zarządzającej wielkiej elastyczności, ale umiejscowienie w takim systemie zaufania powoduje, że możemy rozwijać i kształtować miękką konkurencyjność organizacji⁴. Nie sposób oprzeć się wrażeniu, że wiele osób funkcjonujących na rynku pracy z powodzeniem chciałoby rozwijać swoje umiejętności właśnie w organizacji, w której relacje oparte są na wspólnych normach i wartościach.

Barbara Józefowicz trafnie zwraca uwagę na zadania, jakie stoją przed menedżerami zarządzającymi zespołami w zmiennym środowisku i podkreśla znaczenie tego konstruktu w różnych warunkach. Zauważa, że zaufanie zespołowe traktowane jest czasem jako konstrukt kolektywny, który jest tak postrzegany w zespole przez wszystkich jego członków⁵. Przestrzega też przed zbyt pochopnym i uproszczonym przełożeniem tego co czują między sobą członkowie zespołu

¹ M.A. Leśniewski, *Kultura w systemie organizacji*, w: *Zachowania przedsiębiorstw w obliczu nowych wyzwań gospodarczych. Restrukturyzacja – Zarządzanie – Analiza*, red. R. Boro-wiecki, J. Chadam, J. Kaczmarek, Kraków 2013, s. 81–95.

² Tamże, s. 89.

³ Tamże.

⁴ Tamże.

⁵ B. Józefowicz, *Zaufanie w kontekście teorii pozytywnego zarządzania*, Toruń 2021, s. 32.

na zaufanie, jakim obdarzają lidera⁶. Wzajemne relacje w zespole wpływają na sposób i stan realizacji zadań w nie mniejszym stopniu niż relacje z liderem, ale są inaczej uwarunkowane.

W kolejnym rozdziale zatytułowanym: „Zaufanie jako element pozytywnego potencjału organizacji” Autorka prezentuje zaufanie, jako element potencjału rozwojowego organizacji i robi to zaczynając swoje rozważania od wytyczenia kierunku teorii pozytywnego zarządzania. Jest to stosunkowo młody trend w nauce światowej. To co obecnie nazywa się badaniami związanymi z *Positive Organizational Scholarship* zaczęło krystalizować się dopiero w 2001 r. na skutek konferencji naukowej, która początkowo zainteresowała ledwie kilku badaczy. Zainteresowanie badaczy rosło jednak w bardzo szybkim tempie i już kilka lat po pierwszej konferencji spotkania związane z POS zaczęły przyciągać po kilkuset naukowców⁷. Pionierami tego typu badań byli m.in. Robert Quinn i Kim Cameron. Autorka, prezentując historię badań w kierunku POS, zwróciła uwagę na wypowiedź Quinna, który wspominał trudne początki. W pracy Badaczka cytuje publikacje Camerona, którego książki wniosły wielki wkład w rozwój POS. Autorka poświęca w pracy sporo miejsca na przedstawienie czytelnikowi głównych założeń tego nurtu⁸. Należy jednak zauważyć, że w kontekście rozważań nad odpowiedzialnością za zespół i tego, co możemy nazwać *positive leadership*, warto byłoby zacytować poglądy Camerona na kwestie związane z zachowaniami lidera. Generują one potrzebę koncentrowania się na trzech obszarach: pozytywnego działania rozumianego jako stawianie sobie za cel wsparcia dla pracownika, afirmatywnego stosunku do niego i koncentrowania się na zaletach pracownika, oraz próbach wykorzystania dobrych aspektów ludzkiej natury, co ma związek z arystotelesowską koncepcją postrzegania człowieka⁹. Te trzy obszary wskazane przez Camerona mają bezpośrednie przełożenie na charakter relacji między liderem a pracownikiem. Sam badacz tak podsumowuje swoje spostrzeżenia:

*In sum, leadership refers to an emphasis on what elevates individuals and organizations (in addition to what challenges them), what goes right in organizations (in addition to what goes wrong), what is life-giving (in addition to what is problematic or life-depleting), what is experienced as good (in addition to what is objectionable), what is extraordinary (in addition to what is merely effective), and what is inspiring (in addition to what is difficult arduous)*¹⁰.

Opisywane przez Camerona zasady są dość jasno sprecyzowanymi wytycznymi dla innych badaczy oraz dla tych wszystkich liderów, którzy sami chcą zwery-

⁶ Tamże, s. 35.

⁷ Tamże, s. 37.

⁸ Tamże, s. 37–39.

⁹ K. Cameron, *Positive Leadership. Strategies for Extraordinary Performance*, San Francisco, 2008, s. 2–3.

¹⁰ Tamże, s. 3–4.

fikować, w jaki sposób POS może być użyte w praktyce i jak jest wykorzystywane od chwili narodzin tego nurtu¹¹. W tym kontekście nietrafione jest stwierdzenie autorki, sugerujące brak ugruntowania pozycji „pozytywnego zarządzania” w nauce. Przez lata wypracowali w rozwój tej dziedziny wkład wspomniani już wyżej Quinn i Cameron, ale także inni badacze, w tym Jolanta Burke i Cornelia Lucey¹². Warto też odnotować, że Autorka wcześniej dość obszernie opisywała nie tylko narodziny zjawiska, ale też związki między polskim środowiskiem badaczy, a obecnym stanem badań nad POS¹³.

Dwa ostatnie rozdziały związane są bezpośrednio z prowadzonymi przez Autorkę badaniami empirycznymi. Zarówno badanie z rozdziału III, jak i z rozdziału IV prowadzone było na dużych grupach badawczych i pozwoliło na sprecyzowanie konkluzji związanych z dużym znaczeniem zaufania w kształtowaniu pozytywnych relacji w zespołach menedżerskich najwyższego szczebla i we wpływie dzielenia się wiedzą w zespołach menedżerskich najwyższego szczebla.

Praca nie zawiera materiału ikonograficznego poza wykresami wyników badań. W opisywanej monografii bibliografia przekracza sto pozycji.

Podsumowując, praca Barbary Józefowicz jest bardzo dobrym przykładem monografii poświęconej konkretnemu i dość szczegółowo przebadanemu przez autorkę konstruktowi, będącemu jednym z najważniejszych współczesnych czynników warunkujących rozwój relacji interpersonalnych w organizacjach. Zwraca uwagę umiejętne zsyntezowanie przez autorkę okazałej bibliografii. Poza analizą dość rozległego dorobku badaczy związanych z nurtem „pozytywnego zarządzania” wykazała się weryfikacją wyników swoich badań empirycznych. Z całą odpowiedzialnością można polecić tę monografię wszystkim zainteresowanym teorią zarządzania, ale też wszystkim tym praktykom, którzy będą chcieli zobaczyć, jak może funkcjonować ich zespół.

¹¹ Szerzej na temat możliwości wykorzystania zdolności pracowników, vide: A. Caza, K. Cameron, *Positive organizational scholarship: What does it achieve?* w: *The Sage handbook of organizational behaviour: Macro approaches*, red. C.L. Cooper, S.R. Clegg, vol. 2, New York 2008, s. 99–116; A. Carmeli, B. Ben-Hador, B. Waldmann, D. Rupp, D. Rupp, *How leaders cultivate social capital and nurture employee vigor: Implications for job performance.*, *Journal of Applied Psychology*, 94/6, 2009, s. 1553–1561; A. Carmeli, G. Spreitzer, *Trust connectivity, and thriving: Implications for innovative behaviors at work.* *The Journal of Creative Behavior*, 43/3, s. 169–191.

¹² K. Cameron, J.E. Dutton R.E. Quinn, *Positive organizational scholarship*, San Francisco 2003; K. Cameron, M. Lavine, *Making the impossible possible*, San Francisco 2006; J.E. Dutton, *Exploring positive relationships at work*, Mahwah 2007, K. Cameron, *Paradox in positive organizational change*, *Journal of Applied Behavioural Science*, 44, 2008, ss. 7–24; K. Cameron, *Positive...*; K. Cameron, G. Spreitzer, *The Oxford handbook of positive organizational scholarship*, New York 2012; J. Burke, C. Lucey, *Positive Leadership in Practice*, Routledge 2022.

¹³ B. Józefowicz, op. cit., s. 37–39.

Dorota Żuchowska

Akademia Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu – Akademia Nauk Stosowanych

ORCID: 0000-0002-4392-9544

Polska. Raport o konkurencyjności 2022. W kierunku zrównoważonej gospodarki w dobie pandemii, redakcja naukowa Arkadiusz Michał Kowalski, Marzena Anna Weresa, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2022, ss. 216

Recenzowana pozycja to kolejny raport z serii wydawniczej od prawie 20 lat prezentującej wyniki prac nad międzynarodową konkurencyjnością polskiej gospodarki badaczy z Instytutu Gospodarki Światowej Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Instytut to jednostka naukowo-dydaktyczna działająca w ramach Kolegium Gospodarki Światowej SGH i prowadząca badania nad wybranymi aspektami gospodarki światowej – innowacyjnością, konkurencyjnością, czynnikami warunkującymi międzynarodowe stosunki gospodarcze oraz bilateralne relacje Polski z partnerami zagranicznymi. Monografie podejmujące problematykę konkurencyjności polskiej gospodarki wydawane są co roku w języku polskim i angielskim, i adresowane nie tylko do naukowców, studentów, ale także do praktyków życia gospodarczego – przedsiębiorców, przedstawicieli instytucji rządowych i organizacji międzynarodowych.

Cykliczny raport z jednej strony odznacza się walorem porównywalności, ponieważ każdy zawiera część, w której analizowana jest zdolność i pozycja konkurencyjna Polski w gospodarce światowej, ze szczególnym zwróceniem uwagi na aktualne uwarunkowania tej pozycji. Z drugiej strony natomiast każdorazowo koncentruje się na zagadnieniu, mającym kluczowe znaczenie dla warunków konkurowania w gospodarce światowej. W ostatnich latach (obejmujących okres analizy przed wybuchem pandemii COVID-19) obszar szczególnego zainteresowania autorów raportu stanowiły m.in. znaczenie rozwoju przemysłu 4.0, znaczenie sektora usług, umiędzynarodowienie polskiej gospodarki, bilateralna współpraca gospodarcza, innowacje, rola miast. Natomiast po 2020 roku, kiedy to wszystkie gospodarki zostały zmuszone przez czynnik egzogeniczny, niezależny od działania jakiegokolwiek rządu i podmiotu gospodarującego do funkcjonowania w warunkach kryzysu pandemicznego, zmieniła się także optyka spojrzenia badaczy na konkurencyjność międzynarodową. Debata naukowa dotycząca

konkurencyjności gospodarek w dobie kryzysu podjęta w 2021 roku dotyczyła konkurencyjności międzynarodowej w czasach kryzysu oraz badań nad wpływem pandemii COVID-19 na bilateralną współpracę gospodarczą Polski z ważnymi partnerami handlowymi.

Tegoroczna monografia *Polska. Raport o konkurencyjności 2022. W kierunku zrównoważonej gospodarki w dobie pandemii* prezentuje zagadnienie konkurencyjności w dwóch aspektach:

- odporności gospodarki na szoki zewnętrzne i zdolności adaptacji do zmieniających się warunków;
- zrównoważonego wymiaru konkurencyjności.

Warto zauważyć, że oba zagadnienia należą do najnowszych kierunków badań w naukach ekonomicznych.

Głównym celem recenzowanej pracy jest określenie pozycji polskiej gospodarki w okresie kryzysu pandemicznego dokonane przez pryzmat konkurencyjności zrównoważonej. Cele szczegółowe – jak wskazują Autorzy – obejmują natomiast:

- przedstawienie podstaw teoretycznych konkurencyjności międzynarodowej w dobie kryzysu, w tym przede wszystkim znaczenia konkurencyjności zrównoważonej i zagadnienia odporności (*resilience*) i podatności (*vulnerability*) na kryzysy;
- określenie zdolności konkurencyjnej Polski, zwłaszcza w kontekście oceny rozwoju poszczególnych czynników konkurencyjności, takich jak: zasoby ziemi i wody, inwestycje, siła robocza, innowacje i rozwój technologiczny oraz instytucje;
- wyznaczenie międzynarodowej pozycji konkurencyjnej Polski na tle innych państw członkowskich Unii Europejskiej, z uwzględnieniem konkurencyjności dochodowej, konkurencyjności w handlu zagranicznym oraz konkurencyjności zrównoważonej (obejmującej elementy środowiskowe i społeczne)¹.

W związku z wielością podejść do pojęcia międzynarodowej konkurencyjności w literaturze² Autorzy słusznie zaznaczają, że konkurencyjność – na potrzeby analiz dokonanych w monografii – została dookreślona jako zdolność do osiąga-

¹ *Polska. Raport o konkurencyjności 2022. W kierunku zrównoważonej gospodarki w dobie pandemii* pod redakcją A. M. Kowalski, M. A. Weresa, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2022, s. 7.

² Zob. np. K. Chleba, *Zrównoważona międzynarodowa konkurencyjność krajów Unii Europejskiej. Studium teoretyczno-empiryczne*, CeDeWu 2019; K. Aiginger, J.; Vogel, *Competitiveness: from Misleading Concept to a Strategy Supporting Beyond GDP Goals*, „Competitiveness Review”, 25(5)/2015, s. 497–523; M. Noga, M. K. Stawicka (red.), *Co decyduje o konkurencyjności polskiej gospodarki?*, CeDeWu 2014, s. 12; K. Piech, *Wiedza i innowacje w rozwoju gospodarczym: w kierunku pomiaru i współczesnej roli państwa*, Instytut Wiedzy i Innowacji, Warszawa 2009, s. 186; M. Gorynia, *Pojęcie konkurencyjności – istota i poziomy*, w: *Luka konkurencyjna na poziomie przedsiębiorstwa a przystąpienie Polski do Unii Europejskiej*, red. M. Gorynia, Akademia Ekonomiczna, Poznań 2002, s. 53.

nia trwałego wzrostu gospodarczego i poprawy jakości życia mieszkańców, jak również wzmocnienia pozycji gospodarczej na rynkach zagranicznych i rosnącej atrakcyjności dla inwestorów zagranicznych³. Nie zostało natomiast w tym tomie tak precyzyjnie zdefiniowane pojęcie konkurencyjności zrównoważonej, jak w raporcie z 2021 roku, w którym czytamy, że oznacza ona długookresową poprawę produktywności czynników produkcji, wynikającą z posiadanych zasobów, technologii oraz czynników instytucjonalnych, z uwzględnieniem polityki społeczno-gospodarczej, przy jednoczesnym zapewnieniu zrównoważonego rozwoju społecznego i równowagi ekologicznej⁴.

Pomocny przewodnik po lekturze stanowią zamieszczone w przedmowie ramy analityczne konkurencyjności międzynarodowej. Odpowiada im cała struktura raportu, która jest przemyślana i klarowna. Składa się on z trzech wyodrębnionych części, podzielonych na rozdziały przygotowane przez różnych Autorów, niektóre z nich są współautorskie. Pierwsza część pt. *Zrównoważona konkurencyjność i odporność gospodarek w czasach kryzysu* to rozważania teoretyczne obejmujące w pierwszym rozdziale przegląd literatury i kierunki dalszych badań dotyczących koncepcji zrównoważonej konkurencyjności, która wypracowana przez międzynarodowy zespół naukowców na potrzeby corocznego raportu *IMD World Competitiveness Yearbook* wpisuje się w cele zrównoważonego rozwoju – także w aspekcie środowiskowym i społecznym – zapisane przez ONZ w Agendzie 2030. W drugim rozdziale tej części pt. *Odporność i podatność na kryzys gospodarczy – implikacje dotyczące konkurencyjności* zamieszczono – kluczową dla konkurencyjności gospodarki mierzącą się z negatywnymi szokami zewnętrznymi spowodowanymi pandemią COVID-19 – analizę koncepcji odporności gospodarki. Autor za R. Martinem i P. Sunleyem wskazuje na trzy najważniejsze wymiary odporności gospodarczej: wytrzymałość (tj. stopień wrażliwości lub głębokość reakcji gospodarki na szok recesyjny), ożywienie (jego tempo i skalę) oraz reorientację i odnowę, czyli zdolność gospodarki do dostosowania się w reakcji na szok oraz powrotu na ścieżkę wzrostu⁵. Interesującym z punktu widzenia czytelnika jest: postawienie pytania, jak mierzyć odporność gospodarki?, wskazanie dwóch głównych metod pomiaru – opartej na tradycyjnych, pojedynczych wskaźnikach

³ Raport..., dz. cyt., s. 7.

⁴ Zob. szerzej, A. M. Kowalski, M. A. Weresa, *Konkurencyjność międzynarodowa a współpraca z zagranicą w czasach kryzysów gospodarczych – aspekty teoretyczne*, w: Polska. Raport o konkurencyjności 2021. Bilateralna współpraca gospodarcza a przewagi konkurencyjne, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2021, s. 21–22.

⁵ R. Martin, *Regional Economic Resilience, Hysteresis and Recessionary Shocks*, „Journal of Economic Geography”, 2012/12, s. 1–32; R. Martin, P. Sunley, *On the Notion of Regional Economic Resilience: Conceptualization and Explanation*, „Journal of Economic Geography”, 15(1)/2015, s. 1–42 za: A. M. Kowalski, *Odporność i podatność gospodarek na kryzys gospodarczy – implikacje dotyczące konkurencyjności*, w: Polska. Raport o konkurencyjności 2022..., dz. cyt., s. 29..

lub opartej na indeksach wielowymiarowych, z zaznaczeniem, że wybór jednej z nich ma charakter arbitralny.

Analiza empiryczna obejmuje część drugą pt. *Zdolność konkurencyjna Polski* oraz część trzecią pt. *Pozycja konkurencyjna: Polska i inne kraje Unii Europejskiej*. W części drugiej przeprowadzona została analiza czynników konkurencyjności polskiej gospodarki, takich jak: zasoby ziemi i wody, zasoby kapitału – inwestycje krajowe i zagraniczne, zasoby siły roboczej, innowacje i postęp technologiczny, instytucje. Każdy z rozdziałów od trzeciego do siódmego stanowi wnikliwe badanie identyfikujące wpływ danego czynnika na sytuację gospodarczą Polski w okresie kryzysu pandemicznego, niektóre z nich – jak np. dotyczący dostępności i kwalifikacji siły roboczej – pozwalają wskazać pewne obszary wymagające interwencji instytucjonalnej⁶.

Natomiast trzecia część (rozdziały 8-11) to badania, które koncentrowały się na analizie konkurencyjności wynikowej polskiej gospodarki, odzwierciedlającej osiągnięty poziom dobrobytu na podstawie: efektywności wykorzystania czynników wytwórczych, wysokości dochodu narodowego, konkurencyjności w handlu zagranicznym, a wreszcie wymiaru charakterystycznego dla koncepcji konkurencyjności zrównoważonej, czyli konkurencyjności przyrodniczej. Rozdział 11, dotyczący zasobów energetycznych, niestety nie ma waloru aktualności, ze względu na horyzont czasowy analizy do 2020 roku, nie obejmujący ani wstrząsu cenowego na europejskich rynkach energii w IV kwartale 2021 roku, ani wybuchu wojny na Ukrainie w lutym 2022 roku oraz jej konsekwencji dla bezpieczeństwa energetycznego krajów Unii Europejskiej.

Bardzo istotnymi dla czytelnika, dążącego do pewnych konkluzji po lekturze monografii, są zamykające raport syntetyczne wnioski z przeprowadzonych analiz oraz rekomendacje dotyczące polityki gospodarczej wspierającej konkurencyjność w jej zrównoważonym wymiarze.

W sytuacji dynamicznie zmieniających się warunków konkurowania w gospodarce światowej, szczególnie w dobie pandemii COVID-19, wciąż aktualne pozostaje stwierdzenie z okresu transformacji systemowej autorstwa znanego badacza polityki wspierania konkurencyjności M. Goryni, że budowanie koncepcji polityki ekonomicznej, której celem jest wzmacnianie międzynarodowej konkurencyjności gospodarki powinno być poprzedzone refleksją na temat czynników decydujących o uzyskaniu międzynarodowej przewagi konkurencyjnej⁷. Wnikliwa

⁶ Mowa tutaj zwłaszcza o zjawisku bierności zawodowej oraz niedostosowaniu kwalifikacji technologicznych do rosnących potrzeb rynku pracy w tym zakresie. Zob. szerzej, A. M. Dzienis, *Dostępność i kwalifikacje siły roboczej w Polsce w okresie pandemii COVID-19*, w: *Polska. Raport o konkurencyjności 2022...*, dz. cyt., s. 82–83.

⁷ Zob. szerzej M. Gorynia, *Międzynarodowa konkurencyjność polskiej gospodarki a polityka ekonomiczna*, „*Ekonomista*” nr 3/96, s. 344–345.

lektura monografii pozwala – także decydentom politycznym – na identyfikację kluczowych czynników konkurencyjności gospodarki Polski w kontekście budowania zrównoważonej konkurencyjności.

Recenzowany raport – bardzo dobrze osadzony w teorii ekonomii i obejmujący aktualne badania empiryczne – bez wątpienia stanowi wyjątkową pozycję na rynku wydawnictw naukowych, przede wszystkim ze względu na wieloletnie doświadczenia Autorów w prowadzeniu badań nad problematyką konkurencyjności w wymiarze międzynarodowym, wnikliwość w prezentowaniu zagadnień, ale także jasność ujęcia treści. Biorąc pod uwagę te walory publikacji, sądzę, że może ona być rekomendowana zarówno tym, którzy chcą wzbogacić/uaktualnić swoją wiedzę i lepiej zrozumieć wieloaspektową problematykę konkurencyjności międzynarodowej gospodarki, jak również tym, którzy szukają aktualnych danych na temat pozycji konkurencyjnej Polski na rynku światowym, także w wymiarze konkurencyjności przyrodniczej.